

OTIVM
SINE LITERIS
MORS EST

Seneca

Ex Libris Ioannis Nencini

1872

C. JULII CÆSARIS

QUÆ EXSTANT OPERA;

CUM A. HIRTII SIVE OPPII COMMENTARIIS DE BELLIS GALL. ALEXAND. AFRIC. ET HISPANIENSI.

Accesserunt ejusdem Cæsaris fragmenta, nec non et nomina populorum, oppidorum et fluviorum, quæ apud Cæsarem reperiuntur.

Tomus II.

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARIORUM
DE
BELLO CIVILI,
LIBRI TRES.
TOMUS II.

PARISIIS,
Typis JOSEPHI BARBOU, viâ Jacobæâ, sub Ciconiis.

M DCC LV.

NAZIONALE

Sedunum
Lepontii
Cremona
Dertona
Placentia
Pollentia
Pompeia
Gallinaria
Pistor
MARE
LIGUSTICUM
Tilox prom
Attium prom
Viriballum prom
Rhium prom
Marianum prom et opp
MARE
Fossa
Fretum
Herculis I
Tilium
Portus Nymphaeus
SAR
Diabute
Bertula
Olbia
Thyrsi Fl. Ost
DOUM
Sive
Ficaria I
Cunicularia I
Accipitrum I
Enosis I

C. JULII CÆSARIS

COMMENTARIORUM DE BELLO CIVILI,

LIBER PRIMUS.

I. ITTERIS a Fabio C. Cæsaris consulibus redditis, ægre ab iis impetratum est, summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur: ut vero ex litteris ad senatum referretur, impetrari non potuit. Referunt consules de republ. (in civitate.) L. Lentulus

consul senatui reique publicæ se non defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint: sin Cæsarem respiciant, atque ejus gratiam sequantur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium capturum, neque senatus auctoritati obtemperaturum: habere se quoque ad Cæsaris gratiam atque amicitiam receptum. In eamdem sententiam loquitur Scipio; Pompeio esse in animo, reipub. non deesse, si senatus sequatur: sin cunctetur, atque agat lenius, nequidquam ejus auxilium, si postea velit, imploraturum.

II. Hæc Scipionis oratio, quod senatus in urbe habebatur, Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pompeii mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de repub. ad senatum referri, quam delectus tota Italia habiti, et exercitus conscripti essent; quo præsidio, tuto et libere senatus, quæ vellet, decernere auderet: ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum causa; timere Cæsarem, abreptis ab eo II legionibus, ne ad ejus periculum reservare et retinere eas ad urbem Pompeius videretur: ut M. Rufus, qui sententiam Calidii, paucis fere muta-

tis rebus, sequebatur. Ii omnes convicio L. Lentuli consulis correpti exagitabantur. Lentulus sententiam Calidii pronunciaturum se omnino negavit. Marcellus perterritus conviciis, a sua sententia discessit. Sic vocibus consulis, terrore præsentis exercitus, minis amicorum Pompeii, plerique compulsi, inviti et coacti, Scipionis sententiam sequuntur: *Uti ante certam diem Cæsar exercitum dimittat; si non faciat, eum adversus rempubl. facturum videri.* Intercedunt M. Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim de intercessione tribunorum: dicuntur sententiæ graves; ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita quam maxime ab inimicis Cæsaris collaudatur.

III. Misso ad vesperum senatu, omnes, qui sunt ejus ordinis, a Pompeio evocantur. Laudat promptos, atque in posterum confirmat; segniores castigat atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompeii exercitibus, spe præmiorum atque ordinum, evocantur: multi ex duabus legionibus, quæ sunt traditæ a Cæsare, accersuntur. Completur urbs. Ad jus comitiorum tribunos plebis C. Curio evocat. Omnes amici consulum, necessarii Pompeii, atque eorum qui veteres inimicitias cum Cæsare gerebant, coguntur in

senatum quorum vocibus, et concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur, plerisque vero libere decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso Censor, sese iturum ad Cæsarem; item L. Roscius Prætor, qui de his rebus eum doceant: VI dies ad eam rem conficiendam spatii postulant. Dicuntur etiam a nonnullis sententiæ, ut legati ad Cæsarem mittantur, qui voluntatem senatus ei proponant.

IV. Omnibus his resistitur; omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres inimicitiæ Cæsaris incitant, et dolor repulsæ. Lentulus æris alieni magnitudine, et spe exercitus ac provinciarum, et regum appellandorum largitionibus movetur; seque alterum fore Syllam, inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciæ atque exercituum impellit; quos se pro necessitudine partiturum cum Pompeio arbitratur; simul judiciorum metus, adulatio, atque ostentatio sui et potentium, qui in republ. judiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompeius, ab inimicis Cæsaris incitatus, et quod neminem dignitate secum exæquari volebat, totum se ab ejus amicitia averterat; et cum communibus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam par-

tem illo affinitatis tempore adjunxerat Cæsari: simul infamia II legionum permotus, quas ab itinere Asiæ Syriæque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

V. His de causis aguntur omnia raptim, atque turbate; neque docendi Cæsaris propinquis ejus spatium datur; nec tribunis plebis sui periculi deprecandi, neque etiam extremi juris intercessione retinendi, quod L. Sylla reliquerat, facultas tribuitur: sed de sua salute die VII cogitare coguntur; quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis, IIX denique mense suarum actionum respicere ac timere consueverant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum SC. quo, nisi pene in ipso urbis incendio atque desperatione omnium salutis, latorum audacia nunquam ante discessum est; *Dent operam consules, prætores, tribuni plebis, quique consulares sunt ad urbem, ne quid respubl. detrimenti capiat.* Hæc SC. perscribuntur, a. d. VIII. id. Januarii. Itaque V primis diebus, quibus haberi senatus potuit, qua ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitiali, et de imperio Cæsaris, et de amplissimis viris, tribunis plebis, gravissime acerbissimeque decernitur. Profugiunt statim ex urbe tri-

buni plebis, seseque ad Cæsarem confe-runt. Is eo tempore erat Ravennæ, exspectabatque suis lenissimis postulatis responsa; si qua hominum æquitate res ad otium deduci posset.

VI. Proximis diebus habetur senatus extra urbem. Pompeius eadem illa, quæ per Scipionem ostenderat, agit; senatus virtutem constantiamque collaudat; copias suas exponit; legiones habere sese paratas x; præterea cognitum compertumque sibi, alieno esse animo in Cæsarem milites, neque iis posse persuaderi, ut eum defendant aut sequantur. De reliquis rebus ad senatum refertur, tota Italia delectus habeantur; Faustus Sylla Proprætor in Mauritaniam mittatur; pecunia uti ex ærario Pompeio detur. Refertur etiam de rege Juba, ut socius sit atque amicus. Marcellus vero passurum se in præsentia negat. De Fausto impedit Philippus tribunus plebis. De reliquis rebus S C. perscribuntur. Provinciæ privatis decernuntur; duæ consulares, reliquæ prætoriæ. Scipioni obvenit Syria: L. Domitio Gallia: Philippus et Marcellus privato consilio prætereuntur, neque eorum sortes dejiciuntur. In reliquas provincias prætores mittuntur; neque exspectant, quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio ad populum re-

feratur; paludatique, votis nuncupatis, exeant. Consules, quod ante id tempus acciderat nunquam, ex urbe proficiscuntur; lictoresque habent in urbe et Capitolio privati, contra omnia vetustatis exempla. Tota Italia delectus habentur, arma imperantur, pecuniæ a municipiis exiguntur, et e fanis tolluntur: omnia divina et humana jura permiscentur.

VII. Quibus rebus cognitis, Cæsar apud milites concionatur: *omnium temporum injurias inimicorum in se commemorat, a quibus diductum et depravatum Pompeium queritur, invidia atque obtrectatione laudis suæ; cujus ipse honori et dignitati semper faverit, adjutorque fuerit: novum in Rep. introductum exemplum queritur, ut tribunitia intercessio armis notaretur atque opprimeretur, quæ superioribus annis esset restituta. Syllam, nudata omnibus rebus tribunitia potestate, tamen intercessionem liberam reliquisse: Pompeium, qui amissam restituisse videatur, dona etiam, quæ ante habuerat, ademisse: quotiescumque sit decretum,* Darent operam magistratus, ne quid respubl. detrimenti caperet; (*qua voce, et quo S.C. populus Rom. ad arma sit vocatus;*) *factum in perniciosis legibus, in vi Tribunitia, in secessione populi; templis locisque editiori-*

bus occupatis ; (atque hæc superioris ætatis exempla, expiata Saturnini atque Gracchorum casibus docet :) quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem; nulla lex promulgata, non cum populo agi cæptum, nulla secessio facta. Hortatur, *cujus Imperatoris ductu* IX *annis remp. felicissime gesserint, plurimaque prælia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint ; ut ejus existimationem dignitatemque ab inimicis defendant.* Conclamant legionis XIII, quæ aderat, milites, (hanc enim initio tumultus evocaverat: reliquæ nondum convenerant ;) sese paratos esse, Imperatoris sui tribunorumque pl. injurias defendere.

VIII. Cognita militum voluntate, Ariminum cum ea legione proficiscitur; ibique tribunos pl. qui ad eum confugerant, convenit: reliquas legiones ex hibernis evocat, et subsequi jubet. Eo L. Cæsar adolescens venit: cujus pater Cæsaris erat legatus. Is, reliquo sermone confecto, cujus rei causa venerat, habere se a Pompeio ad eum privati officii mandata demonstrat: *velle Pompeium se Cæsari purgatum, ne ea, quæ reipubl. causa egerit, in suam contumeliam vertat : semper se reipubl. commoda privatis necessitatibus habuisse potiora : Cæsarem quoque,*

pro sua dignitate, debere et studium et iracundiam suam reipubl. dimittere; neque adeo graviter irasci inimicis, ne, cum illis nocere se speret, reipubl. noceat. Pauca ejusdem generis addit, cum excusatione Pompeii conjuncta. Eadem fere, atque eisdem de rebus Prætor Roscius agit cum Cæsare, sibique Pompeium commemorasse demonstrat.

IX. Quæ res etsi nihil ad levandas injurias pertinere videbantur; tamen idoneos nactus homines, per quos ea, quæ vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam Pompeii mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre; si parvo labore magnas controversias tollere, atque omnem Italiam metu liberare possent. *Sibi semper reipubl. primam fuisse dignitatem, vitaque potiorem: doluisse se, quod populi R. beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur; ereptoque semestri imperio, in urbem retraheretur, cujus absentis rationem haberi proximis comitiis populus jussisset: tamen hanc honoris jacturam sui, reip. causa, æquo animo tulisse. Cum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem impetravisse: tota Italia delectus haberi; retineri legiones II, quæ ab se simulatio-*

ne Parthici belli sint abductæ; civitatem esse in armis. Quonam hæc omnia, nisi ad suam perniciem, pertinere? sed tamen ad omnia se descendere paratum, atque omnia pati, reipubl. causa. Proficiscatur Pompeius in suas provincias; ipsi exercitus dimittant: discedant in Italia omnes ab armis: metus e civitate tollatur: libera comitia, atque omnis respub. Senatui populoque R. permittatur. Hæc quo facilius, certisque conditionibus fiant, et jurejurando sanciantur; aut ipse propius accedat, aut se patiatur accedere: fore, uti per colloquia omnes controversiæ componantur.

X. Acceptis mandatis, Roscius cum L. Cæsare Capuam pervenit, ibique consules Pompeiumque invenit. Postulata Cæsaris renunciat. Illi, re deliberata, respondent, scriptaque ad eum mandata per eos remittunt; quorum hæc erat summa: *Cæsar in Galliam reverteretur, Arimino excederet; exercitus dimitteret; quæ si fecisset, Pompeium in Hispanias iturum. Interea, quoad fides esset data, Cæsarem facturum, quæ polliceretur, non intermissuros Consules Pompeiumque delectus.*

XI. Erat iniqua conditio, postulare, ut Cæsar Arimino excederet, atque in Provinciam reverteretur; ipsum et provincias, et legiones tenere alienas: exerci-

tum Cæsaris velle dimitti ; delectus habere : polliceri, se in Provinciam iturum ; neque ante quem diem iturus sit, definire :ut si, peracto Cæsaris consulatu, Pompeius profectus non esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur. Tempus vero colloquio non dare, neque accessurum polliceri, magnam pacis desperationem afferebat. Itaque ab Arimino M. Antonium, cum cohortibus V, Arretium mittit : ipse Arimini cum II subsistit, ibique delectum habere instituit. Pisaurum, Fanum, Anconam, singulis cohortibus occupat.

XII. Interea certior factus, Iguvium Thermum prætorem cohortibus V tenere, oppidum munire, omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem ; Curionem cum III cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat, mittit. Cujus adventu cognito, diffisus municipii voluntate Thermus, cohortes ex urbe educit, et profugit : milites in itinere ab eo discedunt, ac domum revertuntur: Curio, omnium summa voluntate, Iguvium recipit. Quibus rebus cognitis, confisus municipiorum voluntatibus Cæsar, cohortes legionis XIII ex præsidiis deducit, Auximumque proficiscitur ; quod oppidum Attius, cohortibus introductis, tenebat, delectumque to-

to Piceno, circummissis senatoribus, habebat.

XIII. Adventu Cæsaris cognito, Decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conveniunt: docent, *sui judicii rem non esse; neque se neque reliquos municipes pati posse, C. Cæsarem imperatorem bene de Repub. meritum, tantis rebus gestis, oppido mœnibusque prohiberi: proinde habeat rationem posteritatis, et periculi sui.* Quorum oratione permotus Attius Varus, præsidium, quod introduxerat, ex oppido educit, et profugit. Hunc ex primo ordine pauci Cæsaris consecuti milites, consistere cogunt; commissoque prœlio, deseritur a suis Varus: nonnulla pars militum domum discedit; reliqui ad Cæsarem perveniunt: atque una cum iis deprehensus L. Pupius primipili centurio adducitur, qui hunc eumdem ordinem in exercitu Cn. Pompeii antea duxerat. At Cæsar milites Attianos collaudat, Pupium dimittit; Auximatibus agit gratias, seque eorum facti memorem fore pollicetur.

XIV. Quibus rebus Romam nunciatis, tantus repente terror invasit, ut, cum Lentulus consul ad aperiendum ærarium venisset, ad pecuniam Pompeio ex S C. proferendam, protinus, aperto sanctiore ærario, ex urbe profugeret: Cæsar enim

adventare, jamque adesse ejus equites falso nunciabantur. Hunc Marcellus collega, et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius pridie ejus diei ex urbe profectus, iter ad legiones habebat, quas a Cæsare acceptas in Apulia hibernorum causa disposuerat. Delectus intra urbem intermittuntur; nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuæ primum sese confirmant et colligunt; delectumque colonorum, qui lege Julia Capuam deducti erant, habere instituunt; gladiatoresque, quos ibi Cæsar in ludo habebat, in forum productos Lentulus libertati confirmat, atque iis equos attribuit, et se sequi jussit: quos postea, monitus a suis, quod ea res omnium judicio reprehendebatur, circum familiares conventus Campaniæ, custodiæ causa, distribuit.

XV. Auximo Cæsar progressus, omnem agrum Picenum percurrit. Cunctæ earum regionum præfecturæ libentissimis animis eum recipiunt, exercitumque ejus omnibus rebus juvant. Etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat, suaque pecunia exædificaverat, ad eum legati veniunt; quæque imperaverit, sese cupidissime facturos pollicentur. Milites imperat; mittunt. Interea legio XII Cæsarem consequitur: cum his II Asculum Picenum

proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther x cohortibus tenebat: qui, Cæsaris adventu cognito, profugit ex oppido; cohortesque secum abducere conatus, a magna parte militum deseritur. Relictus in itinere cum paucis, incidit in Vibullium Rufum, missum a Pompeio in agrum Picenum, confirmandorum hominum causa: a quo factus Vibullius certior, quæ res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum dimittit: item ex finitimis regionibus, quas potest, contrahit cohortes ex delectibus Pompeianis; in iis Camerino fugientem Ulcillem Hirum, cum VI cohortibus, quas ibi in præsidio habuerat, excipit: quibus coactis, XIII efficit. Cum iis ad Domitium Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit; Cæsaremque adesse cum legionibus II nunciat. Domitius per se circiter XX cohortes ex Alba, ex Marsis et Pelignis, et finitimis ab regionibus coëgerat.

XVI. Recepto Asculo, expulsoque Lentulo, Cæsar conquiri milites, qui ab eo discesserant, delectumque institui jubet: ipse unum diem ibi, rei frumentariæ causa, moratus, Corfinium contendit. Eo cum venisset, cohortes V, præmissæ a Domitio ex oppido, pontem fluminis interrumpebant, qui erat ab oppido millia

passuum circiter III. Ibi cum antecursoribus Cæsaris prœlio commisso, celeriter Domitiani a ponte repulsi se in oppidum receperunt. Cæsar, legionibus transductis, ad oppidum constitit, juxtaque murum castra posuit.

XVII. Re cognita, Domitius ad Pompeium in Apuliam peritos regionum, magno proposito præmio, cum litteris mittit; qui petant atque orent, ut sibi subveniat: *Cæsarem duobus exercitibus, et locorum angustiis facile intercludi posse, frumentoque prohiberi; quod nisi fecerit, se, cohortesque amplius XXX, magnumque numerum senatorum atque equitum Romanorum, in periculum esse venturum.* Interim suos cohortatus, tormenta in muris disponit; certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit: militibus in concione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos jugera, et pro rata parte centurionibus evocatisque.

XVIII. Interim Cæsari nunciatur Sulmonenses, (quod oppidum a Corfinio VII millium intervallo abest,) cupere ea facere, quæ vellet; sed a Q. Lucretio senatore et Attio Peligno prohiberi, qui id oppidum VII cohortium præsidio tenebant. Mittit eo M. Antonium cum legionis VIII cohortibus V. Sulmonenses, simul atque

nostra signa viderunt, portas aperuerunt; universique, et oppidani et milites, obviam gratulantes Antonio exierunt. Lucretius et Attius de muro se dejecerunt. Attius ad Antonium deductus, petit, ut ad Cæsarem mitteretur. Antonius cum cohortibus et Attio, eodem die quo profectus erat, revertitur. Cæsar eas cohortes cum exercitu suo conjunxit, Attiumque incolumem dimisit. Cæsar tribus primis diebus castra magnis operibus munire, et ex finitimis municipiis frumentum comportare, reliquasque copias exspectare, instituit. Eo triduo, legio VIII ad eum venit; cohortesque ex novis Galliæ delectibus XXII; equitesque a rege Norico circiter CCC: quorum adventu, altera castra ad alteram oppidi partem ponit. His castris Curionem præfecit: reliquis diebus, oppidum vallo castellisque circummunire instituit; cujus operis maxima parte effecta, eodem fere tempore missi ad Pompeium revertuntur.

XIX. Litteris perlectis, Domitius dissimulans, in consilio pronunciat, Pompeium celeriter subsidio venturum; hortaturque eos, ne animo deficiant, quæque usui ad defendendum oppidum sint, parent. Ipse arcano cum paucis familiaribus suis colloquitur, consiliumque fugæ capere constituit. Cum vultus Domitii cum oratione non

consentiret, atque omnia trepidantius timidiusque ageret, quam superioribus diebus consuesset, multumque cum suis, consiliandi causa, secreto, præter consuetudinem, colloqueretur; concilia conventusque hominum fugeret; res diutius tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim rescripserat, *sese rem in summum periculum deducturum non esse; neque suo consilio aut voluntate, Domitium se in oppidum Corfinium contulisse: proinde, si qua facultas fuisset, ad se cum omnibus copiis veniret.* Id ne fieri posset, obsidione atque oppidi circummunitione fiebat.

XX. Divulgato Domitii consilio, milites, qui erant Corfinii, prima vespera secessionem faciunt; atque ita inter se, per tribunos mil. centurionesque atque honestissimos sui generis colloquuntur, *obsideri se a Cæsare; opera munitionesque prope esse perfectas; ducem suum Domitium, cujus spe atque fiducia permanserint, projectis omnibus, fugæ consilium capere: debere se suæ salutis rationem habere.* Ab his primo Marsi dissentire incipiunt; eamque oppidi partem, quæ munitissima videretur, occupant: tantaque inter eos dissensio exstitit, ut manum conserere atque armis dimicare conarentur: post paulo tamen, internunciis ultro ci-

troque missis, quæ ignorabant de L. Domitii fuga cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium productum in publicum circumsistunt, et custodiunt; legatosque ex suo numero ad Cæsarem mittunt: sese paratos esse portas aperire, quæque imperaverit facere, et L. Domitium vivum in ejus potestatem transdere.

XXI. Quibus rebus cognitis, Cæsar, etsi magni interesse arbitrabatur, quam primum oppido potiri, cohortesque ad se in castra transducere, ne qua aut largitionibus, aut animi confirmatione, aut falsis nunciis, commutatio fieret voluntatis; quod sæpe in bello parvis momentis magni casus intercederent: tamen veritus, ne militum introitu, et nocturni temporis licentia, oppidum diriperetur, eos, qui venerant, collaudat, atque in oppidum dimittit; portas murosque asservari jubet. Ipse iis operibus, quæ facere instituerat, milites disponit; non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis, stationibusque, ut contingant inter se, atque omnem munitionem expleant: tribunos mil. et præfectos circummittit; atque hortatur, non solum ab eruptionibus caveant; sed etiam singulorum hominum occultos exitus asservent. Neque vero tam remisso

ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit. Tanta erat summa rerum exspectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur; quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

XXII. Quarta vigilia circiter, Lentulus Spinther de muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur; velle, si sibi fiat potestas, Cæsarem convenire. Facta potestate, ex oppido mittitur; neque ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Cæsaris deducatur. *Cum eo de salute sua orat atque obsecrat, sibi ut parcat; veteremque amicitiam commemorat; Cæsarisque in se beneficia exponit, quæ erant maxima: quod per eum in collegium pontificum venerat; quod provinciam Hispaniam ex prætura habuerat; quod in petitione consulatus ab eo erat sublevatus.* Cujus orationem Cæsar interpellat: *Se non maleficii causa ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet; ut tribunos pl. ea re ex civitate expulsos, in suam dignitatem restitueret; ut se, et populum Rom. paucorum factione oppressum, in libertatem vindicaret.* Cujus oratione confirmatus Lentulus, ut in oppidum rever-

ti liceat, petit: quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suæ spem solatio: adeo esse perterritos nonnullos, ut suæ vitæ durius consulere cogantur. Facta potestate, discedit.

XXIII. Cæsar, ubi illuxit, omnes senatores, senatorumque liberos, tribunos mil. equitesque Romanos, ad se produci jubet. Erant senatorii ordinis, L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sex. Quinctilius Varus quæstor, L. Rubrius; præterea filius Domitii, aliique complures adolescentes, et magnus numerus equitum Romanorum et Decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos a contumeliis militum conviciisque prohibet: pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit, pro suis in eos maximis beneficiis. Dimittit omnes incolumes. Sestertium sexagies, quod aurum adduxerat Domitius, atque in publicum deposuerat, allatum ad se ab IIviris Corfiniensibus Domitio reddit, ne continentior in vita hominum, quam in pecunia fuisse videatur; etsi eam pecuniam publicam esse constabat, datamque a Pompeio in stipendium. Milites Domitianos sacramentum apud se dicere jubet: atque eo die castra movet, justumque iter

conficit, VII omnino dies ad Corfinium commoratus; et per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatium, in Apuliam pervenit.

XXIV. Pompeius, iis rebus cognitis quæ erant ad Corfinium gestæ, Luceria proficiscitur Canusium, atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis delectibus ad se cogi jubet: servos, pastores armat, atque his equos attribuit; ex iis circiter CCC equites conficit. L. Manlius prætor Alba cum cohortibus VI profugit: Rutilus Lupus prætor Tarracina cum III, quæ procul equitatum Cæsaris conspicatæ, cui præerat Bivius Curius, relicto prætore, signa ad Curium transferunt, atque ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullæ cohortes in agmen Cæsaris, aliæ in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus ex itinere Cn. Magius Cremona, præfectus fabrûm Cn. Pompeii; quem Cæsar ad eum remittit cum mandatis: *quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit, atque ad se Brundisium sit venturus, interesse Reipubl. et communis salutis, se cum Pompeio colloqui: neque vero idem perfici longo itineris spatio, cum per alios conditiones ferantur, ac si coram de omnibus conditionibus disceptetur.*

XXV. His datis mandatis, Brundisium cum legionibus VI pervenit, veteranis III; reliquis, quas ex novo delectu confecerat, atque in itinere compleverat. Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Reperit consules Dyrrachium profectos, cum magna parte exercitus: Pompeium remanere Brundisii, cum cohortibus XX. neque certum inveniri poterat, obtinendine causa Brundisii ibi remansisset, quo facilius omne Hadriaticum mare, extremis Italiæ partibus regionibusque Græciæ, in potestatem haberet, atque ex utraque parte bellum administrare posset; an inopia navium ibi restitisset: veritusque, ne Italiam ille dimittendam non existimaret, exitus administrationesque Brundisini portus impedire instituit; quorum operum hæc erat ratio. *Qua fauces erant angustissimæ portus, molem atque aggerem ab utraque parte littoris jaciebat, quod his locis erat mare vadosum. Longius progressus, cum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices, quoquo versus pedum XXX, e regione molis collocabat. Has quaternis anchoris ex quatuor angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. His perfectis collocatisque, alias deinceps pari magnitudine rates jungebat: has terra atque aggere intege-*

bat, ne aditus atque incursus ad defendendum impediretur; a fronte atque ab utroque latere cratibus ac pluteis protegebat: in quarta quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat, quo commodius ab impetu navium incendiisque defenderet.

XXVI. Contra hæc Pompeius naves magnas onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat easque multis tormentis et omni genere telorum completas, ad opera Cæsaris appellebat, ut rates perrumperet, atque opera disturbaret. Sic quotidie utrimque eminus fundis, sagittis, reliquisque telis, pugnabatur. Atque hæc ita Cæsar administrabat, ut conditiones pacis dimittendas non existimaret: ac tametsi magnopere admirabatur Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti; atque ea res sæpe tentata, impetus ejus conciliaque tardabat; tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libonis, mittit ad eum colloquii causa: mandat, ut Libonem de consilianda pace hortetur; in primis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postulat: magnopere sese confidere demonstrat, si ejus rei sit potestas facta,

fore, ut æquis conditionibus ab armis discedatur; cujus rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem perventuram, si, illo auctore atque agente, ab armis sit discessum. Libo a colloquio Caninii digressus, ad Pompeium proficiscitur. Paulo post renunciat, *quod consules absint, sine illis de compositione agi non posse.* Ita sæpius rem frustra tentatam Cæsar aliquando dimittendam sibi judicat, et de bello agendum.

XXVII. Prope dimidia parte operis a Cæsare effecta, diebusque in ea re consumptis IX, naves a consulibus Dyrrachio remissæ, quæ priorem partem exercitus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius, sive operibus Cæsaris permotus, sive etiam quod ab initio Italia excedere constituerat, adventu navium profectionem parare incipit: et, quo facilius impetum Cæsaris tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppidum irrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inædificat, fossas transversas viis prædu cit, atque ibi sudes stipitesque præacutos defigit. Hæc levibus cratibus terraque inæquat: aditus autem atque itinera duo, quæ extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus, atque eis præacutis, præsepit. His paratis rebus, milites silentio

tio naves conscendere jubet: expeditos autem ex evocatis, sagittariis funditoribusque, raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit, cum omnes milites naves conscendissent; atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit.

XXVIII. Brundisini Pompeianorum militum injuriis, atque ipsius Pompeii contumeliis permoti, Cæsaris rebus favebant. Itaque, cognita Pompeii profectione, concursantibus illis, atque in ea re occupatis, vulgo ex tectis significabant: per quos re cognita, Cæsar scalas parari, militesque armari jubet; ne quam rei gerendæ facultatem dimittat. Pompeius sub noctem naves solvit. Qui erant in muro, custodiæ causa, collocati, eo signo, quod convenerat, revocantur; notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites, positis scalis, muros ascendunt: sed moniti a Brundisinis, ut vallum cæcum fossasque caveant, subsistunt; & longo itinere ab iis circumducti, ad portum perveniunt, duasque naves cum militibus, quæ ad moles Cæsaris adhæserant, scaphis lintribusque deprehendunt, deprehensas excipiunt.

XXIX. Cæsar, etsi ad spem conficiendi negotii maxime probabat, coactis navibus mare transire, et Pompeium se-

qui, prius quam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret; tamen rei ejus moram, temporisque longinquitatem timebat: quod, omnibus coactis navibus, Pompeius præsentem facultatem insequendi sui ademerat. Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus Galliæ, Picenique, et a Freto naves essent exspectandæ; sed id, propter anni tempus, longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias confirmari; (quarum altera erat maximis beneficiis Pompeio devincta:) auxilia, equitatum parari; Galliam Italiamque tentari, se absente, nolebat.

XXX. Itaque in præsentia Pompeii insequendi rationem omittit: in Hispaniam proficisci constituit: Dumviris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant, Brundisiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam, cum legione una, Valerium legatum; in Siciliam, Curionem proprætorem cum legionibus III. eumdem, cum Siciliam recepisset, protinus in Africam transducere exercitum jubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Siciliam M. Cato: Africam sorte Tubero obtinere debebat. Caralitani, simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex Italia, sua sponte ex oppido Cottam ejiciunt.

Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intelligeret, ex Sardinia in Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat; hæc magno studio agebat: in Lucanis, Brutiisque, per legatos suos, civium R. delectus habebat: equitum peditumque certum numerum a civitatibus Siciliæ exigebat. Quibus rebus pene perfectis, adventu Curionis cognito, queritur in concione, *sese projectum ac proditum a Cn. Pompeio; qui, omnibus rebus imparatissimus, non necessarium bellum suscepisset; et, ab se reliquisque in Senatu interrogatus, omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmasset.* Hæc in concione questus, ex provincia fugit.

XXXI. Nacti vacuas ab imperiis, Sardiniam Valerius, Curio Siciliam, cum exercitibus eo perveniunt. Tubero, cum in Africam venisset, invenit in provincia cum imperio Attium Varum, qui ad Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus, protinus ex fuga in Africam pervenerat; atque eam sua sponte vacuam occupaverat; delectuque habito, II legiones effecerat, hominum et locorum notitia, et usu ejus provinciæ, nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex prætura eam provinciam obtinuerat.

C ij

Hic, venientem Uticam cum navibus Tuberonem portu atque oppido prohibet; neque affectum valetudine filium exponere in terram patitur, sed sublatis anchoris excedere eo loco cogit.

XXXII. His rebus confectis Cæsar, ut reliquum tempus a labore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit: ipse ad Urbem proficiscitur. Coacto Senatu, injurias inimicorum commemorat: docet, *se nullum extraordinarium honorem appetisse; sed, exspectato legitimo tempore consulatus, eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret: latum ab* x *Tribunis pl. (contradicentibus inimicis, Catone vero acerrime repugnante, et, pristina consuetudine, dicendi mora dies extrahente;) ut sui ratio absentis haberetur, ipso consule Pompeio: qui si improbasset, cur ferri passus esset? sin probasset, cur se uti populi beneficio prohibuisset? Patientiam proponit suam, cum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset; in quo jacturam dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbitatem inimicorum docet; qui, quod ab altero postularent, in se recusarent, atque omnia permisceri mallent, quam imperium exercitusque dimittere. Injuriam in eripiendis legionibus prædicat; crudelitatem et insolentiam in circumscribendis*

Tribunis pl. conditiones a se latas, et expetita colloquia, et denegata, commemorat: pro quibus rebus orat ac postulat, Remp. suscipiant, atque una secum administrent; sin timore defugiant, illis se oneri non futurum, et per se Rempubl. administraturum. Legatos ad Pompeium de compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod in senatu paulo ante Pompeius dixisset, ad quos legati mitterentur, iis auctoritatem attribui; timoremque eorum, qui mitterent, significari: tenuis atque infirmi hæc animi videri; se vero, ut operibus anteire studuerit, sic justitia et æquitate velle superare.

XXXIII. Probat rem Senatus, de mittendis legatis: sed, qui mitterentur, non reperiebantur; maximeque timoris causa pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompeius enim discedens ab urbe in Senatu dixerat, eodem se habiturum loco, qui Romæ remansissent, & qui in castris Cæsaris fuissent. Sic triduum disputationibus excusationibusque extrahitur. Subjicitur etiam L. Metellus Tribunus pleb. ab inimicis Cæsaris, qui hanc rem distrahat; reliquasque res, quascumque agere instituerit, impediat. Cujus cognito consilio, Cæsar, frustra diebus aliquot consumptis, ne reliquum tempus omit-

tat, infectis iis, quæ agere destinaverat, ab urbe proficiscitur, atque in ulteriorem Galliam pervenit.

XXXIV. Quo cum venisset, cognoscit missum in Hispaniam a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis ante diebus Corfinii captum ipse dimiserat: profectum item Domitium ad occupandam Massiliam navibus actuariis VII, quas Igili et in Cosano a privatis coactas, servis, libertis, colonis suis compleverat: præmissos etiam legatos Massilienses domum, nobiles adolescentes; quos ab Urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne nova Cæsaris officia veterum suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis, Massilienses portas Cæsari clauserant: Albicos, barbaros homines, qui in eorum fide antiquitus erant, montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant: frumentum ex finitimis regionibus, atque ex omnibus castellis, in urbem convexerant: armorum officinas in urbe instituerant: muros, classem, portasque refecerant.

XXXV. Evocat ad se Cæsar Massiliensium XV primos: cum his agit, ne initium inferendi belli a Massiliensibus oriatur: *debere eos Italiæ totius auctoritatem sequi potius, quam unius hominis voluntati*

obtemperare. Reliqua, quæ ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. Cujus orationem domum legati referunt, atque ex auctoritate hæc Cæsari renunciant: *Intelligere se divisum esse populum R. in partes duas; neque sui judicii, neque suarum esse virium, decernere utra pars justiorem habeat causam: principes vero esse earum partium Cn. Pompeium, et C. Cæsarem, patronos civitatis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum publice iis concesserit; alter bello victas Gallias attribuerit, vectigaliaque auxerit: quare paribus eorum beneficiis, parem se quoque voluntatem tribuere debere; et neutrum eorum contra alterum juvare, aut urbe aut portubus recipere.*

XXXVI. Hæc dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit; atque ab iis receptus, urbi præficitur. Summa ei belli administrandi permittitur. Ejus imperio classem quoquo versus dimittunt: onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt, atque in portum deducunt; parum clavis, aut materia atque armamentis instructis, ad reliquas armandas reficiendasque utuntur: frumenti quod inventum est, in publicum conferunt: reliquas merces commeatusque ad

obsidionem urbis, si accidat, reservant. Quibus injuriis permotus Cæsar, legiones III Massiliam adducit: turres vineasque ad oppugnationem urbis agere, naves longas Arelate numero XII facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus XXX, a qua die materia cæsa est, adductisque Massiliam, his D. Brutum præficit: C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massiliæ relinquit.

XXXVII. Dum hæc parat atque administrat, C. Fabium legatum cum legionibus III, quas Narbone circumque ea loca, hiemandi causa, disposuerat, in Hispaniam præmittit, celeriterque Pyrenæos saltus occupari jubet; qui eo tempore ab L. Afranio legato præsidiis tenebantur. Legiones reliquas, quæ longius hiemabant, subsequi jubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate, præsidium ex saltu dejecit; magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

XXXVIII. Adventu Vibullii Rufi, quem a Pompeio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius, et Petreius, et Varro, legati Pompeii, (quorum unus III legionibus Hispaniam citeriorem; alter a saltu Castulonensi ad Anam, II legionibus; tertius ab Ana, Vettonum agrum Lusitaniamque pari numero le-

gionum obtinebat;) officia inter se partiuntur: ut Petreius ex Lusitania per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur; Varro cum iis, quas habebat, legionibus, omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis, equites auxiliaque toti Lusitaniæ a Petreio; Celtiberis, Cantabris, barbarisque omnibus qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur: quibus coactis, celeriter Petreius per Vettones ad Afranium pervenit. Constituunt communi consilio bellum ad Ilerdam, propter ipsius loci opportunitatem, gerere.

XXXIX. Erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii III, Petreii II; præterea scutatæ citerioris provinciæ, et cetratæ ulterioris Hispaniæ cohortes circiter XXC: equitum utriusque provinciæ circiter V millia. Cæsar legiones in Hispaniam præmiserat, ad VI millia auxilia peditum, equitum III millia, quæ omnibus superioribus bellis habuerat; et parem ex Gallia numerum, quem ipse paraverat, nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo et fortissimo quoque evocato. Hinc optimi generis homines ex Aquitanis montanisque, qui Galliam provinciam attingunt; postquam audierat Pompeium per Mauritaniam cum legionibus iter

in Hispaniam facere, confestimque esse venturum. Simul a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias sumpsit: has exercitui distribuit. Quo facto, duas res consecutus est; quod pignore animos centurionum devinxit, et largitione redemit militum voluntates.

XL. Fabius finitimarum civitatum animos litteris nunciisque tentabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos, inter se distantes millia passuum IV: his pontibus pabulatum mittebat; quod ea, quæ citra flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat. Hoc idem fere, atque eadem de causa, Pompeiani exercitus duces faciebant; crebroque inter se equestribus prœliis contendebant. Huc cum quotidiana consuetudine congressæ, pabulatoribus præsidio proprio, legiones Fabianæ II flumen transissent, impedimentaque, et omnis equitatus sequeretur; subito vi ventorum, et aquæ magnitudine, pons est interruptus, et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petreio et Afranio ex aggere atque cratibus, quæ flumine ferebantur; celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque conjunctum habebat, legiones IV equitatumque omnem transjecit, duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cujus adventu nunciato, L. Plancus, qui

legionibus præerat, necessaria re coactus, locum capit superiorem; diversamque aciem in duas partes constituit, ne ab equitatu circumveniri possit. Ita, congressus impari numero, magnos impetus legionum equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus prœlio, signa II legionum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat, suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione et beneficio fortunæ ad nostros opprimendos uterentur: quarum adventu prœlium dirimitur, ac suas uterque legiones reducit in castra.

XLI. Eo biduo Cæsar cum equitibus DCCCC, quos sibi præsidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus, neque erat refectus, hunc noctu perfici jussit. Ipse, cognita locorum natura, ponti catrisque præsidio VI cohortes relinquit, atque omnia impedimenta: et postero die omnibus copiis, triplici instructa acie, ad Ilerdam proficiscitur, et sub castris Afranii consistit; et ibi paulisper sub armis moratus, facit æquo loco pugnandi potestatem. Potestate facta, Afranius copias educit, et in medio colle sub castris consistit. Cæsar, ubi cognovit per Afranium stare, quo minus prœlio dimi-

caretur, ab infimis radicibus montis, intermissis circiter passibus C D, castra facere constituit; et, ne in opere faciendo milites repentino hostium incursu exterrerentur, atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, (quod eminere et procul videri necesse erat;) sed a fronte contra hostem pedum X V fossam fieri jussit. Prima et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat: post hos opus in occulto acies tertia faciebat. Sic omne prius est perfectum, quam intelligeretur ab Afranio castra muniri.

XLII. Sub vesperum Cæsar intra hanc fossam legiones reducit, atque ibi sub armis proxima nocte conquiescit. Postero die omnem exercitum intra fossam continet: et, quod longius erat agger petendus, in præsentia similem rationem operis instituit; singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda; fossasque ad eamdem magnitudinem perfici jubet: reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius Petreiusque, terrendi causa atque operis impediendi, copias suas ad infimas montis radices producunt, et prœlio lacessunt; neque idcirco Cæsar opus intermittit, confisus præsidio legionum I I I et munitione fossæ. Illi non diu commorati,

nec longius ab infimo colle progressi; copias in castra reducunt. Tertio die Cæsar vallo castra communit; reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedimentaque, ad se transduci jubet.

XLIII. Erat inter oppidum Ilerdam et proximum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planicies circiter passuum CCC; atque in hoc fere medio spatio tumulus erat paulo editior; quem si occupasset Cæsar, et communisset, ab oppido, et ponte, et commeatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans, legiones III ex castris educit; acieque in locis idoneis instructa, unius legionis antesignanos procurrere, atque occupare eum tumulum jubet. Qua re cognita, celeriter, quæ in statione pro castris erant Afranii cohortes, breviore itinere ad eumdem occupandum locum mittuntur. Contenditur prœlio; et, quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repelluntur; atque, aliis summissis subsidiis, terga vertere, seque ad signa legionum recipere coguntur.

XLIV. Genus erat pugnæ militum illorum, ut magno impetu primo procurrerent, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari dis-

persique pugnarent; si premerentur, pedem referre et loco excedere non turpe existimarent, cum Lusitanis, reliquisque barbaris, genere quodam pugnæ assuefacti: quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteravit, uti multum earum regionum consuetudine moveatur. Hæc tamen ratio nostros perturbabat insuetos hujus generis pugnæ: circumiri enim sese ab aperto latere, procurrentibus singulis, arbitrabantur: ipsi autem suos ordines servare, neque ab signis discedere, neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, dimitti censuerant oportere. Itaque, perturbatis antesignanis, legio, quæ in eo cornu constiterat, locum non tenuit; atque in proximum collem sese recepit.

XLV. Cæsar, pene omni acie perterrita, quod præter opinionem consuetudinemque acciderat; cohortatus suos, legionem IX subsidio ducit: hostem insolenter atque acriter nostros insequentem supprimit; rursusque terga vertere, seque ad oppidum Ilerdam recipere, et sub muro consistere cogit. Sed IX legionis milites, elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti fugientes, in locum iniquum progrediuntur; et sub montem, in quo erat oppidum positum, succedunt: hinc se recipere cum

vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. Præruptus locus erat, utraque ex parte directus: ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructæ cohortes eum locum explerent; et neque subsidia a lateribus summitti, neque equites laborantibus usui esse possent: ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat, in longitudinem passuum circiter CD. Hac nostris erat receptus; quod eo, incitati studio, inconsultius processerant. Hoc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo, et quod sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur: tamen virtute et patientia nitebantur, atque omnia vulnera sustinebant. Augebantur illis copiæ; atque ex castris cohortes per oppidum crebro summittebantur, ut integri defessis succederent. Hoc idem Cæsar facere cogebatur; ut, summissis in eumdem locum cohortibus, defessos reciperet.

XLVI. Hoc cum esset modo pugnatum continenter horis V, nostrique gravius a multitudine premerentur; consumptis omnibus telis, gladiis districtis, impetum adversus montem in cohortes faciunt; paucisque dejectis, reliquos sese convertere cogunt. Summotis sub murum cohortibus, ac nonnulla parte propter

terrorem in oppidum compulsis, facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi dejectis aut inferioribus locis constiterat, tamen in summum jugum virtute connititur; atque inter duas acies perequitans, commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. Nostri in primo congressu circiter LXX ceciderunt; in his Q. Fulginius ex primo hastato legionis XIV, qui, propter eximiam virtutem, ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat: vulnerantur amplius DC. Ex Afranianis interficiuntur T. Cæcilius, primipili centurio; et, præter eum, centuriones IV, milites amplius CC.

XLVII. Sed hæc ejus diei præfertur opinio, ut se utrique superiores discessisse existimarent; Afraniani, quod, cum esse omnium judicio inferiores viderentur, cominus tamen diu stetissent, et nostrorum impetum sustinuissent, et initio locum tumulumque tenuissent, quæ causa pugnandi fuerat, et nostros primo congressu terga vertere coëgissent: nostri autem, quod iniquo loco, atque impari congressi numero, V horis prœlium sustinuissent, quod montem gladiis districtis adscendissent, quod ex loco superiore terga vertere adversarios coëgissent, atque in oppidum

dum compulissent. Illi eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operibus munierunt, præsidiumque ibi posuerunt.

XLVIII. Accidit etiam repentinum incommodum biduo, quo hæc gesta sunt; tanta enim tempestas cooritur, ut nunquam illis locis majores aquas fuisse constaret; tum autem ex omnibus montibus nives proluit, ac summas ripas fluminis superavit, pontesque ambos, quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quæ res magnas difficultates exercitui Cæsaris attulit: castra enim, ut supra demonstratum est, cum essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio millium XXX; neutrum horum transiri poterat, necessarioque omnes his angustiis continebantur: neque civitates, quæ ad Cæsaris amicitiam accesserant, frumentum supportare; neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi fluminibus, reverti; neque maximi comitatus, qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus autem erat anni difficillimum, quo neque frumenta in hibernis erant, neque multum a maturitate aberant: ac civitates exinanitæ, quod Afranius pene omne frumentum ante Cæsaris adventum Ilerdam convexerat; reliqui si quid fuerat, Cæsar superioribus diebus consump-

serat: pecora, quod secundum poterat esse inopiæ subsidium, propter bellum finitimæ civitates longius removerant: qui erant, pabulandi aut frumentandi causa, progressi, hos levis armaturæ Lusitani, peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniæ, consectabantur; quibus erat proclive transnare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.

XLIX. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia: multum erat frumentum provisum, et convectum superioribus temporibus: multum ex omni provincia comportabatur: magna copia pabuli suppetebat. Harum rerum omnium facultates sine ullo periculo pons Ilerdæ præbebat, et loca trans flumen integra, quo omnino Cæsar adire non poterat.

L. Hæ permanserunt aquæ dies complures. Conatus est Cæsar reficere pontes: sed nec magnitudo fluminis permittebat; neque ad ripam dispositæ cohortes adversariorum perfici patiebantur: quod illis prohibere erat facile, tum ipsius fluminis natura, atque aquæ magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum locum tela jaciebantur; atque erat difficile, eodem tempore, rapidissimo flumine, opera perficere, et tela vitare.

LI. Nunciatur Afranio magnos comitatus, qui iter habebant ad Cæsarem, ad flumen constitisse. Venerant eo sagittarii ex Ruthenis; equites ex Gallia, cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo. Erant præterea cujusque generis hominum millia circiter VI, cum servis libertisque; sed nullus ordo, nullum imperium certum, cum suo quisque consilio uteretur, atque omnes sine timore iter facerent, usi superiorum temporum atque itinerum licentia. Erant complures honesti adolescentes, senatorum filii, et equestris ordinis: erant legationes civitatum; erant legati Cæsaris: hos omnes flumina continebant. Ad hos opprimendos, cum omni equitatu, IIIque legionibus Afranius de nocte proficiscitur; imprudentesque, ante missis equitibus, aggreditur: celeriter tamen sese Galli equites expediunt, prœliumque committunt. Hi, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuere; sed, ubi signa legionum appropinquare cœperunt, paucis amissis, sese in montes proximos conferunt. Hoc pugnæ tempus magnum attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spatium, se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo die sagittarii circiter CC, equites pauci,

calonum atque impedimentorum non magnus numerus.

LII. His tamen omnibus annona crevit: quæ fere res, inopia non solum præsentis, sed etiam futuri temporis timore, ingravescere consuevit. Jamque ad denarios L in singulos modios annona pervenerat, et militum vires inopia frumenti diminuerat: atque incommoda in dies augebantur: et tam, paucis diebus, magna erat rerum facta commutatio, ac se fortuna inclinaverat; ut nostri magna inopia necessariarum rerum conflictarentur; illi omnibus abundarent rebus, superioresque haberentur. Cæsar iis civitatibus, quæ ad ejus amicitiam accesserant, quo minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimittebat. Ipse præsentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

LIII. Hæc Afranius Petreiusque, et eorum amici, pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant. Multa rumor fingebat; ut pene bellum confectum videretur. Quibus litteris nunciisque Romam perlatis, magni domum concursus ad Afranium, magnæ gratulationes fiebant: multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur; alii, ut principes talem nuncium attulisse; alii, ne eventum belli

exspectasse, aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

LIV. Cum in his angustiis res esset; atque omnes viæ ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur; nec pontes perfici possent: imperat militibus Cæsar, ut naves faciant, cujus generis eum superioribus annis usus Britanniæ docuerat. Carinæ primum ac statumina ex levi materia fiebant; reliquum corpus navium, viminibus contextum, coriis integebatur. Has perfectas carris junctis devehit noctu millia passuum a castris XXII; militesque his navibus flumen transportat; continentemque ripæ collem improviso occupat. Hunc celeriter, priusquam ab adversariis sentiatur, communit: huc legionem postea transducit; atque ex utraque parte pontem institutum perficit biduo. Ita comitatus, et qui frumenti causa processerant, tuto ad se recipit; et rem frumentariam expedire incipit.

LV. Eodem die, equitum magnam partem flumen transjecit, qui inopinantes pabulatores et sine ullo dissipatos timore aggressi, quam maximum numerum jumentorum atque hominum intercipiunt: cohortibusque cetratis subsidio missis, scienter in duas partes sese distribuunt; alii, ut prædæ præsidio sint; alii, ut ve-

nientibus resistant, atque eos propellant; unamque cohortem, quæ temere ante ceteras extra aciem procurrerat, seclusam a reliquis circumveniunt atque interficiunt; incolumesque, cum magna præda, eodem ponte in castra revertuntur.

LVI. Dum hæc ad Ilerdam geruntur, Massilienses, usi L. Domitii consilio, naves longas expediunt, numero XVII, quarum erant XI tectæ. Multa huc minora navigia addunt; ut ipsa multitudine nostra classis terreatur: magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, imponunt; atque hos præmiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius; atque has colonis, pastoribusque, quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus rebus instructa classe, magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus præerat D. Brutus. Hæ ad insulam, quæ est contra Massiliam, stationes obtinebant.

LVII. Erat multo inferior numero navium Brutus: sed delectos ex omnibus legionibus fortissimos viros, antesignanos, centuriones, Cæsar ei classi attribuerat, qui sibi id muneris depoposcerant. Ii manus ferreas atque harpagones paraverant; magnoque numero pilorum, tragularum, re-

liquorumque telorum, se instruxerant: ita, cognito hostium adventu, suas naves ex portu educunt, cum Massiliensibus confligunt. Pugnatum utrimque est fortissime, atque acerrime: neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi, et montani, exercitati in armis: atque ii modo digressi a Massiliensibus, recentem eorum pollicitationem animis continebant; pastoresque indomiti, spe libertatis excitati, sub oculis domini suam probare operam studebant.

LVIII. Ipsi Massilienses, et celeritate navium, et scientia gubernatorum confisi, nostros eludebant, impetusque eorum excipiebant: et, quoad licebat latiore spatio, producta longius acie, circumvenire nostros, aut pluribus navibus adoriri singulas, aut remos transcurrentes detergere, si possent, contendebant: cum propius erat necessario ventum, ab scientia gubernatorum atque artificiis, ad virtutem montanorum confugiebant. Nostri, quod minus exercitatis remigibus, minusque peritis gubernatoribus utebantur; qui repente ex onerariis navibus erant producti, neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis, tum etiam gravitate et tarditate navium impediebantur: factæ enim subito ex humida materia, non eumdem usum cele-

ritatis habebant. Itaque, dum locus cominus pugnandi daretur, æquo animo singulas binis navibus objiciebant; atque, injecta manu ferrea, et retenta utraque nave, diversi pugnabant; atque in hostium naves transcendebant; et, magno numero Albicorum et pastorum interfecto, partem navium deprimunt; nonnullas cum hominibus capiunt; reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium, cum iis quæ sunt captæ, intereunt IX.

LIX. Hoc Cæsari ad Ilerdam nunciato, simul perfecto ponte, celeriter fortuna mutatur. Illi, perterriti virtute equitum, minus libere, minus audacter vagabantur: alias non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur: alias, longiore circuitu, custodias stationesque equitum vitabant; aut, aliquo accepto detrimento, aut procul equitatu viso, ex medio itinere, projectis sarcinis, fugiebant. Postremo et plures intermittere dies, et, præter consuetudinem omnium, noctu constituerant pabulari.

LX. Interim Oscenses, et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos, seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses, et Jacetani, et Ausetani, et, paucis post diebus, Illurgavonenses, qui flumen Iberum attingunt,

attingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento juvent: pollicentur; atque, omnibus undique conquisitis jumentis, in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum, cognito civitatis consilio, et signa ex statione transfert. Magna celeriter fit commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis v civitatibus ad amicitiam adjunctis, expedita re frumentaria, extinctis rumoribus de auxiliis legionum, quæ cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur; multæ longinquiores civitates ab Afranio desciscunt, et Cæsaris amicitiam sequuntur.

LXI. Quibus rebus perterritis animis adversariorum, Cæsar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum XXX in latitudinem complures facere instituit; quibus partem aliquam Sicoris averteret, vadumque in eo flumine efficeret. His pene effectis, magnum in timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur; quod multum Cæsar equitatu valebat: itaque constituunt iis locis excedere, et in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod, ex duobus contrariis generibus, quæ superiore bello cum L. Sertorio steterant,

civitates victæ, nomen atque imperium absentis timebant; quæ in amicitia manserant Pompeii, magnis affectæ beneficiis eum diligebant: Cæsaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc magnos equitatus, magnaque auxilia exspectabant; et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio, toto flumine Ibero naves conquirere, et Octogesam adduci jubent: id erat oppidum positum ad Iberum, milliaque passuum a castris aberat XX. Ad eum locum fluminis, navibus junctis, pontem imperant fieri; legionesque II flumen Sicorim transducunt, castraque muniunt vallo pedum XII.

LXII. Qua re per exploratores cognita, summo labore militum Cæsar, continuato diem noctemque opere in flumine avertendo, huc jam rem deduxerat, ut equites, etsi difficulter atque ægre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire: pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore exstabant; ut, cum altitudine aquæ, tum etiam rapiditate fluminis, ad transeundum [non] impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore pons in Ibero prope effectus nunciabatur; et in Sicori vadum reperiebatur.

LXIII. Jam vero eo magis illi maturandum iter existimabant. Itaque II au-

xiliaribus cohortibus Ilerdæ præsidio relictis, omnibus copiis Sicorim transeunt; et cum II legionibus, quas superioribus diebus transduxerant, castra conjungunt. Relinquebatur Cæsari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet et carperet: pons enim ipsius magnum circuitum habebat; ut multo breviore itinere illi ad Iberum pervenire possent. Equites ab eo missi flumen transeunt: et, cum de tertia vigilia Petreius atque Afranius castra movissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt; et, magna multitudine circumfusa, morari atque iter impedire incipiunt.

LXIV. Prima luce ex superioribus locis, quæ Cæsaris castris erant conjuncta, cernebatur equitatus nostri prœlio novissimos illorum premi vehementer; ac nonnunquam sustinere extremum agmen, atque interrumpi: alias inferri signa, et universarum cohortium impetu nostros propelli; deinde rursus conversos insequi: totis vero castris milites circulari et dolere, hostem ex manibus dimitti, bellum necessario longius duci; centuriones tribunosque militum adire, atque obsecrare, ut per eos Cæsar certior fieret, *ne labori suo nec periculo parceret: paratos esse sese; posse et audere ea transire flumen, qua*

transductus esset equitatus. Quorum studio et vocibus excitatus Cæsar, etsi timebat tantæ magnitudinis flumini exercitum objicere, conandum tamen atque experiendum judicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi jubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse; hos cum legione una præsidio castris relinquit: reliquas legiones expeditas educit; magnoque numero jumentorum in flumine supra atque infra constituto, transducit exercitum. Pauci ex his militibus, vi fluminis abrepti, ab equitatu excipiuntur, ac sublevantur: interiit tamen nemo. Transducto incolumi exercitu, copias instruit; triplicemque aciem ducere incipit: ac tantum fuit in militibus studium, ut, millium VI addito circuitu, magnaque ad vadum fluminis mora interposita, eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei IX consequerentur.

LXV. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio conspexit, nova re perterritus, locis superioribus consistit, aciemque instruit. Cæsar in campis exercitum reficit, ne defessum prœlio objiciat: rursus conantes progredi insequitur et moratur. Illi necessario maturius, quam constituerant, castra ponunt: suberant enim montes, atque a millibus passuum V iti-

nera difficilia atque angusta excipiebant. Hos intra montes se recipiebant, ut equitatum effugerent Cæsaris; præsidiisque in angustiis collocatis, exercitum itinere prohiberent; ipsi, sine periculo ac timore, Iberum copias transducerent. Quod fuit illis conandum, atque omni ratione efficiendum: sed totius diei pugna atque itineris labore defessi, rem in posterum diem distulerunt. Cæsar quoque in proximo colle castra ponit.

LXVI. Media circiter nocte, iis, qui adaquandi causa longius a castris processerant, ab equitibus correptis, fit ab his certior Cæsar, duces adversariorum silentio copias castris educere. Quo cognito, signum dari jubet, et vasa militari more conclamari. Illi, exaudito clamore, veriti ne noctu impediti sub onere confligere cogerentur, aut ne ab equitatu Cæsaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt, copiasque in castris continent. Postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur; hoc idem fit ex castris Cæsaris: mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renunciat, v millia passuum proxima intercedere itineris campestris; inde excipere loca aspera et montuosa: qui prior has an-

gustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi nihil esse negotii.

LXVII. Disputatur in concilio a Petreio et Afranio, et tempus profectionis quæritur. Plerique censebant, *ut noctu iter facerent : posse prius ad angustias veniri, quam sentirentur.* Alii, *quod pridie noctu conclamatum esset in castris Cæsaris*, argumenti sumebant loco, *non posse clam exiri : circumfundi noctu equitatum Cæsaris, atque omnia loca atque itinera obsideri ; nocturnaque prœlia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis, quam religioni consulere consueverit : at lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum præsentiam afferre; quibus rebus coërceri milites, et in officio contineri soleant : quare omni ratione esse interdiu perrumpendum : etsi aliquo accepto detrimento, tamen, summa exercitus salva, locum, quem petant, capi posse.* Hæc vicit in concilio sententia ; et prima luce postridie constituunt proficisci.

LXVIII. Cæsar, exploratis regionibus, albente cœlo, omnes copias castris educit ; magnoque circuitu, nullo certo itinere, exercitum ducit: namque itinera, quæ ad Iberum atque Octogesam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur.

Ipsi erant transcendendæ valles maximæ ac difficillimæ: saxa multis locis prærupta, iter impediebant: ut arma per manus necessario transderentur; militesque inermes, sublevatique alii ab aliis, magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Ibero intercludere, et frumento prohibere potuissent.

LXIX. Ac primo Afraniani milites, visendi causa, læti ex castris procurrebant; contumeliosisque vocibus prosequebantur, *necessarii victus inopia coactos fugere*, *atque ad Ilerdam reverti*: erat enim iter a proposito diversum; contrariamque in partem iri videbatur. Duces vero eorum suum consilium laudibus ferebant, quod se castris tenuissent: multumque eorum opinionem adjuvabat, quod sine jumentis impedimentisque ad iter profectos videbant; ut non posse diutius inopiam sustinere confiderent. Sed, ubi paulatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt, jamque primos superare regionem castrorum animadverterunt; nemo erat adeo tardus, aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum, atque occurrendum putaret. Conclamatur ad arma; atque omnes copiæ, paucis præsidio re-

lictis cohortibus, exeunt, rectoque ad Iberum itinere contendunt.

LXX. Erat in celeritate omne positum certamen, utri prius angustias montesque occuparent: sed exercitum Cæsaris viarum difficultates tardabant; Afranii copias equitatus Cæsaris insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent: impedimenta totius exercitus, cohortesque in castris relictas, servare non possent; quibus interclusis exercitu Cæsaris, auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit prior iter Cæsar; atque ex magnis rupibus nactus planiciem, in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, cum ab equitatu novissimum agmen premeretur, et ante se hostem videret, collem quemdam nactus, ibi constitit. Ex eo loco IV cetratorum cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit: hunc magno cursu concitatos jubet occupare; eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet, et, mutato itinere, jugis Octogesam perveniret. Hunc cum obliquo itinere cetrati peterent; conspicatus equitatus Cæsaris, in cohortes impetum facit: nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potue-

runt; omnesque ab his circumventi, in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

LXXI. Erat occasio bene gerendæ rei. Neque vero id Cæsarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento, perterritum exercitum sustinere non posse; præsertim circumdatum undique equitatu, cum in loco æquo atque aperto confligeretur. Idque ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant legati, centuriones, tribunique mil. *ne dubitaret prælium committere: omnium esse militum paratissimos animos: Afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse; quod suis non subvenisssent; quod de colle non decederent; quod vix equitum incursus sustinerent; collatisque in unum locum signis conferti, neque ordines, neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem; quod certe inde decedendum esset Afranio, nec sine aqua permanere posset.*

LXXII. Cæsar in eam spem venerat, se, sine pugna et sine vulnere suorum, rem conficere posse; quod re frumentaria adversarios interclusisset. *Cur, etiam secundo prælio, aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optime meritos de se mi-*

lites? cur denique fortunam periclitaretur? præsertim cum non minus esset imperatoris, consilio superare, quam gladio: movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos videbat: quibus salvis atque incolumibus rem obtinere malebat. Hoc consilium Cæsaris a plerisque non probabatur: milites vero palam inter se loquebantur; *quoniam talis occasio victoriæ dimitteretur, etiam cum vellet Cæsar, sese non esse pugnaturos.* Ille in sua sententia perseverat; et paulum ex eo loco degreditur, ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afranius, oblata facultate, in castra sese referunt. Cæsar, præsidiis montibus dispositis, omni ad Iberum intercluso itinere, quam proxime potest hostium castris, castra communit.

LXXIII. Postero die duces adversariorum perturbati, quod omnem rei frumentariæ fluminisque Iberi spem amiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Hæc consiliantibus eis, nunciatur aquatores ab equitatu premi nostro: qua re cognita, crebras stationes disponunt equitum et cohortium alariarum, legionariasque interjiciunt cohortes: vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt; ut intra

munitionem et sine timore, et sine stationibus aquari possent. Id opus inter se Petreius atque Afranius partiuntur: ipsique, perficiendi operis causa, longius progrediuntur.

LXXIV. Quorum discessu liberam nacti milites colloquiorum facultatem, vulgo procedunt; et quem quisque in castris notum aut municipem habebat, conquirit atque evocat. Primum *agunt gratias omnes omnibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere.* Deinde *Imperatoris fidem quærunt; recte ne se illi sint commissuri; et, quod non ab initio fecerint, armaque cum hominibus necessariis et consanguineis contulerint, conqueruntur.* His provocati sermonibus, *fidem ab Imperatore de Petreii et Afranii vita petunt; ne quod in se scelus concepisse, neu suos prodidisse videantur: quibus confirmatis rebus, se statim signa translaturos confirmant; legatosque de pace, primorum ordinum centuriones ad Cæsarem mittunt.* Interim alii suos in castra, invitandi causa, adducunt; alii ab suis abducuntur: adeo, ut una castra jam facta ex binis viderentur; compluresque tribuni militum et centuriones ad Cæsarem veniunt, seque ei commendant. Hoc idem fit a principibus Hispaniæ; quos illi evo-

caverant, et secum in castris habebant obsidum loco. Ii suos notos hospitesque quærebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Cæsarem. Afranii etiam filius adolescens, de sua et parentis sui salute cum Cæsare per Sulpicium legatum agebat. Erant plena lætitia et gratulatione omnia; eorum, qui tanta pericula vitasse; et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur: magnumque fructum suæ pristinæ lenitatis, omnium judicio, Cæsar ferebat; consiliumque ejus a cunctis probabatur.

LXXV. Quibus rebus nunciatis Afranio, ab instituto opere discedit, seque in castra recipit; sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc quieto et æquo animo ferret. Petreius vero non deserit sese: armat familiam: cum hac, et prætoria cohorte cetratorum, barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suæ custodiæ causa habere consueverat, improviso ad vallum advolat: colloquia militum interrumpit: nostros repellit ab castris: quos deprehendit, interficit: reliqui coëunt inter se; et, repentino periculo exterriti, sinistras sagis involvunt, gladiosque distringunt; atque ita se a cetratis, equitibusque defendunt, castrorum propinquitate confisi: seque in castra

recipiunt; et ab iis cohortibus, quæ erant in statione ad portas, defenduntur.

LXXVI. Quibus rebus confectis, flens Petreius manipulos circuit, militesque appellat; *neu se, neu Pompeium absentem Imperatorem suum adversariis ad supplicium transdant*, obsecrat. Fit celeriter concursus in prætorium. Postulat, ut jurent omnes, se exercitum ducesque non deserturos, neque prodituros; neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in hæc verba jurat ipse: idem jusjurandum adigit Afranium; subsequuntur tribuni militum, centurionesque. Centuriatim producti milites idem jurant; edicunt, penes quem quisque sit miles Cæsaris, ut producatur; productos palam in prætorio interficiunt: sed plerosque hi, qui receperant, celant, noctuque per vallum emittunt. Sic terror oblatus a ducibus, crudelitas in supplicio, nova religio jurisjurandi, spem præsentis deditionis sustulit; mentesque militum convertit, et rem ad pristinam belli rationem redegit.

LXXVII. Cæsar, qui milites adversariorum in castra per tempus colloquii venerant, summa diligentia conquiri et remitti jubet: sed ex numero tribunorum militum, centurionumque, nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt; quos ille

postea magno in honore habuit. Centuriones in ampliores ordines, equites Romanos in Tribunitium restituit honorem.

LXXVIII. Premebantur Afraniani pabulatione; aquabantur ægre: frumenti copiam legionarii nonnullam habebant; quod dierum XXII ab Ilerda frumentum jussi erant efferre: cetrati auxiliaresque nullam; quorum erant et facultates ad parandum exiguæ, et corpora insueta ad onera portanda: itaque magnus eorum quotidie numerus ad Cæsarem perfugiebat. In his erat angustiis res: sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur Ilerdam reverti, quod ibi paululum frumenti reliquerant. Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius; quo spatio plures rem posse casus recipere intelligebant. Hoc probato consilio, ex castris proficiscuntur. Cæsar, equitatu præmisso, qui novissimum agmen carperet, atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus prœliarentur.

LXXIX. Genus erat hoc pugnæ: expeditæ cohortes novissimum agmen claudebant; pluriesque in locis campestribus subsistebant: si mons erat adscendendus, facile ipsa loci natura periculum repelle-

bat; quod ex locis superioribus, qui antecesserant, suos adscendentes protegebant; cum vallis aut locus declivis suberat, neque ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos tela conjiciebant; tum magno erat in periculo res: requirebatur, ut, cum ejusmodi esset locis appropinquatum, legionum signa consistere juberent, magnoque impetu equitatum repellerent; eo summoto, repente incitato cursu sese in valles universi demitterent, atque ita transgressi rursus in locis superioribus consisterent: nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos superioribus perterritos prœliis, in medium reciperent agmen, ultroque eos tuerentur; quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Cæsaris exciperetur.

LXXX. Tali dum pugnatur modo, lente ac paulatim proceditur; crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt, ut tum accidit: millia enim progressi IV, vehementiusque peragitati ab equitatu, montem excelsum capiunt, ibique una a fronte contra hostem castra muniunt, neque jumentis onera deponunt. Ubi Cæsaris castra posita, tabernaculaque constituta, et dimissos equites, pabulandi causa, ani-

madvertere; sese subito proripiunt, circiter hora VI ejusdem diei: et spem nacti moræ, discessu nostrorum equitum, iter facere incipiunt. Qua re animadversa, Cæsar eductis legionibus subsequitur; præsidio impedimentis paucas cohortes relinquit; hora X subsequi pabulatores, equitesque revocari jubet. Celeriter equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen; adeo ut pene terga convertant: compluresque milites, etiam nonnulli centuriones interficiuntur. Instabat agmen Cæsaris, atque universum imminebat.

LXXXI. Tum vero neque ad explorandum idoneum locum castris, neque ad progrediendum data facultate, consistunt necessario; et procul ab aqua, et natura iniquo loco, castra ponunt: sed iisdem de causis Cæsar, quæ supra sunt demonstratæ, prœlio non lacessit, et eo die tabernacula statui passus non est; quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu, sive interdiu erumperent. Illi, animadverso vitio castrorum, tota nocte munitiones proferunt, castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt, totumque in ea re diem consumunt: sed, quantum opere processerant, et castra protulerant, tanto aberant ab

ab aqua longius; et præsenti malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte, aquandi causa, nemo egreditur ex castris: proximo die, præsidio in castris relicto, universas ad aquam copias educunt: pabulatum emittitur nemo. His eos supplices malis haberi Cæsar, et necessariam subire deditionem, quam prœlio decertare, malebat: conatur tamen eos vallo fossaque circumvenire; ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur, quo necessario descensuros existimabat. Illi, et inopia pabuli adducti, et quo essent ad iter expeditiores, omnia sarcinaria jumenta interfici jubent.

LXXXII. In his operibus consiliisque biduum consumitur: tertio die magna jam pars operis Cæsaris processerat. Illi, impediendæ rei causa, hora circiter IIX signo dato, legiones educunt; aciemque sub castris instruunt. Cæsar ab opere legiones revocat; equitatum omnem convenire jubet; aciem instruit: contra opinionem enim militum, famamque omnium, videri prœlium diffugisse, magnum detrimentum afferebat. Sed eisdem de causis, quæ sunt cognitæ, quo minus dimicare vellet, movebatur; atque hoc etiam magis, quod spatii brevitas, etiam in fugam conjectis adversariis, non multum

ad summam victoriæ juvare poterat: non enim amplius pedum millibus II ab castris castra distabant. Hinc duas partes acies occupabant; tertia vacabat, ad incursum atque impetum militum relicta. Si prœlium committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. Hac de causa constituerat signa inferentibus resistere, prior prœlio non lacessere.

LXXXIII. Acies erat Afraniana duplex legionum v; et tertium in subsidiis locum alariæ cohortes obtinebant. Cæsaris triplex; sed primam aciem quaternæ cohortes ex v legionibus tenebant: has subsidiariæ ternæ, et rursus aliæ totidem, suæ cujusque legionis, subsequebantur; sagittarii funditoresque media continebantur acie: equitatus latera cingebat. Tali instructa acie, tenere uterque propositum videbatur; Cæsar, ut, nisi coactus, prœlium non committeret; ille, ut opera Cæsaris impediret. Producitur tamen res; aciesque ad solis occasum continentur: inde utrique in castra discedunt. Postero die, munitiones institutas Cæsar parat perficere; illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent: qua re animadversa, Cæsar Germanos levis armaturæ, equitumque partem flumen transjicit; crebrasque in ripis custodias disponit.

LXXXIV. Tandem, omnibus rebus

obsessi, quartum jam diem sine pabulo retentis jumentis, aquæ, lignorum, frumenti inopia colloquium petunt; et, id si fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Cæsare negatum, et, palam si colloqui vellent, concessum est; datur obsidis loco Cæsari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem Cæsar delegit: audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: *Non esse aut ipsi, aut militibus succensendum, quod fidem erga Imperatorem suum Cn. Pompeium conservare voluerint; sed satis jam fecisse officio, satisque supplicii tulisse, perpessos omnium rerum inopiam: nunc vero, pene ut feras, circummunitos, prohiberi aqua, prohiberi ingressu: neque corpore dolorem, neque animo ignominiam ferre posse: itaque se victos confiteri: orare atque obsecrare, si quis locus misericordiæ relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant.* Hæc quam potest demississime atque subjectissime exponit.

LXXXV. Ad ea Cæsar respondit: *Nulli omnium has partes, vel querimoniæ, vel miserationis, minus convenisse: reliquos enim omnes suum officium præstitisse; se, qui etiam bona conditione, et loco, et tempore æquo confligere noluerit, ut quam integerrima essent ad pacem*

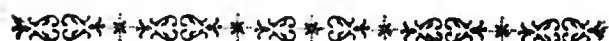
omnia : exercitum suum, qui, injuria etiam accepta, suisque interfectis, quos in sua potestate habuerit, conservarit et texerit; illius denique exercitus milites, qui per se de concilianda pace egerint : qua in re omnium suorum vitæ consulendum putarunt. sic omnium ordinum partes in misericordia constitisse : ipsos duces a pace abhorruisse : eos, neque colloquii, neque induciarum jura servasse; et homines imperitos, et per colloquium deceptos, crudelissime interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominibus nimia pertinacia atque arrogantia accidere soleat; uti eo recurrant, et id cupidissime petant, quod paulo ante contempserint : neque nunc se illorum humilitate, neque aliqua temporis opportunitate postulare, quibus rebus augeantur opes suæ; sed eos exercitus, quos contra se multos jam annos aluerint, velle dimitti : neque enim VI *legiones alia de causa missas in Hispaniam, septimamque ibi conscriptam; neque tot tantasque classes paratas, neque summissos duces, rei militaris peritos : nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciæ provisum; quæ, propter diuturnitatem pacis, nullum auxilium desiderarit : omnia hæc jam pridem contra se parari : in se novi generis imperia constitui; ut idem ad portas urbanis præsideat rebus, et duas bellicosis-*

simas provincias absens tot annos obtineat: in se jura magistratuum commutari, ne ex prætura et consulatu, ut semper, sed perpaucos probati et electi in provincias mittantur: in se ætatis excusationem nihil valere; quod superioribus bellis probati ad obtinendos exercitus evocentur: in se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut, rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certe sine ignominia domum revertantur, exercitumque dimittant. Quæ tamen omnia, et se tulisse patienter et esse laturum: neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit; sed ne illi habeant, quo contra se uti possint: proinde, ut esset dictum, provinciis excederent, exercitumque dimitterent: si id sit factum, nociturum se nemini: hanc unam atque extremam pacis esse conditionem.

LXXXVI. Id vero militibus fuit pergratum et jucundum, ut ex ipsa significatione potuit cognosci; ut, qui aliquid victi incommodi exspectavissent, ultro inde præmium missionis ferrent: nam cum de loco et tempore ejus rei controversia inferretur, et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare cœperunt, ut statim dimitterentur; neque omni interposita fide firmum esse posse, si in

aliud tempus differretur. Paucis cum esset in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur; ut ii, qui habeant domicilium aut possessiones in Hispania, statim; reliqui ad Varum flumen dimittantur: ne cui de eis noceatur, neve quis invitus sacramento dicere cogatur a Cæsare, cavetur.

LXXXVII. Cæsar ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur: addit etiam, ut, *quid quisque eorum in bello amiserit, quæ sint penes milites suos, iis qui amiserint, restituatur: militibus, æqua facta æstimatione, pecuniam pro iis rebus dissolvit.* Quascumque postea controversias inter se milites habuerunt, sua sponte ad Cæsarem in jus adierunt. Petreius atque Afranius, cum stipendium ab legionibus, pene seditione facta, flagitaretur, cujus illi diem nondum venisse dicerent, Cæsar ut cognosceret, postulant; eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa, II legiones suas antecedere, reliquas subsequi jussit; ut non longo inter se spatio castra facerent: eique negotio Q. Fusium Kalenum legatum præfecit. Hoc ejus præscripto, ex Hispania ad Varum flumen est iter factum; atque ibi reliqua pars exercitus dimissa est.

LIBER II.

I. DUM hæc in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliæ relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas, turresque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui, navalibusque; altera ad partem, qua est aditus ex Gallia atque Hispania ad id mare, quod adigit ad ostium Rhodani. Massilia enim fere ex III oppidi partibus mari alluitur: reliqua quarta est, quæ aditum habet a terra. Hujus quoque spatii pars ea, quæ ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita, longam et difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda opera, C. Trebonius magnam jumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat; vimina materiamque comportari jubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in altitudinem pedum LXXX exstruit.

II. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium rerum ad bellum apparatus, tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullæ contextæ viminibus vineæ sustinere possent. Asseres enim pedum XII, cuspidibus præfixi, atque hi maximis ba-

listis missi per IV ordines cratium in terra defigebantur. Itaque pedalibus lignis conjunctis inter se porticus integebatur; atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX, æquandi loci causa; facta item ex fortissimis lignis, involuta omnibus rebus, quibus ignis jactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tormentorum, omnem administrationem tardabat: tum crebræ per Albicos eruptiones fiebant ex oppido; ignesque aggeri et turribus inferebantur: quæ facile nostri repellebant milites; magnisque ultro illatis detrimentis, eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum rejiciebant.

III. Interim L. Nasidius ab Cn. Pompeio cum classe navium XVI, in quibus paucæ erant æratæ, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliæ, imprudente atque inopinante Curione, provehitur: appulsisque Messanam navibus, atque inde, propter repentinum terrorem, Principum ac Senatus fuga facta, ex navalibus eorum unam deducit. Hac adjuncta ad reliquas naves, cursum Massiliam versus perficit; præmissaque clam navicula, Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit; eosque magnopere

gnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, confligant.

IV. Massilienses, post superius incommodum, veteres ad eumdem numerum ex navalibus productas naves refecerant; summaque industria armaverant [remigum gubernatorumque magna copia suppetebat] piscatoriasque adjecerant, atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has sagittariis tormentisque compleverant. Tali modo instructa classe, omnium seniorum, matrum familiæ, virginum precibus et fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent; non minore animo ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves conscendunt: communi enim fit vitio naturæ, ut invisis, latitantibus, atque incognitis rebus magis confidamus, vehementiusque exterreamur; ut tum accidit: adventus enim L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem compleverat. Nacti idoneum ventum, ex portu exeunt; et Tauroënta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt; ibique naves expediunt: rursusque se ad confligendum animo confirmant, et consilia communicant. Dextra pars Massiliensibus attribuitur, sinistra Nasidio.

V. Eodem Brutus contendit, aucto navium numero: nam ad eas, quæ factæ

fuerant Arelate per Cæsarem, captivæ Massiliensium accesserant VI. Has superioribus refecerat diebus, atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, quos integros superavissent, ut victos contemnerent, plenus spei bonæ atque animi, adversus eos proficiscitur. Facile erat ex castris C. Trebonii, atque omnibus superioribus locis prospicere in urbem; ut omnis juventus, quæ in oppido remanserat, omnesque superioris ætatis, cum liberis, atque uxoribus, publicisque custodiis, aut ex muro ad cœlum manus tenderent, aut templa Deorum immortalium adirent, et ante simulacra projecti victoriam ab Diis exposcerent: neque erat quisquam omnium, qui non in ejus diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. Nam et honesti ex juventute, et cujusque ætatis amplissimi, nominatim evocati atque obsecrati, naves conscenderant; ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quidquam reliqui fore viderent: si superavissent, vel domesticis opibus, vel externis auxiliis, de salute urbis confiderent.

VI. Commisso prœlio, Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit: sed memores eorum præceptorum, quæ paulo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant,

ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur; et, quibus in pugna vitæ periculum accideret, non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe capta, eadem esset belli fortuna patienda. Diductisque nostris paulatim navibus, et, artificio gubernatorum, mobilitati navium locus dabatur; et, si quando nostri facultatem nacti, ferreis injectis manibus, navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque vero conjuncti Albicis cominus pugnando deficiebant; neque multum cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum, multa nostris de improviso imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant: conspicatæque naves triremes II navem D. Bruti, quæ ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant; sed tantum, re provisa, Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet. Illæ adeo graviter inter se incitatæ conflixerunt, ut vehementissime utræque ex concursu laborarent; altera vero, præfracto rostro, tota collabefieret. Qua re animadversa, quæ proximæ ei loco ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum faciunt, celeriterque ambas deprimunt.

VII. Sed Nasidianæ naves nulli usui fuerunt, celeriterque pugna excesserunt: non enim has aut conspectus patriæ, aut propinquorum præcepta, ad extremum vitæ periculum adire cogebant. Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe, v sunt depressæ, i v captæ, i cum Nasidianis profugit: quæ omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una præmissa Massiliam, hujus nuncii perferendi gratia, cum jam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit: ac, re cognitâ, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo sequius ad defensionem urbis reliqua apparare cœperunt.

VIII. Est animadversum ab legionariis, qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse præsidio posse, si, pro castello ac receptaculo, turrim ex latere sub muro fecissent: quam primo, ad repentinos incursus, humilem parvamque fecerant. Huc se referebant: hinc, si qua major oppresserat vis, propugnabant: hinc, ad repellendum et prosequendum hostem, procurrebant. Patebat hæc quoquo versus pedes xxx: sed parietum crassitudo pedum v. Postea vero, ut est rerum omnium

magister usus, hominum adhibita solertia, inventum est, magno esse usui posse, si hæc esset in altitudinem turris elata. Id hac ratione perfectum est.

IX. *Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem; eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum extrema parietum structura tegerentur, ne quid emineret, ubi ignis hostium inhæresceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plutei ac vinearum passum est, laterculo adstruxerunt; supraque eum locum duo tigna transversa injecerunt, non longe ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quæ turri tegumento esset futura: supraque ea tigna directo transversas trabes injecerunt, easque axibus religaverunt. Has trabes paulo longiores atque eminentiores, quam extremi parietes erant; effecerunt; ut esset ubi tegumenta præpendere possent, ad defendendos ictus ac repellendos, dum inter eam contignationem parietes exstruerentur: eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt; ne quid ignis hostium nocere posset: centonesque insuper injecerunt; ne aut tela tormentis missa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent. Storias autem ex funibus anchorariis tres, in longi-*

tudinem parietum turris, latas IV *pedes, fecerunt; easque ex* III *partibus, quæ ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim præpendentes religaverunt: quod unum genus tegumenti aliis locis erant experti nullo telo neque tormento transjici posse. Ubi vero ea pars turris, quæ erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium; pluteos ad alia opera abduxerunt: turris tectum per se ipsum prehensionibus ex contignatione prima suspendere ac tollere cœperunt: ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra hæc tegumenta abditi atque muniti, parietes lateribus exstruebant: rursusque alia prehensione, ad ædificandum, sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item, ut primo, tecta extremis lateribus instruebant; exque ea contignatione rursus summam contabulationem storiasque elevabant. Ita tuto, ac sine ullo vulnere ac periculo,* VI *tabulata exstruxerunt: fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.*

X. Ubi ex ea turri, quæ circum essent, opera tueri se posse confisi sunt; musculum pedum LX longum ex materia bipedali, quem a turri lateritia ad hostium turrim murumque perducerent, facere

instituerunt: cujus musculi hæc erat forma. *Duæ primum trabes in solo æque longæ, distantes inter se pedes* IV, *collocantur: inque eis columellæ pedum in altitudinem* V *defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio conjungunt; ubi tigna, quæ musculi tegendi causa ponant, collocentur: eo super tigna bipedalia injiciunt; eaque laminis clavisque religant. Ad extremum musculi tectum, trabesque extremas, quadratas regulas*, IV *patentes digitos, defigunt; quæ lateres, qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigiato, atque ordinatim structo, ut trabes erant in capreolis collocatæ, lateribus lutoque musculus, (ut ab igne, qui ex muro jaceretur, tutus esset,) contegitur: supra lateres coria inducuntur; ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne tectum vineis ad ipsam turrim perficiunt; subitoque, inopinantibus hostibus, machinatione navali, phalangis subjectis, ad turrim hostium admovent, ut ædificio jungatur.*

XI. Quo malo perterriti subito oppidani, saxa quam maxima possunt vectibus promovent, præcipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas mate-

riæ sustinet; et quidquid incidit, fastigio musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas tæda ac pice refertas incendunt; easque de muro in musculum devolvunt. Involutæ labuntur: delapsæ ab lateribus, longuriis furcisque ab opere removentur. Interim sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritia a nostris telis tormentisque defenditur: hostesque ex muro ac turribus submoventur. Non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus jam lapidibus ex ea, quæ suberat, turri subductis, repentina ruina pars ejus turris concidit: pars reliqua consequens procumbebat.

XII. Tum hostes turris repentina ruina commoti, inopinato malo turbati, Deorum ira perculsi, urbis direptione perterriti, inermes cum infulis sese porta foras universi proripiunt; ad legatos atque exercitum supplices manus tendunt. Qua nova re oblata, omnis administratio belli consistit: militesque aversi a prœlio, ad studium audiendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes projiciunt: orant, *ut adventus Cæsaris exspectetur; captam suam urbem videre, ope-*

ra perfecta, turrem subrutam; itaque a defensione desistere: nullam exoriri moram posse, quo minus, cum venisset, si imperata non facerent, ad nutum e vestigio diriperentur. Docent, *si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe prædæ in urbem irrumperent, urbemque delerent.* Hæc, atque ejusdem generis complura, ut ab hominibus doctis, magna cum misericordia fletuque pronunciantur.

XIII. Quibus rebus commoti legati, milites ex opere deducunt, oppugnatione desistunt, operibus custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordia facto, adventus Cæsaris exspectatur. Nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam et diligentiam remittunt. Cæsar enim per litteras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur; ne gravius permoti milites, et defectionis odio, et contemptione sui, et diutino labore, omnes puberes interficerent, quod se facturos minabantur: ægreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent; graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

XIV. At hostes sine fide tempus at-

que occasionem fraudis ac doli quærunt: interjectisque aliquot diebus, nostris languentibus atque animo remissis, subito, meridiano tempore, cum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset.; arma vero omnia reposita contectaque essent; portis se foras erumpunt: secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormentaque flammam conciperent; et prius hæc omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animadverti posset. Nostri repentina fortuna permoti, arma, quæ possunt, arripiunt; alii ex castris sese incitant. Fit in hostes impetus: sed e muro, sagittis, tormentisque fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt; ibique musculum turrimque lateritiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor, hostium perfidia, et vi tempestatis, puncto temporis interiit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero die, eamdem nacti tempestatem; majorique cum fiducia ad alteram turrim aggeremque eruptione pugnaverunt; multumque ignem intulerunt: sed, ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant; ita proximi diei casu admoniti, omnia ad defensionem

paraverant. Itaque multis interfectis, reliquos infecta re in oppidum repulerunt.

XV. Trebonius ea, quæ sunt amissa, multo majore studio militum administrare et reficere instituit. Nam ubi tantos suos labores et apparatus male cecidisse viderunt; induciisque per scelus violatis, suam virtutem irrisui fore perdoluerunt: quod, unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis, et convectis; *aggerem novi generis atque inauditum, ex lateritiis duobus muris senum pedum crassitudine, atque eorum murorum contignationem facere instituerunt, æqua fere latitudine, atque ille congestus ex materia fuerat agger: ubi autem spatium inter muros, aut imbecillitas materiæ, postulare videretur; pilæ interponuntur, transversaria tigna injiciuntur, quæ firmamento esse possint; et quidquid est contignatum, cratibus consternitur, cratesque luto integuntur.* Sub tecto miles, dextera ac sinistra, muro tectus, adversus, plutei objectu, operi quæcumque usui sunt, sine periculo supportat. Celeriter res administratur: diuturni laboris detrimentum solertia et virtute militum brevi reconcinnatur. Portæ, quibus locis videtur, eruptionis causa, in muro relinquuntur.

XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quæ diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiæ neque eruptioni locus esset; neque quidquam omnino relinqueretur, quo aut vi militibus, aut igni operibus, noceri posset; eodemque exemplo sentiunt totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque circumveniri posse; sic, ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, cum pene inædificata in muris ab exercitu nostro mœnia viderentur, ac tela manu conjicerentur; suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire; parique conditione e muro ac turribus bellandi data, virtute se nostris adæquare non posse intelligunt, ad easdem deditionis conditiones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteriore Hispania, initio, cognitis iis rebus, quæ sunt in Italia gestæ, diffidens Pompeianis rebus, amicissime de Cæsare loquebatur: *præoccupatum sese legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide: necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Cæsare intercedere: neque se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret, quæ vires suæ, quæ voluntas erga*

Cæsarem totius provinciæ. Hæc omnibus ferebat sermonibus; neque se in ullam partem movebat. Postea vero, cum Cæsarem ad Massiliam distineri cognovit; copias Petreii cum exercitu Afranii esse conjunctas; magna auxilia convenisse; magna esse in spe atque exspectatione; et consentire omnem citeriorem Provinciam; quæque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariæ, accepit; atque hæc ad eum latius atque inflatius Afranius perscribebat: se quoque ad motum fortunæ movere cœpit.

XVIII. Delectum habuit tota provincia; legionibus completis II, cohortes circiter XXX alarias addidit; frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret; naves longas X Gaditanis, ut facerent, imperavit; complures præterea in Hispali faciendas curavit: pecuniam omnem, omniaque ornamenta, ex Fano Herculis in oppidum Gades contulit: eo VI cohortes, præsidii causa, ex provincia misit; Caiumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandæ hereditatis causa venerat missus a Domitio, oppido Gadibus præfecit: arma omnia, privata et publica, in domum Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Cæsa-

rem conciones : sæpe ex tribunali prædicavit, *adversa Cæsarem prælia fecisse ; magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse ; hæc se certis nunciis, certis auctoribus comperisse.* Quibus rebus perterritos cives Romanos ejus provinciæ sibi ad Remp. administrandam HS CXC, et argenti pondo XX millia, tritici modios, CXX millia, polliceri coëgit. Quas Cæsari esse amicas civitates arbitrabatur, iis graviora onera injungebat, præsidiaque eo deducebat : et judicia in privatos reddebat, qui verba atque orationem adversus Remp. habuissent ; eorumque bona in publicum addicebat : provinciam omnem in sua et Pompeii verba jusjurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quæ sunt gestæ in citeriore Hispania, parabat bellum. Ratio autem hæc erat belli, ut se cum II legionibus Gades conferret ; naves, frumentumque omne, ibi contineret : (provinciam enim omnem Cæsaris rebus favere cognoverat :) in insula, rumento navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Cæsar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur ; tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere : quod magna esse Pompeii beneficia et magnas clientelas in citeriore provincia, sciebat.

XIX. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio Tribuno pl. ipse cum equitibus DC magnis itineribus progreditur; edictumque præmittit, ad quam diem magistratus principesque omnium civitatum sibi esse præsto Cordubæ vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato, nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem Senatus Cordubam mitteret; nullusque civis Romanus paulo notior, quin ad diem conveniret. Simul ipse Cordubæ conventus per se portas Varroni clausit; custodias vigiliasque in muro turribusque disposuit. Cohortes II, quæ Colonicæ appellabantur, cum eo casu venissent, tuendi oppidi causa apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses, quæ est longe firmissima totius provinciæ civitas, deductis III in arcem oppidi cohortibus a Varrone præsidio, per se cohortes ejecit, portasque præclusit.

XX. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quamprimum Gades contenderet; ne itinere aut transjectu intercluderetur: tanta, ac tam secunda in Cæsarem voluntas provinciæ reperiebatur. Progresso ei paulo longius litteræ a Gadibus redduntur; simul atque cognitum sit de edicto Cæsaris, consensisse Gaditanos principes cum Tribunis cohortium, quæ essent

ibi in præsidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Cæsari servarent: hoc inito consilio, denunciavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus; si id non fecisset, sibi consilium capturos: hoc timore adductum Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex II legionibus, quæ Vernacula appellabatur, ex castris Varronis, adstante et inspectante ipso, signa sustulit, seseque Hispalim recepit, atque in foro et porticibus sine maleficio consedit: quod factum adeo ejus conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, cum, itinere converso, sese Italicam venturum promisisset, certior a suis factus est, præclusas esse portas. Tum vero, omni interclusus itinere, ad Cæsarem mittit; paratum se esse, legionem, cui jusserit, transdere. Ille ad eum Sex. Cæsarem mittit, atque huic transdi jubet. Transdita legione, Varro Cordubam ad Cæsarem venit: relatis ad eum publicis rationibus, cum fide, quod penes eum est pecuniæ, transdit; et, quod ubique habeat frumenti ac navium, ostendit.

XXI. Cæsar, habita concione Cordubæ, omnibus generatim gratias agit; ci-

vibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod præsidia expulissent; Gaditanis, quod conatus adversariorum infregissent, seseque in libertatem vindicassent; tribunis milit. centurionibusque, qui eo præsidii causa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent: pecunias, quas erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, remittit: bona restituit iis, quos liberius locutos hanc pœnam tulisse cognoverat: tributis quibusdam publicis privatisque præmiis reliquos in posterum bona spe complet; biduumque Cordubæ commoratus, Gades proficiscitur: pecunias monumentaque, quæ ex Fano Herculis collata erant in privatam domum, referri in templum jubet: provinciæ Q. Cassium præficit; huic IV legiones attribuit: ipse iis navibus, quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciæ legationes Cæsaris adventum exspectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus, Tarracone discedit; pedibusque Narbonem, atque inde Massiliam pervenit. Ibi legem de Dictatore latam, seseque Dictatorem dictum a M. Lepido prætore cognoscit.

XXII. Massilienses omnibus defessi malis, rei frumentariæ ad summam inopiam adducti, bis prœlio navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati, ex diutina conclusione et mutatione victus, (pan co enim vetere, atque hordeo corrupto omnes alebantur; quod ad hujusmodi casus antiquitus paratum, in publicum contulerant) dejecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Cæsaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate, navibus III comparatis, (ex quibus II familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat,) nactus turbidam tempestatem, est profectus. Hunc conspicatæ naves, quæ, jussu Bruti, consuetudine quotidiana ad portum excubabant, sublatis anchoris, sequi cœperunt. Ex iis unum ipsius navigium contendit, et fugere perseveravit, auxilioque tempestatis ex conspectu abiit; duo, perterrita concursu nostrarum navium, sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt: naves ex portu navalibusque educunt: pecuniam ex publico transdunt. Quibus rebus confec-

tis, Cæsar magis eos pro nomine et vetustate, quam pro meritis in se civitatis, conservans, II ibi legiones præsidio relinquit; ceteras in Italiam mittit: ipse ad urbem proficiscitur.

XXIII. Iisdem temporibus C. Curio, in Africam profectus ex Sicilia, et jam ab initio copias P. Attii Vari despiciens, II legiones, ex IV quas a Cæsare acceperat, et D equites transportabat: biduoque et noctibus III navigatione consumptis, appellit ad eum locum, qui appellatur Aquilaria. Hic locus abest a Clupea passuum XXII millia; habetque non incommodam æstate stationem; et duobus eminentibus promontoriis continetur. Hujus adventum L. Cæsar filius cum X longis navibus ad Clupeam præstolans; (quas naves, Uticæ ex prædonum bello subductas, P. Attius reficiendas hujus belli causa curaverat;) veritus navium multitudinem, ex alto refugerat; appulsaque ad proximum littus trireme constrata, et in littore relicta, pedibus Adrumetum profugerat. Id oppidum C. Considius Longus unius legionis præsidio tuebatur. Reliquæ Cæsaris naves, ejus fuga Adrumetum se receperunt. Hunc sequutus M. Rufus Quæstor navibus XII, quas præsidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam

relictam in littore navem conspexit, hanc remulco abstraxit: ipse ad Curionem cum classe redit.

XXIV. Curio Marcum Uticam navibus præmittit: ipse eodem cum exercitu proficiscitur: biduique iter progressus, ad flumen Bagradam pervenit: ibi C. Caninium Rebilum legatum, cum legionibus relinquit: ipse cum equitatu antecedit, ad castra exploranda Corneliana; quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est jugum directum, eminens in mare, utraque ex parte præruptum atque asperum, sed paulo tamen leniore fastigio ab ea parte, quæ ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab Utica paulo amplius passuum mille: sed hoc itinere est fons, quo mare succedit; longe lateque is locus restagnat: quem si quis vitare voluerit, VI millium circuitu in oppidum perveniet.

XXV. Hoc explorato loco, Curio castra Vari conspicit, muro oppidoque conjuncta ad portam, quæ appellatur Bellica, admodum munita natura loci: una ex parte, ipso oppido Utica; altera theatro, quod est ante oppidum, substructionibus ejus operis maximis, aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit multa undique portari atque agi plenissimis viis,

quæ repentini tumultus timore ex agris in urbem conferebantur. Huc equitatum mittit, ut diriperet, atque haberet loco prædæ. Eodemque tempore his rebus subsidio DC equites Numidæ ex oppido, peditesque CD mittuntur a Varo; quos, auxilii causa, rex Juba paucis ante diebus Uticam miserat. Huic et paternum hospitium cum Pompeio, et simultas cum Curione intercedebat; quod tribunus pl. legem promulgaverat, qua lege regnum Jubæ publicaverat. Concurrunt equites inter se; neque vero primum impetum nostrorum Numidæ ferre potuerunt: sed, interfectis circiter CXX, reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim, adventu longarum navium, Curio pronunciari onerariis navibus jubet, quæ stabant ad Uticam numero circiter CC, *se in hostium habiturum loco, qui non e vestigio ad castra Corneliana vela direxisset.* Qua pronunciatione facta, temporis puncto, sublatis anchoris, omnes Uticam relinquunt, et, quo imperatum est, transeunt. Quæ res omnium rerum copia complevit exercitum.

XXVI. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam recepit; atque universi exercitus conclamatione Imperator appellatur. Postero die Uticam exercitum

ducit, et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex statione nunciant, magna auxilia equitum peditumque ab rege missa Uticam venire; eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur; et e vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus præmittit equites, qui primum impetum sustineant ac morentur: ipse celeriter ab opere deductis legionibus, aciem instruit. Equites committunt prœlium: et prius, quam plane legiones explicari et consistere possent, tota auxilia regis impedita ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam se conjiciunt: equitatuque omni fere incolumi, quod se per littora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

XXVII. Proxima nocte centuriones Marsi II ex castris Curionis, cum manipularibus suis XXII, ad Attium Varum perfugiunt. Ii, seu vere, quam habuerant, opinionem perferunt; sive etiam auribus Vari serviunt; (nam quæ volumus, et credimus libenter; et, quæ sentimus ipsi, reliquos sentire speramus:) confirmant quidem certe totius exercitus animos alienos esse a Curione: maxime opus esse in conspectum exercitum ve-

nire, et colloquendi dare facultatem. Qua opinione adductus Varus, postero die mane legiones ex castris educit. Facit idem Curio: atque una valle non magna interjecta, suas uterque copias instruit.

XXVIII. Erat in exercitu Vari Sext. Quinctilius Varus, quem fuisse Corfinii supra demonstratum est. Hic dimissus a Cæsare, in Africam venerat: legionesque eas transduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Cæsar; adeo ut, paucis mutatis centurionibus, iidem ordines manipulique constarent. Hanc nactus appellationis causam Quinctilius, circumire aciem Curionis, atque obsecrare milites cœpit, *ne primi sacramenti, quod apud Domitium atque apud se Quæstorem dixissent, memoriam deponerent; neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna, eademque in obsidione perpessi; neu pro iis pugnarent, a quibus in contumelia perfugæ appellarentur. His pauca ad spem largitionis addit, quæ ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, exspectare deberent.* Hac habita oratione, nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio: atque ita suas uterque copias reducit.

XXIX. At in castris Curionis magnus omnium incessit timor: nam is variis

hominum sermonibus celeriter augetur. Unusquisque enim opiniones fingebat; et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat: hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat, atque alius alii transdiderat, plures auctores ejus rei videbantur. [*Civile bellum; genus hominum, quod liceret libere facere, et sequi, quod vellet: legiones eæ, quæ paulo ante apud adversarios fuerant; nam etiam Cæsaris beneficium mutaverat consuetudo, qua offerrentur municipia etiam adversis partibus conjuncta*; neque enim ex Marsis Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte in contuberniis; commilitonesque nonnulli graviores sermones militum vulgo durius accipiebant; nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.]

XXX. Quibus de causis, consilio convocato, de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiæ, quæ conandum omnibus modis, castraque Vari oppugnanda censerent; quod hujusmodi militum consiliis otium maxime contrarium esse arbitrarentur. Postremo, præstare dicebant, *per virtutem in pugna belli fortunam experiri; quam desertos, et circumventos a suis, gravissimum supplicium pati.* Porro erant, qui censerent, *de tertia vigilia in castra Corneliana*

Corneliana recedendum ; ut , majore spatio temporis interjecto , militum mentes sanarentur : simul, si quid gravius accidisset , magna multitudine navium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.

XXXI. Curio utrumque improbans consilium , *quantum alteri sententiæ deesset animi , tantum alteri superesse* dicebat ; *hos turpissimæ fugæ rationem habere , illos etiam iniquo loco dimicandum putare. Qua enim* , inquit , *fiducia , et opere et natura loci munitissima castra expugnari posse confidimus ? aut vero quid proficimus , si , accepto magno detrimento , ab oppugnatione castrorum discedimus ? quasi non et felicitas rerum gestarum , exercitus benevolentiam imperatoribus , et res adversæ , odia concilient. Castrorum autem mutatio quid habet , nisi turpem fugam et desperationem omnium , et alienationem exercitus ? nam neque pudentes suspicari oportet , sibi parum credi ; neque improbos scire , sese timeri : quod illis licentiam timor augeat noster , his studia deminuat. Quod si jam* , inquit , *hæc explorata habemus , quæ de exercitus alienatione dicuntur ; quæ quidem ego aut omnino falsa , aut certe minora opinione esse confido : quanto dissimulari et occultari hæc , quam per nos confirmari , præstat ? An non , uti corporis*

vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda; ne spem adversariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt; quo majorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur: namque hujusmodi res aut pudore, aut metu tenentur, quibus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam; neque tanti timoris, ut ipse deficiam: atque omnia prius experienda arbitror; magnaque ex parte jam me una vobiscum de re judicium facturum confido.

XXXII. Dimisso consilio, concionem advocat militum: commemorat, *quo sit eorum usus studio ad Corfinium Cæsar; ut magnam partem Italiæ, beneficio atque auctoritate eorum, suam fecerit. Vos enim, vestrumque factum*, inquit, *omnia deinceps municipia sunt secuta; neque sine causa et Cæsar amicissime de vobis, et illi gravissime judicaverunt. Pompeius enim, nullo prœlio pulsus, vestri facti præjudicio demotus, Italia excessit. Cæsar me, quem sibi carissimum habuit, provinciamque Siciliam atque Africam, sine quibus Urbem atque Italiam tueri non potest, vestræ fidei commisit. Adsunt qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis: quid enim est illis optatius, quam uno tempore*

et nos circumvenire, et vos nefario scelere obstringere? aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere judicant; et in eorum potestatem veniatis, qui se per vos periisse existimant? An vero in Hispania res gestas Cæsaris non audistis? duos pulsos exercitus? duos superatos duces? duas receptas provincias? hæc acta diebus XL, *quibus in conspectu adversariorum venerit Cæsar. An qui incolumes resistere non potuerunt, perditi resistant? vos autem incerta victoria Cæsarem secuti, dijudicata jam belli fortuna, victum sequamini, cum vestri officii præmia percipere debeatis? Desertos enim se ac proditos a vobis dicunt, et prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos L. Domitius deseruit? nonne extremam pati fortunam paratos projecit ille? non sibi, clam vobis, salutem fuga petivit? non, proditi per illum, Cæsaris beneficio estis conservati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit; cum, projectis fascibus, et deposito imperio, privatus et captus ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio, ut, eo neglecto sacramento quo nunc tenemini, respiciatis illud, quod deditione ducis et capitis deminutione sublatum est. At*

credo, si Cæsarem probatis, in me offenditis; qui de meis in vos meritis prædicaturus non sum, quæ sunt adhuc et mea voluntate, et vestra exspectatione leviora: sed tamen sui laboris milites semper, eventu belli, præmia petiverunt; qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligentiam quidem nostram, aut quem ad finem adhuc res processit, fortunamque cur prætercam? An pœnitet vos, quod salvum atque incolumem exercitum, nulla omnino nave desiderata, transduxerim? quod classem hostium primo impetu adveniens profligaverim? quod bis per biduum equestri prœlio superaverim? quod ex portu, sinuque adversariorum C C *naves onerarias adduxerim; eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere, neque navibus commeatu juvari possint? Hac vos fortuna atque his ducibus repudiatis, Corfiniensem ignominiam, an Italiæ fugam, an Hispaniarum deditionem, an Africi belli præjudicia sequimini? Equidem me Cæsaris militem dici volui; vos me Imperatoris nomine appellavistis: cujus si vos pœnitet, vestrum vobis beneficium remitto; mihi meum restituite nomen, ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.*

XXXIII. Qua oratione permoti milites, crebro etiam dicentem interpella-

bant; ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur: discedentem vero ex concione universi cohortantur, magno sit animo, neu dubitet prœlium committere, et suam fidem virtutemque experiri. Quo facto, commutata omnium voluntate et opinione, consensu summo constituit Curio, cum primum sit data potestas, prœlio rem committere. Postero die productos, loco eodem quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat. Ne Varus quidem Attius dubitat copias producere; sive sollicitandi milites, sive æquo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem prætermittat.

XXXIV. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magna, at difficili et arduo adscensu. Hanc uterque, si adversariorum copiæ transire conarentur, exspectabat; quo æquiore loco prœlium committeret. Simul a sinistro cornu, P. Attii equitatus omnis, et una levis armaturæ interjecti complures, cum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum, et duas Marrucinorum cohortes mittit: quorum primum impetum equites hostium non tulerunt; sed, admissis equis, ad suos refugerunt: relicti ab iis, qui una procurrerant, levis armaturæ, circumveniebantur, atque in-

terficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies, suos fugere et concidi videbat. Tum Rebilus legatus Cæsaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, *Perterritum*, inquit, *hostem vides*, *Curio. Quid dubitas uti temporis opportunitate?* Ille, unum elocutus, ut memoria tenerent milites ea, quæ pridie sibi confirmassent, sequi sese jubet, et præcurrit ante omnes: adeoque erat impedita vallis, ut in adscensu, nisi sublevati a suis, primi non facile eniterentur. Sed præoccupatus animus Attianorum militum timore, et fuga, et cæde suorum, nihil de resistendo cogitabat; omnesque jam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur: itaque prius, quam telum adjici posset, aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit, seque in castra recepit.

XXXV. Qua in fuga Fabius Pelignus quidam, ex infimis ordinibus, de exercitu Curionis, primum agmen fugientium consecutus, magna voce Varum nomine appellans requirebat; uti unus esse ex ejus militibus, et monere aliquid velle ac dicere, videretur. Ubi ille sæpius appellatus adspexit, ac restitit, et quis esset, aut quid vellet, quæsivit; humerum aper-

tum gladio appetit ; paulumque abfuit, quin Varum interficeret : quod ille periculum, sublato ad ejus conatum scuto, vitavit. Fabius, a proximis militibus circumventus, interficitur. Hac fugientium multitudine ac turba portæ castrorum occupantur, atque iter impeditur ; pluresque in eo loco sine vulnere, quam in prœlio aut fuga, intereunt : neque multum abfuit, quin etiam castris expellerentur ; ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt :sed cum loci natura, et munitio castrorum aditum prohibebat, tum, quod ad prœlium egressi Curionis milites, iis rebus indigebant, quæ ad oppugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus, præter Fabium, incolumibus ; ex numero adversariorum circiter DC interfectis, ac M vulneratis : qui omnes, discessu Curionis, multique præterea, per simulationem vulnerum, ex castris in oppidum, propter timorem, sese recipiunt. Qua re animadversa, Varus, et terrore exercitus cognito, buccinatore in castris, et paucis ad speciem tabernaculis relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

XXXVI. Postero die Curio Uticam obsidere, et vallo circummunire instituit,

Erat in oppido multitudo insolens belli, diuturnitate otii; Uticenses, pro quibusdam Cæsaris in se beneficiis, illi amicissimi: conventus is, qui ex variis generibus constaret; terror ex superioribus prœliis magnus. Itaque de deditione palam loquebantur omnes; et cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet. Hæc cum agerentur, nuncii præmissi ab rege Juba venerunt, qui illum cum magnis copiis adesse dicerent, et de custodia ac defensione urbis hortarentur: quæ res eorum perterritos animos confirmavit.

XXXVII. Nunciabantur hæc eadem Curioni: sed aliquamdiu fides fieri non poterat; tantam habebat suarum rerum fiduciam! Jamque Cæsaris in Hispania res secundæ in Africam nunciis ac litteris perferebantur; quibus omnibus rebus sublatus, nihil contra se Regem nisurum existimabat. Sed ubi certis auctoribus comperit, minus v et xx millibus longe ab Utica ejus copias abesse; relictis munitionibus, sese in castra Corneliana recepit. Huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre cœpit; statimque in Siciliam misit, uti II legiones reliquusque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissi-

ma, natura, et loci munitione, et maris propinquitate, et aquæ et salis copia; cujus magna vis jam ex proximis erat salinis eo congesta. Non materia, multitudine arborum; non frumentum, cujus erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque, suorum omnium consensu Curio reliquias copias exspectare, et bellum ducere parabat.

XXXVIII. His constitutis rebus, probatisque consiliis, ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Jubam, revocatum finitimo bello, et controversiis Leptitanorum, restitisse in regno; Saburam, ejus præfectum, cum mediocribus copiis missum, Uticæ appropinquare. His auctoribus temere credens, consilium commutat, et prœlio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendæ. His rebus impulsus, equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit, ad flumen Bagradam; quibus præerat Sabura, de quo ante erat auditum. Sed rex omnibus copiis insequebatur, et VI millium passuum intervallo a Sabura consederat. Equites missi nocte iter conficiunt; imprudentes atque inopinantes hostes aggrediuntur: Numidæ enim qua-

dam barbara consuetudine, nullis ordinibus passim consederant. Hos oppressos somno et dispersos adorti, magnum eorum numerum interficiunt: multi perterriti profugiunt. Quo facto, ad Curionem equites revertuntur, captivosque ad eum reducunt.

XXXIX. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat, cohortibus V castris præsidio relictis. Progressus millia passuum VI, equites convenit; rem gestam cognovit; ex captivis quærit, quis castris ad Bagradam præsit: respondent, Saburam. Reliqua, studio itineris conficiendi, quærere prætermittit; proximaque respiciens signa, *Videtisne*, inquit, *milites, captivorum orationem cum perfugis convenire? abesse regem; exiguas esse copias missas, quæ paucis equitibus pares esse non potuerint. Proinde ad prædam, ad gloriam, properate; ut jam de præmiis vestris, et de referenda gratia, cogitare incipiamus.* Erant per se magna, quæ gesserant equites; præsertim cum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur: hæc tamen ab ipsis inflatius commemorabantur; ut de suis homines laudibus libenter prædicant: multa præterea spolia præferebantur; capti homines, equitesque producebantur: ut,

quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi jubet sese; iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri posset. At illi, itinere totius noctis confecti, subsequi non poterant; atque alii alio loco resistebant. Ne hæc quidem res Curionem ad spem morabatur.

XL. Juba, certior factus a Sabura de nocturno prœlio, II millia Hispanorum et Gallorum equitum, quos suæ custodiæ causa circum se habere consueverat, et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburæ submittit. Ipse cum reliquis copiis, elephantisque XL, lentius subsequitur; suspicatus, præmissis equitibus, ipsum affore Curionem. Sabura copias equitum peditumque instruit; atque his imperat, ut simulatione timoris paulatim cedant ac pedem referant: sese, cum opus esset, signum prœlii daturum, et, quod rem postulare cognovisset, imperaturum. Curio, ad superiorem spem addita præsentis temporis opinione, hostes fugere arbitratus, copias ex locis superioribus in campum deducit.

XLI. Quibus ex locis cum longius esset progressus, confecto jam labore exercitu, XVI millium spatio consistit.

Dat signum suis Sabura ; aciem constituit , et circumire ordines atque hortari incipit : sed peditatu duntaxat procul ad speciem utitur ; equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio ; suosque hortatur , ut spem omnem in virtute reponant. Nec militibus quidem , ut defessis ; neque equitibus , ut paucis et labore confectis , studium ad pugnandum virtusque deerat : sed ii erant numero c c ; reliqui in itinere substiterant. Hi , quamcumque in partem impetum fecerant , hostes loco cedere cogebant : sed neque longius fugientes prosequi , nec vehementius equos incitare poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu circumire aciem nostram , et aversos proterere incipit. Cùm cohortes ex acie procurrissent , Numidæ integri , celeritate impetum nostrorum effugiebant ; rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant , et ab acie excludebant. Sic neque in loco manere , ordinesque servare , neque procurrere , et casum subire , tutum videbatur. Hostium copiæ , summissis ab rege auxiliis , crebro augebantur : nostros vires lassitudine deficiebant. Simul ii , qui vulnera acceperant , neque acie excedere , neque in locum tutum referri poterant ; quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi , de sua

salute desperantes, (ut extremo vitæ tempore homines facere consueverunt,) aut suam mortem miserabantur, aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset. Plena erant omnia timoris, et luctus.

XLII. Curio, ubi, perterritis omnibus, neque cohortationes suas, neque preces audiri intelligit; unam, ut in miseris rebus, spem reliquam salutis esse arbitratus, proximos colles capere universos, atque eo inferri signa jubet. Hos quoque præoccupat missus a Sabura equitatus. Tum vero ad summam desperationem nostri perveniunt, et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius præfectus equitum, cum paucis equitibus circumsistens, ut fuga salutem petat, atque in castra contendat; et se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio, nunquam amisso exercitu quem a Cæsare fidei suæ commissum acceperit, se in ejus conspectum reversurum, confirmat; atque ita prœlians interficitur. Equites perpauci ex prœlio se recipiunt: sed ii, quos ad novissimum agmen, equorum reficiendorum causa, substitisse demonstratum est, fuga totius exercitus procul animadversa, sese in-

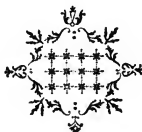
columes in castra conferunt; milites ad unum omnes interficiuntur.

XLIII. His rebus cognitis, M. Rufus quæstor, in castris relictus a Curione, cohortatur suos ne animo deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur: magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad littus appulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Jubæ dicerent, alii cum legionibus instare Varum, jamque se pulverem venientium cernere; quarum rerum nihil omnino acciderat: alii classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur. Itaque, perterritis omnibus, sibi quisque consulebat. Qui in classe erant, proficisci properabant. Horum fuga navium onerariarum magistros incitabat. Pauci lenunculi ad officium imperiumque conveniebant: sed tanta erat completis littoribus contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent; ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob timorem propius adire tardarentur.

XLIV. Quibus rebus accidit, ut pauci milites patresque familiæ, qui aut gratia aut misericordia valerent, aut naves adnare possent, recepti, in Siciliam

incolumes pervenirent: reliquæ copiæ, missis ad Varum noctu, legatorum numero, centurionibus, sese ei dediderunt. Quorum cohortes militum Juba postero die ante oppidum conspicatus, suam esse prædicans prædam, magnam partem eorum interfici jussit: paucos electos in regnum remisit. Cum Varus suam fidem ab eo lædi quereretur, neque resistere auderet: ipse equo in oppidum vectus, prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus, paucis diebus, quæ fieri vellet, Uticæ constituit atque imperavit; diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

[*Deesse aliquid videtur.*]

LIBER III.

I. Dictatore habente comitia Cæsare, consules creantur Julius Cæsar, et P. Servilius: is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis, cum fides tota Italia esset angustior, neque creditæ pecuniæ solverentur, constituit, ut arbitri darentur: per eos fierent æstimationes possessionum et rerum, quanti quæque earum ante bellum fuissent, atque eæ creditoribus transderentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum tollendum minuendumque, qui fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit; et ad debitorum tuendam existimationem, esse aptissimum existimavit. Item, prætoribus tribunisque pl. rogationes ad populum ferentibus, nonnullos, ambitus Pompeia lege damnatos, illis temporibus, quibus in Urbe præsidia legionum Pompeius habuerat, (quæ judicia, aliis audientibus judicibus, aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta,) in integrum restituit; qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet: perinde æstimans ac si usus esset, quoniam

niam sui fecissent potestatem. Statuerat enim hos prius judicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos; ne aut ingratus in referenda gratia, aut arrogans in præripiendo populi beneficio, videretur.

II. His rebus, et feriis Latinis, comitiisque omnibus perficiundis, XI dies tribuit; Dictaturaque se abdicat, et ab Urbe proficiscitur, Brundisiumque pervenit. Eo legiones XII, equitatum omnem, venire jusserat: sed tantum navium reperit, ut anguste XX millia legionariorum militum, et DC equites transportare possent. Hoc unum, inopia navium, Cæsari ad conficiendi belli celeritatem defuit. Atque eæ ipsæ copiæ hoc infrequentiores imponuntur; quod multi Gallicis tot bellis defecerant; longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat; et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium, ex saluberrimis Galliæ et Hispaniæ regionibus, omnem exercitum valetudine tentaverat.

III. Pompeius annuum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello, atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia, Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phœnice, et Ægyp-

to, classem coëgerat: magnam omnibus locis ædificandam curaverat: magnam imperatam Asiæ, Syriæ, regibusque omnibus, et dynastis, et tetrarchis, et liberis Achaiæ populis pecuniam exegerat; magnam societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coëgerat.

IV. Legiones effecerat civium Romanorum IX; V, ex Italia quas transduxerat; unam ex Sicilia veteranam, quam, factam ex duabus, gemellam appellabat; unam ex Creta et Macedonia, ex veteranis militibus, qui, dimissi a superioribus imperatoribus, in iis provinciis consederant; II ex Asia, quas Lentulus conscribendas curaverat. Præterea magnum numerum ex Thessalia, Bœotia, Achaia, Epiroque, supplementi nomine, in legiones distribuerat. His Antonianos milites admiscuerat. Præter has, exspectabat cum Scipione ex Syria legiones II: sagittarios ex Creta, Lacedæmone, Ponto, atque Syria, reliquisque civitatibus, III millia numero, habebat: funditorum cohortes sexcenarias II: equitum VII millia: ex quibus DC Gallos Dejotarus adduxerat, D Ariobarzanes ex Cappadocia: ad eumdem numerum Cotys ex Thracia dederat, et Sadalam filium

miserat. Ex Macedonia c c erant, quibus Rhascypolis præerat, excellenti virtute. D ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinius præsidii causa apud regem Ptolemæum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat: D C C C, quos ex servis suis pastorumque suorum coëgerat: C C C Tarcundarius Castor et Donilaus ex Gallogræcia dederant: horum alter una venerat, alter filium miserat: C C ex Syria a Comageno Antiocho, cui magna præmia Pompeius tribuit, missi erant; in his plerique hippotoxotæ. Huc Dardanos, Bessos, partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos; item Macedonas, Thessalos, ac reliquarum gentium et civitatum adjecerat; atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

V. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Ægypto, Creta, Cyrenis, reliquisque regionibus comparaverat; hiemare Dyrrhachii, Apolloniæ, omnibusque oppidis maritimis constituerat; ut mare Cæsarem transire prohiberet: ejus rei causa, omni ora maritima classem disposuerat. Præerat Ægyptiis navibus Pompeius filius; Asiaticis, D. Lælius et C. Triarius; Syriacis, C. Cassius; Rhodiis, C.

Marcellus cum C. Coponio ; Liburnicæ atque Achaicæ classi, Scribonius Libo et M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bibulus præpositus cuncta administrabat : ad hunc summa imperii respiciebat.

VI. Cæsar, ut Brundisium venit, concionatus apud milites, *quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset perventum, æquo animo mancipia atque impedimenta in Italia relinquerent; ipsi expediti naves conscenderent, quo major numerus militum posset imponi ; omniaque ex victoria et ex sua liberalitate sperarent :* conclamantibus omnibus, *imperaret, quod vellet; quodcumque imperavisset, se æquo animo esse facturos;* pridie non. Jan. naves solvit, impositis, ut supra demonstratum est, legionibus VII. Postridie terram attigit Cerauniorum. Saxa inter et alia loca periculosa quietam nactus stationem, et portus omnes timens, quos teneri ab adversariis arbitrabatur, ad eum locum, qui appellatur Pharsalia, omnibus navibus ad unam incolumibus, milites exposuit.

VII. Erat Orici Lucretius Vespillo, et Minucius Rufus, cum Asiaticis navibus XIIX, quibus jussu D. Lælii præerant; M. Bibulus, cum navibus ex Cor-

cyræ : sed neque ii sibi confisi ex portu prodire sunt ausi ; cum Cæsar omnino XII naves longas præsidio duxisset, in quibus erant constratæ IV : neque Bibulus, impeditis navibus , dispersisque remigibus , satis mature occurrit ; quod prius ad continentem visus est Cæsar , quam de ejus adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

VIII. Expositis militibus, naves eadem nocte Brundisium a Cæsare remittuntur ; ut reliquæ legiones , equitatusque, transportari possent. Huic officio præpositus erat Fufius Kalenus legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectæ naves , neque usæ nocturna aura , in redeundo offenderunt. Bibulus enim , Corcyræ certior factus de adventu Cæsaris , sperans se alicui parti onustarum navium occurrere posse , inanibus occurrit ; et nactus circiter XXX , in eas indiligentiæ suæ ac doloris iracundia erupit , omnesque incendit : eodemque igne nautas dominosque navium interficit , magnitudine pœnæ reliquos deterrere sperans. Hoc confecto negotio , a Salonis ad Orici portum , stationes littoraque omnia longe lateque classibus occupavit : custodiisque diligentius dispositis , ipse gravissima hie-

me in navibus excubabat; neque ullum laborem aut munus despiciens, [neque subsidium exspectans, si in Cæsaris complexum venire posset.]

IX. Sed post discessum Liburnarum, ex Illyrico M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit; ibique concitatis Dalmatis reliquisque barbaris, Issam a Cæsaris amicitia avertit: conventum Salonis, cum neque pollicitationibus neque denunciatione periculi permovere posset, oppidum oppugnare instituit. Est autem oppidum et loci natura, et colle munitum. Sed celeriter cives Romani, ligneis effectis turribus, iis sese munierunt: et, cum essent infirmi ad resistendum, propter paucitatem hominum, crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt, servosque omnes puberes liberaverunt; et, præsectis omnium mulierum crinibus, tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia, Octavius quinis castris oppidum circumdedit, atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere cœpit. Illi, omnia perpeti parati, maxime a re frumentaria laborabant. Quare missis ad Cæsarem legatis, auxilium ab eo petebant: reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant: et, longo interpo-

sito spatio, cum diuturnitas oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis, discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid quotidianæ consuetudinis desideraretur, ipsi, manu facta, cum iis quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra irruperunt. His expugnatis, eodem impetu altera sunt adorti; inde tertia, et quarta, et deinceps reliqua: omnibusque eos castris expulerunt; et, magno numero interfecto, reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere coëgerunt. Hic fuit oppugnationis exitus. Jamque hiems appropinquabat; et, tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperata oppugnatione oppidi, Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

X. Demonstratum est L. Vibullium Rufum, Pompeii præfectum, bis in potestatem pervenisse Cæsaris, atque ab eo esse dimissum: semel ad Corfinium, iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Cæsar judicaverat idoneum, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret: eumdemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intelligebat. Erat autem hæc summa mandatorum: *debere utrumque pertinaciæ finem facere, et ab armis dis-*

cedere, neque amplius fortunam periclitari: satis esse magna utrimque incommoda accepta; quæ pro disciplina et præceptis habere possent, ut reliquos casus timerent: illum ab Italia expulsum, amissa Sicilia, et Sardinia, duabusque Hispaniis, et cohortibus in Italia atque in Hispania civium Romanorum c *atque* xxx*; se morte Curionis, et detrimento Africani exercitus tanto, militumque deditione ad Corcyram: proinde sibi ac reip. parcerent: quantum in bello fortuna posset, jam ipsi incommodis suis satis essent documento: hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret, et pares ambo viderentur: si vero alteri paulummodo tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur; neque fore æqua parte contentum, qui se omnia habiturum confideret: conditiones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romæ a Senatu et a populo peti debere: interea et Reip. et ipsis placere oportere, si uterque in concione statim juravisset, se triduo proximo exercitum dimissurum: depositis armis auxiliisque, quibus nunc confiderent, necessario populi senatusque judicio fore utrumque contentum: hæc quo facilius Pompeio probari possent, omnes*

suas

suas terrestres urbiumque copias dimissurum.

XI. Vibullius, his expositis a Cæsare, non minus necessarium esse existimavit, de repentino adventu Cæsaris Pompeium fieri certiorem; uti ad id consilium capere posset, antequam de mandatis agi inciperet: atque ideo, continuato et nocte et die itinere, atque mutatis ad celeritatem jumentis, ad Pompeium contendit; ut adesse Cæsarem omnibus copiis nunciaret. Pompeius erat eo tempore in Candavia; iterque ex Macedonia in hiberna, Apolloniam Dyrrhachiumque habebat: sed, re nova perturbatus, majoribus itineribus Apolloniam petere cœpit; ne Cæsar oræ maritimæ civitates occuparet. At ille, expositis militibus, eodem die Oricum proficiscitur. Quo cum venisset, L. Torquatus, qui jussu Pompeii oppido præerat, præsidiumque ibi Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum defendere, Græcos murum adscendere, atque arma capere jubet. Illi autem cum se contra imperium populi Rom. pugnaturos esse negarent, oppidani autem sua sponte Cæsarem recipere conarentur; desperatis omnibus auxiliis, portas aperuit; et se atque oppidum Cæsari dedit; incolumisque ab eo conservatus est.

XII. Recepto Cæsar Orico, nulla interposita mora, Apolloniam proficiscitur. Ejus adventu audito, L. Staberius qui ibi præerat, aquam comportare in arcem, atque eam munire, obsidesque ab Apolloniatibus exigere cœpit. Illi vero daturos se negare; *neque portas consuli præclusuros; neque sibi judicium sumpturos contra atque omnis Italia populusque R. judicavisset*. Quorum cognita voluntate, clam profugit. Apolloniates ad Cæsarem legatos mittunt, oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bullidenses, Amantiani, et reliquæ finitimæ civitates, totaque Epirus; et legatis ad Cæsarem missis, quæ imperaret, facturos pollicentur.

XIII. At Pompeius, cognitis iis rebus, quæ erant Orici atque Apolloniæ gestæ, Dyrrhachio timens, diurnis eo nocturnisque itineribus, contendit. Simul ac Cæsar appropinquare dicebatur, tantus terror incidit ejus exercitui, quod properans noctem diei conjunxerat, neque iter intermiserat, ut pene omnes in Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent; complures arma projicerent; ac fugæ simile iter videretur. Sed cum prope Dyrrhachium Pompeius constitisset, castraque metari jussisset; perterrito etiam tum exercitu, princeps Labienus proce-

dit; juratque, se eum non deserturum, eumdemque casum subiturum, quemcumque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui jurant legati: hos tribuni mil. centurionesque sequuntur; atque idem omnis exercitus jurat. Cæsar, præoccupato itinere ad Dyrrhachium, finem properandi facit: castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut castella vicique bene meritæ civitatis tuti essent præsidio; ibique reliquarum ex Italia legionum adventum exspectare, et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompeius fecit; et, trans flumen Apsum positis castris, eo copias omnes auxiliaque conduxit.

XIV. Kalenus, legionibus equitibusque Brundisii in naves impositis, ut erat præceptum a Cæsare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit: paulumque a portu progressus, litteras a Cæsare accipit; quibus est certior factus, portus littoraque omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit, navesque omnes revocat. Una ex iis, quæ perseveravit, neque imperio Kaleni obtemperavit, quod erat sine militibus, privatoque consilio administrabatur, delata Oricum, a Bibulo expugnata est: qui de servis liberisque om-

nibus ad impuberes supplicium sumit, et ad unum interficit. Ita, exiguo tempore, magnoque casu totius exercitus salus constitit.

XV. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum: et, sicut mari portubusque Cæsarem prohibebat; ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur: præsidiis enim dispositis, omnia littora a Cæsare tenebantur; neque lignandi, neque aquandi, neque naves ad terram religandi, potestas fiebat. Erat res in magna difficultate; summisque angustiis rerum necessariarum premebantur; adeo ut cogerentur, sicuti reliquum commeatum, ita ligna atque aquam Corcyra navibus onerariis supportare. Atque uno etiam tempore accidit, ut difficilioribus usi tempestatibus, ex pellibus, quibus erant tectæ naves, nocturnum excipere rorem cogerentur: quas tamen difficultates patienter et æquo animo ferebant; neque sibi nudanda littora, et relinquendos portus existimabant. Sed, cum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo conjunxisset; loquuntur ambo ex navibus cum M. Acilio et Statio Murco legatis: quorum alter oppidi muris, alter præsidiis terrestribus præerat; velle se de maximis rebus

cum Cæsare loqui, si sibi ejus facultas detur. Huc addunt pauca, rei confirmandæ causa, ut de compositione acturi viderentur. Interim postulant, ut sint induciæ; atque ab iis impetrant: magnum enim, quod afferebant, videbatur; et Cæsarem id summe sciebant cupere; et profectum aliquid Vibullii mandatis existimabatur.

XVI. Cæsar, eo tempore cum legione una profectus ad recipiendas ulteriores civitates, et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum, oppositum Corcyræ. Ibi certior ab Acilio et Murco per litteras factus de postulatis Libonis et Bibuli, legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. Eo cum venisset, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo, atque excusat Bibulum, *quod is iracundia summa erat, inimicitiasque habebat etiam privatas cum Cæsare ex ædilitate et prætura conceptas: ob eam rem colloquium vitasse; ne res maximæ spei maximæque utilitatis ejus iracundia impedirentur. Pompeii summam esse ac fuisse semper voluntatem, ut componeretur, atque ab armis discederetur: sed potestatem se ejus rei nullam habere; propterea quod de concilii sententia summam belli rerumque omnium Pompeio permiserint;*

sed, postulatis Cæsaris cognitis, missuros ad Pompeium; atque illum reliqua per se acturum, hortantibus ipsis: interea manerent induciæ, dum ab illo rediri posset; neve alter alteri noceret. Huc addit pauca de causa, et de copiis auxiliisque suis.

XVII. Quibus rebus neque tum respondendum Cæsar existimavit, neque nunc, ut memoriæ prodantur, satis causæ putamus. Postulabat Cæsar, *ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret; idque ipsi fore reciperent, aut acceptos per se ad eum perducerent.* Quod ad inducias pertineret, *sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet: si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; sin illud tenerent, se quoque id retenturum: nihilominus tamen agi posse de compositione, ut hæc non remitterentur; neque hanc rem esse impedimenti loco.* Illi neque legatos Cæsaris recipere, neque periculum præstare eorum, sed totam rem ad Pompeium rejicere; unum instare de induciis, vehementissimeque contendere. Quos ubi Cæsar intellexit, præsentis periculi atque inopiæ vitandæ causa, omnem orationem instituisse, neque ullam spem aut conditionem pacis afferre; ad reli-

quam cogitationem belli sese recepit.

XVIII. Bibulus multos dies terra prohibitus, et graviore morbo ex frigore ac labore implicitus; cum neque curari posset, neque susceptum officium deserere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii redit: sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius, sedato tumultu, quem repentinus adventus Cæsaris concitaverat, ubi primum, rursus adhibito Libone, et L. Lucceio et Theophane, quibuscum communicare de maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Cæsaris agere instituit; eum, ingressum in sermonem Pompeius interpellavit, et loqui plura prohibuit. *Quid mihi, inquit, aut vita aut civitate opus est, quam beneficio Cæsaris habere videbor? cujus rei opinio tolli non poterit, cum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor.* Bello perfecto, ab iis Cæsar hæc dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt: conatus tamen nihilo minus est aliis rationibus per colloquia de pace agere.

XIX. Inter bina castra Pompeii atque Cæsaris unum flumen tantum intererat Apsus: crebraque inter se colloquia milites habebant; neque ullum interim te-

lum, per pactiones colloquentium, transjiciebatur. Mittit P. Vatinium legatum ad ripam ipsam fluminis: qui ea, quæ maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret; et crebro magna voce pronunciaret, *liceretne civibus ad cives de pace legatos mittere? quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenæo, prædonibusque licuisset: præsertim, ut id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent*. Multa suppliciter locutus, ut de sua atque omnium salute debebat; silentioque ab utrisque militibus auditus, responsum est ab altera parte, A. Varronem profiterise altera die ad colloquium venturum; atque una etiam utrimque admodum tuto legati venire, et, quæ vellent, exponere possent: certumque ei rei tempus constituitur. Quo cum esset postero die ventum, magna utrimque multitudo convenit: magnaque erat ejus rei exspectatio; atque omnium intenti animi ad pacem esse videbantur. Qua ex frequentia T. Labienus prodit; summissa oratione loqui de pace, atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum mediam orationem interrumpunt undique subito tela immissa; quæ ille, obtectus armis militum vitavit: vulnerantur tamen complures; in his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius centuriones, militesque

nonnulli. Tum Labienus; *Desinite ergo de compositione loqui : nam nobis, nisi Cæsaris capite relato, pax esse nulla potest.*

XX. Iisdem temporibus Romæ M. Cœlius Rufus prætor, causa debitorum suscepta, initio magistratus tribunal suum juxta C. Trebonii prætoris urbani sellam collocavit; et, si quis appellasset de æstimatione, et de solutionibus quæ per arbitrum fierent, ut Cæsar præsens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat æquitate decreti, et humanitate Trebonii, qui his temporibus clementer et moderate jus dicendum existimabat, ut reperiri non posset, a quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare, et calamitatem aut propriam suam aut temporum queri, et difficultates auctionandi proponere, etiam mediocris est animi: integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cujus animi aut cujus imprudentiæ est? itaque, qui hoc postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Cœlius. Et, ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexies seni dies sine usuris creditæ pecuniæ solvantur.

XXI. Cum resisteret Servilius consul,

reliquique magistratus; et minus opinione sua efficeret; ad hominum excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit: unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit; alteram, tabularum novarum: impetuque multitudinis in C. Trebonium facto, et nonnullis vulneratis, eum de tribunali deturbavit: de quibus rebus Servilius Consul ad Senatum retulit; Senatusque Cœlium ab Rep. removendum censuit. Hoc decreto eum Consul Senatu prohibuit, et concionari conantem de Rostris deduxit. Ille, ignominia et dolore permotus, palam se proficisci ad Cæsarem simulavit; clam nunciis ad Milonem missis, qui, Clodio interfecto, eo nomine erat damnatus; atque, eo in Italiam evocato, quod, magnis muneribus datis, gladiatoriæ familiæ reliquias habebat, sibi conjunxit; atque eum in Thurinum ad sollicitandos pastores præmisit. Ipse, cum Casilinum veniret, unoque tempore signa ejus militaria atque arma Capuæ essent comprehensa, familia Neapoli visa, atque proditio oppidi appareret; patefactis consiliis, exclusus Capua, et periculum veritus, quod conventus arma ceperat, atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit; atque eo itinere sese avertit.

XXII. Interim Milo, dimissis circum municipia litteris, ea, quæ faceret, jussu atque imperio facere Pompeii, quæ mandata ad se per Bibulum delata essent: quos ex ære alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos cum proficere nihil posset; quibusdam solutis ergastulis, Cosam in agro Thurino oppugnare cœpit. Eo cum a Q. Pædio prætore, cum legione; lapide ictus ex muro, periit: et Cœlius profectus, ut dictitabat, ad Cæsarem, pervenit Thurios: ubi, cum quosdam ejus municipii sollicitaret, equitibusque Cæsaris Gallis atque Hispanis, qui eo præsidii causa missi erant, pecuniam polliceretur, ab iis est interfectus. Itaque magnarum initia rerum, quæ occupatione magistratuum et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

XXIII. Libo, profectus ab Orico cum classe, cui præerat, navium L, Brundisium venit; insulamque, quæ contra Brundisinum portum est, occupavit: quod præstare unum locum arbitrabatur, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnium littora ac portus custodia clausos teneri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus incendit, et unam frumento onustam abduxit; magnumque

nostris terrorem injecit; et noctu militibus et sagittariis in terram expositis, præsidium equitum dejecit; et adeo loci opportunitate profecit, ut ad Pompeium litteras mitteret; naves reliquas, si vellet, subduci et refici juberet: sua classe auxilia sese Cæsaris prohibiturum.

XXIV. Erat eo tempore Antonius Brundisii; qui, virtute militum confisus, scaphas navium magnarum circiter IX cratibus pluteisque contexit; eoque milites delectos imposuit; atque eas in littore pluribus locis separatim disposuit; navesque triremes II, quas Brundisii faciendas curaverat, per causam exercendorum remigum, ad fauces portus prodire jussit. Has cum audacius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse, quadriremes V ad eas misit: quæ cum navibus nostris appropinquassent, nostri veterani in portum refugerunt; illi, studio incitati, incautius sequebantur. Jam ex omnibus partibus subito Antonianæ scaphæ, signo dato, se in hostes incitaverunt; primoque impetu unam ex his quadriremem, cum remigibus defensoribusque suis, ceperunt; reliquas turpiter fugere coëgerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut, equitibus per oram maritimam ab Antonio dispositis, aquari prohiberentur: qua necessitate et ignomi-

nia permotus Libo, discessit a Brundisio, obsessionemque nostrorum omisit.

XXV. Multi jam menses transierant, et hiems jam præcipitaverat; neque Brundisio naves legionesque ad Cæsarem veniebant: ac nonnullæ ejus rei prætermissæ occasiones Cæsari videbantur; quod certe sæpe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat: quantoque ejus amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus præerant; majoremque fiduciam prohibendi habebant: et crebris Pompeii litteris castigabantur, quoniam primo venientem Cæsarem non prohibuissent, ut reliquos ejus exercitus impedirent; duriusque quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis exspectabant. Quibus rebus permotus Cæsar, Brundisium ad suos severius scripsit, ut, nacti idoneum ventum, ne occasionem navigandi dimitterent, si vel ad littora Apolloniatium cursum dirigerent, atque eo naves ejicere possent. Hæc a custodiis classium loca maxime vacabant; quod se longius portubus committere non auderent.

XXVI. Illi, adhibita audacia et virtute, administrantibus M. Antonio et Fusio Kaleno, multum ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum pro sa-

lute Cæsaris recusantibus; nacti Austrum, naves solvunt; atque altera die Apolloniam Dyrrhachiumque prætervehuntur. Qui cum essent ex continenti visi, C. Coponius, qui Dyrrhachii classi Rhodiæ præerat, naves ex portu educit; et cum jam nostri remissiore vento appropinquassent, idem Auster increbuit, nostrisque præsidio fuit. Neque vero ille ob eam causam conatu desistebat: sed labore et perseverantia nautarum se vim tempestatis superare posse sperabat; prætervectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo secius sequebatur. Nostri, usi fortunæ beneficio, tamen impetum classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphæum, ultra Lissum millia passuum III, eo naves introduxerunt; (qui portus ab Africo tegebatur, ab Austro non erat tutus:) leviusque tempestatis, quam classis, periculum æstimaverunt. Quo simul atque intus est itum, incredibili felicitate Auster, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit.

XXVII. Hic subitam commutationem fortunæ videre licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat; qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timere cogebantur. Itaque, tempore commutato, tempestas et nostros

texit, et naves Rhodias afflixit, ita ut ad unam constratæ omnes, numero XVI, eliderentur et naufragio interirent; et ex magno remigum propugnatorumque numero, pars ad scopulos allisa interficeretur, pars a nostris distraheretur: quos omnes conservatos Cæsar domum remisit.

XXVIII. Nostræ naves II, tardius cursu confecto, in noctem conjectæ, cum ignorarent quem locum reliquæ cepissent, contra Lissum in anchoris constiterunt. Has scaphis, minoribusque navigiis compluribus summissis, Otacilius Crassus, qui Lissi præerat, expugnare parabat: simul de deditione eorum agebat, et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis ducentos viginti ex legione tironum sustulerat: altera ex veterana paulo minus ducentis se compleverat. Hic cognosci licuit, quantum esset hominibus præsidii in animi firmitudine. Tirones enim, multitudine navium perterriti, et salo nauseaque confecti, jurejurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt: qui omnes ad eum perducti, contra religionem jurisjurandi, in ejus conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranæ legionis milites, item conflictati et tempestatis et sentinæ vitiis, non ex pristina virtute remittendum aliquid puta-

verunt: sed, tractandis conditionibus, et simulatione deditionis, extracto primo noctis tempore, gubernatorem in terram navem ejicere cogunt: ipsi, idoneum locum nacti, reliquam noctis partem ibi confecerunt; et luce prima, missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem oræ maritimæ asservabant, circiter CD, quique eos armati ex præsidio secuti sunt, se defenderunt; et, nonnullis eorum interfectis, incolumes ad nostros sese receperunt.

XXIX. Quo facto, conventus civium Romanorum qui Lissum obtinebat, quod oppidum iis antea Cæsar attribuerat, muniendumque curaverat, Antonium recepit omnibusque rebus juvit. Otacilius sibi timens oppido fugit, et ad Pompeium pervenit. Expositis copiis, Antonius, quarum erat summa, veteranorum III legionum, uniusque tironum, et equitum DCCC, plerasque naves in Italiam remittit, ad reliquos milites equitesque transportandos: pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit; hoc consilio, ut, si forte Pompeius vacuam existimans Italiam, eo transjecisset exercitum, quæ opinio erat edita in vulgus, aliquam Cæsar ad insequendum facultatem haberet: nunciosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum

tum exposuisset, et quid militum transvexisset.

XXX. Hæc eodem fere tempore Cæsar atque Pompeius cognoscunt. Nam prætervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant; ipsi iter secundum eas terra direxerant: sed quo essent eæ delatæ, primis diebus ignorabant: cognitaque re, diversa sibi ambo consilia capiunt; Cæsar, ut quamprimum se cum Antonio conjungeret; Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret, et, si imprudentes ex insidiis adoriri posset. Eodemque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exercitum educunt: Pompeius clam, et noctu; Cæsar palam, atque interdiu. Sed Cæsari circuitu majore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset. Pompeius, quia expedito itinere flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit; atque, ubi eum appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit: suosque omnes castris continuit, ignesque fieri prohibuit; quo occultior esset ejus adventus. Hæc ad Antonium statim per Græcos deferuntur. Ille, missis ad Cæsarem nunciis, unum diem sese castris tenuit: altero die, ad eum pervenit Cæsar. Cujus adventu cognito, Pom-

peius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit; omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit, atque ibi idoneo loco castra ponit.

XXXI. His temporibus Scipio, detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis, sese Imperatorem appellaverat. Quo facto, civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias: item a publicanis suæ provinciæ debitam biennii pecuniam exegerat, et ab eisdem insequentis anni mutuam præceperat; equitesque toti provinciæ imperaverat. Quibus coactis, finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paulo ante M. Crassum imperatorem interfecerant, et M. Bibulum in obsidione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat: summaque in sollicitudine ac timore Parthici belli in provinciam cum venisset, ac nonnullæ militum voces audirentur, *sese, contra hostem si ducerentur, ituros; contra civem et consulem arma non laturos;* deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus, maximas largitiones fecit; et, confirmandorum militum causa, diripiendas iis civitates dedit.

XXXII. Interim acerbissime impe-

ratæ pecuniæ tota provincia exigebantur. Multa præterea generatim ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac liberorum, tributum imponebatur. Columnaria, ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma, tormenta, vecturæ, imperabantur. Cujus modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed pene vicis castellisque singulis cum imperio præficiebantur: qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia; differta præfectis atque exactoribus; qui, præter imperatas pecunias, suo etiam privato compendio serviebant: dictitabant enim, se, domo patriaque expulsos, omnibus necessariis egere rebus; ut honesta præscriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad hæc gravissimæ usuræ, quod in bello plerumque accidere consuevit, universis imperatis pecuniis: quibus in rebus, prolationem diei, donationem esse dicebant. Itaque æs alienum provinciæ eo biennio multiplicatum est. Nec minus ob eam causam civibus Romanis ejus provinciæ, sed in singulos conventus singulasque civitates certæ pecuniæ imperabantur; mutuasque illas ex S. C. exigi dicti-

tabant: publicanis, uti in sorte fecerant, insequentis anni vectigal promutuum. Præterea Ephesi a fano Dianæ depositas antiquitus pecunias Scipio tolli jubebat, ceterasque ejus deæ statuas.

XXXIII. Cum in fanum ventum esset, adhibitis compluribus Senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, litteræ ei redduntur a Pompeio, *mare transisse cum legionibus Cæsarem; properaret ad se cum exercitu venire, omniaque posthaberet.* His litteris acceptis, quos advocaverat, dimittit: ipse iter in Macedoniam parare incipit; paucisque post diebus est profectus. Hæc res Ephesiæ pecuniæ salutem attulit.

XXXIV. Cæsar, Antonii exercitu conjuncto, deducta Orico legione, quam tuendæ oræ maritimæ causa posuerat, tentandas sibi provincias, longiusque procedendum existimabat: et, cum ad eum legati venissent ex Thessalia Ætoliaque, qui præsidio misso pollicerentur earum gentium civitates imperata facturas; L. Cassium Longinum cum legione Tironum, quæ appellabatur vigesima septima, atque equitibus CC, in Thessaliam; C. Calvisium Sabinum cum cohortibus V, paucisque equitibus, in Ætoliam misit: maximeque eos, quod erant propinquæ regiones,

de re frumentaria ut providerent hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus duabus, XI et XII, et equitibus D, in Macedoniam proficisci jussit; cujus provinciæ ab ea parte, quæ Libera appellabatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum excellens studium profitebatur.

XXXV. Ex his Calvisius, primo adventu summa omnium Ætolorum receptus voluntate; præsidiis adversariorum Calydone et Naupacto dejectis, omni Ætolia potitus est. Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. Hic cum essent factiones duæ, varia voluntate civitatum utebatur. Egesaretus, veteris homo potentiæ, Pompeianis rebus studebat. Petreius, summæ nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Cæsarem enixe juvabat.

XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit: et, cum ad eum frequentes civitatum legationes convenire cœpissent, nunciatum est adesse Scipionem cum legionibus, magna et opinione et fama omnium: nam plerumque in novitate fama antecedit. Hic, nullo in loco Macedoniæ moratus, magno impetu contendit ad Domitium; et, cum ab eo millia passuum XX abfuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam

convertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse et venire nunciaretur: et, quo iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Haliacmonem, quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus IIX præsidio impedimentis legionum reliquit, castellumque ibi muniri jussit. Eodem tempore equitatus regis Cotys ad castra Cassii advolavit, qui circum Thessaliam esse consueverat. Tum timore perterritus Cassius, cognito Scipionis adventu, visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt; atque ex his locis Ambraciam versus iter facere cœpit. At Scipionem properantem sequi, litteræ sunt consecutæ a M. Favonio: Domitium cum legionibus adesse; nec se præsidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus litteris acceptis, consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit; Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die ac nocte continuato itinere, ad eum pervenit tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis cerneretur, et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas salutem attulit.

XXXVII. Scipio in castris stativis bi-

duum moratus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Haliacmonem, tertio die, prima luce, exercitum vado transducit; et, castris positis, postero die mane copias ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin productis legionibus prœlio decertaret: sed, cum esset inter bina castra campus circiter millium passuum VI, castris Scipionis aciem suam subjecit. Ille a vallo non discedere perseveravit. Attamen, ægre retentis Domitianis militibus, est factum, ne prœlio contenderetur; et maxime, quod rivus difficilibus ripis castris Scipionis subjectus, progressus nostrorum impediebat. Quorum studium alacritatemque pugnandi cum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare cogeretur, aut magna cum infamia castris se continere, qui magna cum exspectatione venisset; temere progressus turpem habuit exitum: et noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen transit; atque in eamdem partem, ex qua venerat, rediit: ibique prope flumen, edito natura loco, castra posuit. Paucis diebus interpositis, noctu insidias equitum collocavit; quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant: et, cum quotidiana consuetudine Q. Varus præ-

fectus equitum Domitii venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt: sed nostri fortiter eorum impetum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit, atque ultro universi in hostes impetum fecerunt. Ex his circiter LXXX interfectis, reliquis in fugam conjectis, nostri, duobus amissis, in castra se receperunt.

XXXVIII. His rebus gestis, Domitius sperans Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit sese angustiis rei frumentariæ adductum castra movere; vasisque militari more conclamatis, progressus millia passuum III, loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Scipio, ad sequendum paratus, equitatum magnamque partem levis armaturæ ad explorandum iter Domitii et cognoscendum præmisit: qui cum essent progressi, primæque turmæ insidias intravissent, ex fremitu equorum illata suspicione, ad suos se recipere cœperunt; quique hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati restiterunt. Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti hostium turmas exceperunt. In his fuit M. Opimius præfectus equitum. Reliquos omnes earum turmarum aut interfecerunt, aut captos ad Domitium deduxerunt.

XXXIX.

XXXIX. Deductis oræ maritimæ Cæsar præsidiis, ut supra demonstratum est, III cohortes Orici, oppidi tuendi causa, reliquit; iisque custodiam navium longarum transdidit, quas ex Italia transduxerat. Huic officio oppidoque præerat Acilius legatus. Is naves nostras in interiorem partem post oppidum reduxit, et ad terram deligavit, faucibusque portus navem onerariam submersam objecit; et huic alteram conjunxit; super qua turrim effectam ad ipsum introitum portus opposuit, et militibus complevit, tuendamque ad omnes repentinos casus transdidit.

XL. Quibus cognitis rebus, Cn. Pompeius filius, qui classi Ægyptiæ præerat, ad Oricum venit; submersamque navim remulco, multisque contendens funibus, adduxit: atque alteram navem, quæ erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres, et ex superiori pugnans loco, integrosque semper defatigatis summittens, et reliquis partibus simul ex terra scalis et classe mœnia oppidi tentans, ut adversariorum manus diduceret, labore, et multitudine telorum, nostros vicit: dejectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerant, etiam navem

expugnavit; eodemque tempore ex altera parte molem tenuit naturalem objectam, quæ pene insulam contra oppidum effecerat: IV biremes, subjectis scutulis, impulsas vectibus in interiorem partem transduxit. Ita ex utraque parte naves longas aggressus, quæ erant deligatæ ad terram, atque inanes, IV ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio, D. Lælium ab Asiatica classe abductum reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantia importari in oppidum prohibebat; ipse Lissum profectus, naves onerarias XXX a M. Antonio relictas intra portum aggressus, omnes incendit. Lissum expugnare conatus, defendentibus civibus Romanis qui ejus erant conventus, militibusque quos præsidii causa miserat Cæsar, triduum moratus, paucis in oppugnatione amissis, re infecta, inde discessit.

XLI. Cæsar, postquám Pompeium ad Asparagium esse cognovit, eodem cum exercitu profectus, expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius præsidium habebat, III die in Macedoniam ad Pompeium pervenit, juxtaque eum castra posuit; et postridie, eductis omnibus copiis, acie instructa, decernendi potestatem Pompeio fecit. Ubi eum

suis locis se tenere animadvertit; reducto in castra exercitu, aliud sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis, magno circuitu, difficili angustoque itinere, Dyrrhachium profectus est; sperans Pompeium aut Dyrrhachium compelli, aut ab eo intercludi posse; quod omnem commeatum, totiusque belli apparatum is eo contulisset: ut accidit. Pompeius enim primo ignorans ejus consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariæ compulsum discessisse existimabat: postea per exploratores certior factus, postero die castra movit; breviore itinere se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus Cæsar, militesque adhortatus ut æquo animo laborem ferrent; parva parte noctis itinere intermisso, mane Dyrrhachium venit, cum primum agmen Pompeii procul cerneretur; atque ibi castra posuit.

XLII. Pompeius interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus consilio, edito loco, qui appellatur Petra, aditumque habet navibus mediocrem, atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. Eo partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia, atque om-

nibus regionibus quas tenebat, comportari imperat. Cæsar, longius bellum ductum iri existimans, et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia littora Pompeianis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, morabantur; in Epirum, rei frumentariæ causa, L. Canuleium legatum misit; quodque hæ regiones aberant longius, locis certis horrea constituit; vecturasque frumenti finitimis civitatibus descripsit; item Lisso, Parthinisque, et omnibus castellis, quod esset frumenti, conquiri jussit. Id erat perexiguum, cum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera et montuosa, ac plerumque utuntur frumento importato; tum quod Pompeius hæc providerat, et superioribus diebus prædæ loco Parthinos habuerat, frumentumque omne conquisitum, spoliatis effossisque eorum domibus, per equites comportaverat.

XLIII. Quibus rebus cognitis, Cæsar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompeii permulti editi atque asperi colles: hos primum præsidiis tenuit, castellaque ibi communiit: inde, ut loci cujusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta munitione, circumvallare Pompeium instituit; hæc spectans,

(quod angusta re frumentaria utebatur; quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset:) simul, ut pabulatione Pompeium prohiberet; equitatumque ejus ad rem gerendam inutilem efficeret: tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret; cum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Cæsare obsideri, neque audere prœlio dimicare.

XLIV. Pompeius neque a mari Dyrrhachioque discedere volebat; quod omnem apparatum belli, tela, arma, tormenta, ibi collocaverat; frumentumque exercitui navibus supportabat: neque munitiones Cæsaris prohibere poterat, nisi prœlio decertare vellet; quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur ut, extremam rationem belli sequens, quam plurimos colles occuparet; et quam latissimas regiones præsidiis teneret; Cæsarisque copias, quammaxime posset, distineret. Idque accidit: castellis enim XXIV effectis, XV millia passuum circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur; multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim jumenta pasceret. Atque ut nostri, qui perpetuas munitiones habebant,

perductas ex castellis in proxima castella; ne quo loco erumperent Pompeiani, et nostros post tergum adorirentur, timebant: ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant; ne quo loco nostri intrare, atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant; quod et numero militum præstabant, et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quæ cum erant loca Cæsari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis, et dimicare non constituerat; tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum: multique ex nostris vulnerabantur; magnusque incesserat timor sagittarum: atque omnes fere milites, aut ex coactis, aut ex centonibus, aut ex coriis tunicas aut tegmenta fecerant, quibus tela vitarent.

XLV. In occupandis præsidiis magna vi uterque utebatur: Cæsar, ut quam angustissime Pompeium contineret; Pompeius, ut quam plurimos colles quam maximo circuitu occuparet: crebraque ob eam causam prœlia fiebant. In his, cum legio Cæsaris IX præsidium quoddam occupavisset, et munire cœpisset; huic loco propinquum et contrarium collem Pompeius occupavit, nostrosque opere prohibere cœpit: et cum una ex parte prope

æquum aditum haberet; primum sagittariis funditoribusque circumjectis, postea levis armaturæ magna multitudine missa, tormentisque prolatis, munitiones impediebat: neque erat facile nostris uno tempore propugnare, et munire. Cæsar, cum suos ex omnibus partibus vulnerari videret; recipere se statuit, et loco excedere. Erat per declive receptus: illi autem hoc acrius instabant, neque regredi nostros patiebantur; quod timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse; *Non recusare se, quin nullius usus Imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legiones Cæsaris sese recepissent inde, quo temere essent progressæ.*

XLVI. Cæsar, receptui suorum timens; crates ad extremum tumulum contra hostem proferri, et adversas locari; intra has mediocri latitudine fossam, tectis militibus, obduci jussit; locumque in omnes partes quam maxime impediri. Ipse idoneis locis funditores instruxit, ut præsidio nostris se recipientibus essent. His rebus completis, legiones reduci jussit. Pompeiani hoc insolentius atque audacius nostros premere, et instare cœperunt; cratesque pro munitione objectas propulerunt, ut fossas transcenderent. Quod cum animad-

vertisset Cæsar, veritus, ne non reducti, sed rejecti viderentur, majusque detrimentum caperetur; a medio fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni præerat, cohortatus, tuba signum dari, atque in hostes impetum fieri, jussit. Milites legionis IX subito constipati, pila conjecerunt; et ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu, præcipites Pompeianos egerunt, et terga vertere coëgerunt: quibus ad recipiendum, crates directæ, longuriique objecti, et institutæ fossæ, magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis, V omnino suorum amissis, quietissime se receperunt; pauloque citra eum locum, aliis comprehensis collibus, munitiones perfecerunt.

XLVII. Erat nova et inusitata belli ratio, cum tot castellorum numero, tantoque spatio, et tantis munitionibus, et toto obsidionis genere; tum etiam reliquis rebus. Nam, quicumque alterum obsidere conati sunt, perculsos atque infirmos hostes adorti, aut prœlio superatos, aut aliqua offensione permotos, continuerunt; cum ipsi numero militum equitumque præstarent: causa autem obsidionis hæc fere esse consuevit, ut frumento hostes prohibeantur. At contra integras atque

incolumes copias Cæsar inferiore militum numero continebat; cum illi omnium rerum copia abundarent: quotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quæ commeatum supportarent; neque ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem, consumptis omnibus longe lateque frumentis, summis erat in angustiis. Sed tamen hæc singulari patientia milites ferebant: recordabantur enim, eadem superiore anno in Hispania perpessos, labore et patientia maximum bellum confecisse. Meminerant ad Alesiam magnam se inopiam perpessos, multo etiam majorem ad Avaricum, maximarum se gentium victores discessisse. Non, illis hordeum cum daretur, non legumina recusabant: pecus vero, cujus rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant.

XLVIII. Est etiam genus radicis inventum ab iis, qui fuerant cum Valerio, quod appellatur Chara; quod admistum lacte multum inopiam levabat: id ad similitudinem panis efficiebant. Ejus erat magna copia: ex hoc effectos panes, cum in colloquiis Pompeiani famem nostris objectarent, vulgo in eos jaciebant, ut spem eorum minuerent.

XLIX. Jamque frumenta maturescere incipiebant, atque ipsa spes inopiam sustentabat; quod celeriter se habituros copiam confidebant: crebroque voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, *prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompeium e manibus dimissuros*. Frequenter etiam ex perfugis cognoscebant, equos eorum vix tolerari, reliqua vero jumenta interisse: uti autem ipsos valetudine non bona, cum angustiis loci, et odore tetro ex multitudine cadaverum, et quotidianis laboribus, insuetos operum; tum aquæ summa inopia affectos: omnia enim flumina, atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Cæsar aut averterat, aut magnis operibus obstruxerat. Atque, ut erant loca montuosa, et ad specus angustiæ vallium, has sublicis in terram dimissis præsepserat, terramque aggesserat, ut aquam continerent. Itaque illi necessario loca sequi demissa ac palustria, et puteos fodere cogebantur; atque hunc laborem ad quotidiana opera addebant: qui tamen fontes a quibusdam præsidiis aberant longius, et celeriter æstibus exarescebant. At Cæsaris exercitus optima valetudine, summaque aquæ copia utebatur; tum commeatus omni genere præter frumentum abundabat: quibus quo-

tidie melius succedere tempus, majoremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

L. In novo genere belli novæ ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, cum animadvertissent ex ignibus, noctu cohortes nostras ad munitiones excubare; silentio adversi universas, intra multitudinem sagittas conjiciebant, et se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, hæc reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, alio excubarent.

Desunt aliqua.

LI. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens castris præfecerat Cæsar, auxilio cohorti venit cum legionibus II; cujus adventu facile sunt repulsi Pompeiani : neque vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt; primisque dejectis, reliqui se verterunt, et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri. Cujus consilium reprehendendum non videtur : aliæ enim sunt legati partes, atque Imperatoris : alter, omnia agere ad præscriptum; alter, libere ad summam rerum

consulere debet. Sulla, a Cæsare castris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus: neque prœlio decertare voluit, (quæ res fortasse aliquem reciperet casum;) ne imperatorias sibi partes sumpsisse videretur. Pompeianis magnam res ad receptum difficultatem afferebat: nam ex iniquo progressi loco, in summo constiterant: si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur; neque multum ad solis occasum temporis supererat: spe enim conficiendi negotii, prope in noctem rem deduxerant. Ita necessario, atque ex tempore capto consilio, Pompeius tumulum quemdam occupavit; qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormento missum adigi non posset. Hoc consedit loco, atque eum communiit; omnesque ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus præterea locis pugnatum est. Nam plura castella Pompeius pariter, distinendæ manus causa, tentaverat; ne ex proximis præsidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus III, atque eam loco depulit: altero Germani munitiones nostras egressi, compluribus interfectis, sese ad suos incolumes receperunt.

LIII. Ita uno die VI prœliis factis, III ad Dyrrhachium, III ad munitiones; cum horum omnium ratio haberetur, ad duorum millium numerum ex Pompeianis cecidisse reperiebamus, evocatos centurionesque complures. In eo fuit numero Valerius Flaccus L. filius, ejus qui prætor Asiam obtinuerat: signaque sunt sex militaria relata. Nostri non amplius XX omnibus sunt prœliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur; quatuorque ex una cohorte centuriones oculos amiserunt: et, cum laboris sui periculique testimonium afferre vellent, millia sagittarum circiter XXX in castellum conjecta Cæsari renumeraverunt; scutoque ad eum relato Scævæ centurionis, inventa sunt in eo foramina CCXXX. Quem Cæsar, ut erat de se meritus et de Republica, donatum millibus ducentis æris, ab octavis ordinibus ad Primipilum se transducere pronunciavit; ejus enim opera castellum conservatum esse magna ex parte constabat; cohortemque postea duplici stipendio, frumento, et speciariis militaribusque donis amplissime donavit.

LIV. Pompeius, noctu magnis additis munitionibus, reliquis diebus turres exstruxit; et in altitudinem pedum XV effec-

tis operibus, vineis eam partem castrorum obtexit; et v intermissis diebus, alteram noctem subnubilam nactus, exstructis omnibus castrorum portis, et ad impediendum objectis, tertia inita vigilia, silentio exercitum eduxit, et se in antiquas munitiones recepit.

L V. Ætolia, Acarnania, Amphilochis, per Cassium Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis; tentandam sibi Achaiam, ac paulo longius progrediendum, existimabat Cæsar. Itaque eo Fusium Kalenum misit; et Q. Sabinum, et Cassium, cum cohortibus adjungit. Quorum cognito adventu, Rutilius Lupus, qui Achaiam, missus a Pompeio, obtinebat, Isthmum præmunire instituit, ut Achaia Fusium prohiberet. Kalenus Delphos, Thebas, Orchomenum, voluntate ipsarum civitatum recepit: nonnullas per vim expugnavit: reliquas civitates, circummissis legationibus, amicitiæ Cæsaris conciliare studebat. In his rebus fere erat Fusius occupatus.

L VI. Omnibus deinceps diebus Cæsar exercitum in aciem æquum in locum produxit, si Pompeius prœlio decertare vellet; ut pene castris Pompeii legiones subjiceret: tantumque a vallo ejus prima acies aberat, uti ne in eam telum tormento-

adigi posset. Pompeius autem, ut famam et opinionem hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret, omnisque ejus instructus exercitus telis ex vallo adjectis protegi posset.

LVII. Hæc cum in Achaia atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Cæsar, mittit ad eum Clodium, suum atque illius familiarem; quem ab illo transditum initio et commendatum, in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras, mandataque ad eum; quorum hæc erat summa: *Sese omnia de pace expertum, nihil adhuc arbitrari factum, vitio eorum, quos esse auctores ejus rei voluisset; quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium vererentur: Scipionem ea auctoritate esse, ut non solum libere, quæ probasset, exponere; sed magna etiam ex parte compellere, atque errantem regere posset: præesse autem suo nomine exercitui; ut, præter auctoritatem, vires quoque ad coërcendum haberet: quod si fecisset, quietem Italiæ, pacem provinciarum, salutem imperii, uni omnes acceptam relaturos.* Hæc ad eum mandata Clodius refert. Ac primis diebus, ut vi-

debatur, libenter auditus, reliquis ad colloquium non admittitur; castigato Scipione a Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus; infectaque re, sese ad Cæsarem recepit.

LVIII. Cæsar, quo facilius equitatum Pompeianum ad Dyrrhachium contineret, et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus præmunivit: castellaque his locis posuit. Pompeius, ubi nihil profici equitatu cognovit; paucis intermissis diebus, rursum eum navibus ad se intra munitiones recipit. Erat summa inopia pabuli; adeo ut foliis ex arboribus strictis, et teneris arundinum radicibus contusis equos alerent: frumenta enim, quæ fuerant intra munitiones sata, consumpserant; et cogebantur Corcyra atque Acarnania, longo interjecto navigationis spatio, pabulum supportare: quoque erat ejus rei minor copia, hordeo adaugere, atque his rationibus equitatum tolerare. Sed postquam non modo hordeum pabulumque omnibus in locis, herbæque desectæ, sed etiam frondes ex arboribus deficiebant; corruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

LIX. Erant apud Cæsarem, ex equitum numero, Allobroges duo fratres, Roscillus

cillus et Ægus, Adbucilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines; quorum opera Cæsar, omnibus Gallicis bellis, optima fortissimaque erat usus. His domi ob has causas amplissimos magistratus mandaverat; atque eos extra ordinem in senatum legendos curaverat: agrosque in Gallia ex hostibus captos, præmiaque rei pecuniariæ magna tribuerat; locupletesque ex egentibus effecerat. Hi propter virtutem non solum apud Cæsarem in honore erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur: sed, freti amicitia Cæsaris, et stulta ac barbara arrogantia elati, despiciebant suos; stipendiumque equitum fraudabant, et prædam omnem domum avertebant. Quibus illi rebus permoti, universi Cæsarem adierunt, palamque de eorum injuriis sunt questi; et ad cetera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium averterent.

LX. Cæsar neque tempus illud animadversionis esse existimans, et multa virtuti eorum concedens, rem distulit totam: illos secreto castigavit, quod quæstui equites haberent; monuitque ut ex sua amicitia omnia exspectarent, et ex præteritis suis officiis reliqua sperarent. Magnam ta-

men hæc res illis offensionem et contemptionem ad omnes attulit : idque ita esse, cum ex aliorum objectationibus, tum etiam ex domestico judicio atque animi conscientia intelligebant. Quo pudore adducti, et fortasse se non liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati; discedere a nobis, et novam tentare fortunam, novasque experiri amicitias constituerunt : et, cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt præfectum equitum, C. Volusenum, interficere, ut postea, bello confecto, cognitum est; ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur. Postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur; quam maximas potuerunt pecunias mutuati, perinde ac suis satisfacere et fraudata restituere vellent, multis coëmptis equis, ad Pompeium transierunt cum iis quos sui consilii participes habebant.

LXI. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati, et instructi liberaliter, magnoque comitatu, et multis jumentis venerant, virique fortes habebantur, et in honore apud Cæsarem fuerant; quodque novum, et præter consuetudinem acciderat, omnia sua præsidia circumduxit, atque ostentavit: nam ante id tempus nemo

aut miles, aut eques, a Cæsare ad Pompeium transierat; cum pene quotidie a Pompeio ad Cæsarem perfugerent, vulgo vero in Epiro atque Ætolia conscripti milites, earumque regionum omnium, quæ a Cæsare tenebantur. Sed hi, cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur, temporibusque rerum, et spatiis locorum, et custodiarum viribus ac diligentia animadversa, prout cujusque eorum, qui negotiis præerant, aut natura aut studium ferebat, hæc ad Pompeium omnia detulerunt.

LXII. Quibus ille cognitis, eruptionisque jam ante capto consilio, ut demonstratum est; tegmenta galeis milites ex viminibus facere, atque aggerem comportare jubet. His paratis rebus, magnum numerum levis armaturæ et sagittariorum, aggeremque omnem noctu in scaphas et naves actuarias imponit; et de media nocte cohortes LX ex maximis castris præsidiisque deductas, ad eam partem munitionum ducit, quæ pertinebant ad mare, longissimeque a maximis castris Cæsaris aberant. Eodem, naves quas demonstravimus aggere et levis armaturæ militibus completas, quasque ad Dyrrha-

chium naves longas habebat, mittit; et quid a quoque fieri velit, præcipit. Ad eas munitiones Cæsar Lentulum Marcellinum quæstorem, cum legione IX, positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum adjutorem summiserat.

LXIII. Erat eo loco fossa pedum XV, et vallus contra hostem in altitudinem pedum X: tantumdemque ejus valli agger in latitudinem patebat. Ab eo, intermisso spatio pedum DC, alter conversus in contrariam partem erat vallus, humiliore paulo munitione: hoc enim superioribus diebus timens Cæsar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum; ut, si ancipiti prœlio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo, et continens omnium dierum labor, quod millia passuum in circuitu XIIX munitione erat complexus; perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones contingeret, nondum perfecerat: quæ res nota erat Pompeio, delata per Allobroges perfugas; magnumque nostris attulit incommodum: nam, ut ad mare nostræ cohortes IX legionis excubuerant, accessere subito prima luce Pompeiani exercitus: novusque eorum ad-

ventus exstitit: simulque navibus circumvecti milites, in anteriorem vallum tela jaciebant: fossæque aggere complebantur: et legionarii, interioris munitionis defensores, scalis admotis, tormentis cujusque generis telisque terrebant; magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegmenta galeis imposita defendebant. Itaque, cum omnibus rebus nostri premerentur, atque ægre resisterent; animadversum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est; atque inter duos vallos, qua perfectum opus non erat, per mare navibus expositi, in aversos nostros impetum fecerunt; atque ex utraque munitione dejectos terga vertere coëgerunt.

LXIV. Hoc tumultu nunciato, Marcellinus cohortes subsidio nostris laborantibus summisit; quæ ex castris fugientes conspicatæ, neque illos suo adventu confirmare potuerunt, neque ipsæ hostium impetum tulerunt. Itaque quodcumque addebatur subsidio, id, corruptum timore fugientium, terrorem et periculum augebat: hominum enim multitudine receptus impediebatur. In eo prœlio, cum gravi vulnere esset affectus Aquilifer, et

viribus deficeretur; conspicatus equites nostros, *Hanc ego*, inquit, *et vivus multos per annos magna diligentia defendi, et nunc moriens eadem fide Cæsari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Cæsaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur; incolumemque ad eum referte.* Hoc casu Aquila conservatur, omnibus primæ cohortis centurionibus interfectis, præter principem priorem.

LXV. Jamque Pompeiani, magna cæde nostrorum, castris Marcellini appropinquabant, non mediocri terrore illato reliquis cohortibus; et M. Antonius, qui proximum locum tenebat præsidiorum, ea re nunciata, cum cohortibus XII descendens ex loco superiore cernebatur: cujus adventus Pompeianos compressit; nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multo post Cæsar, significatione per castella fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex præsidiis, eodem venit: qui, cognito detrimento, cum animadvertisset Pompeium extra munitiones egressum, castra secundum mare, ut libere pabulari posset, nec minus aditum navibus habere, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, juxta Pompeium munire jussit.

LXVI. Qua perfecta munitione, animadversum est a speculatoribus Cæsaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam, et in vetera castra duci. (Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus, cum se IX legio Cæsaris objecisset Pompeianis copiis, atque opera, ut demonstravimus, circummuniret; castra eo loco posuit. Hæc silvam quamdam contingebant; neque longius a mari passibus CD aberant. Post mutato consilio quibusdam de causis, Cæsar paulo ultra eum locum castra transtulit: paucisque intermissis diebus, hæc eadem Pompeius occupaverat; et, quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo, majorem adjecerat munitionem. Ita, minora castra, inclusa majoribus, castelli atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat, circiter passus CD; quo liberius, ac sine periculo, milites aquarentur: sed is quoque, mutato consilio quibusdam de causis, quas commemorari necesse non est, eo loco excesserat. Ita complures dies manserant castra. Munitiones quidem integræ omnes erant.)

LXVII. Eo, signo legionis illato, speculatores Cæsari renunciarunt. Hoc idem

visum ex superioribus quibusdam castellis confirmaverant. Is locus aberat a novis Pompeii castris circiter passus D. Hanc legionem sperans Cæsar se opprimere posse, et cupiens ejus diei detrimentum sarcire; reliquit in opere cohortes II, quæ speciem munitionis præberent: ipse diverso itinere, quam potuit occultissime, reliquas cohortes, numero XXXIII, in quibus erat legio IX, multis amissis centurionibus, deminutoque militum numero, ad legionem Pompeii castraque minora duplici acie duxit. Neque eum prima opinio fefellit: nam et pervenit prius, quam Pompeius sentire posset; et, tametsi erant munitiones castrorum magnæ, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter aggressus Pompeianos ex vallo deturbavit. Erat objectus portis ericius: hic paulisper est pugnatum; cum irrumpere nostri conarentur, illi castra defenderent, fortissime T. Pulcione, cujus opera proditum exercitum C. Antonii demonstravimus, e loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt: excisoque ericio, primo in majora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum majoribus castris, irruperunt; et, quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.

LXVIII.

LXVIII. Sed fortuna, quæ plurimum potest, cum in reliquis rebus, tum præcipue in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum accidit. Munitionem enim, quam pertinere a castris ad flumen supra demonstravimus, dextri Cæsaris cornu cohortes, ignorantia loci, sunt secutæ; cum portam quærerent, castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod cum esset animadversum, conjunctam esse flumini; protinus his munitionibus, defendente nullo, transcenderunt: omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.

LXIX. Interim Pompeius, hac longa satis interjecta mora, et re nunciata, v legionem ab opere deductam subsidio suis duxit: eodemque tempore equitatus ejus nostris equitibus appropinquabat; et acies instructa, a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur: omniaque sunt subito mutata. Pompeiana enim legio, celeris spe subsidii confirmata, ab Decumana porta resistere conabatur; atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Cæsaris, quod angusto itinere per aggeres adscendebat, receptui suo timens, initium fugæ faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum animadverso, ne intra munitio-

nem opprimeretur, ea parte, qua proruerat, sese recipiebat: ac plerique ex iis, ne in angustias inciderent, x pedum munitionis sese in fossas præcipitabant; primisque oppressis, reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, cum ex vallo Pompeium adesse, et suos fugere cernerent; veriti ne angustiis intercluderentur, cum extra et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptu sibi consulebant: omniaque erant tumultus, timoris, fugæ plena, adeo, ut, cum Cæsar signa fugientium manu prehenderet, et consistere juberet, alii, dimissis equis, eumdem cursum conficerent; alii, ex metu, etiam signa dimitterent; neque quisquam omnino consisteret.

L X X. His tantis malis hæc subsidia succurrebant, quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompeius (insidias timens, credo, quod hæc præter spem acciderant ejus, qui paulo ante ex castris fugientes suos conspexerat,) munitionibus appropinquare aliquandiu non audebat; equitesque ejus, angustiis portisque a Cæsaris militibus occupatis, ad insequendum tardabantur. Ita parvæ res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim a castris ad flumen perductæ,

expugnatis jam castris Pompeii, propriam et expeditam Cæsaris victoriam interpellaverunt. Eadem res, celeritate insequentium tardata, nostris salutem attulit.

LXXI. Duobus his unius diei prœliis Cæsar desideravit milites DCCCCLX, et notos equites R. F *** Tuticanum Gallum, Senatoris filium ; C. Felginatem, Placentia ; A. Gravium, Puteolis ; M. Sacrativirum, Capua ; tribunos militum et centuriones XXX. Sed horum omnium pars magna in fossis, munitionibusque et fluminis ripis, oppressa suorum terrore ac fuga, sine ullo vulnere interiit : signaque sunt militaria XXXII amissa. Pompeius eo prœlio Imperator est appellatus. Hoc nomen obtinuit; atque ita se postea salutari passus est : sed neque in litteris, quas scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureæ prætulit. At Labienus, cum ab eo impetravisset, ut sibi captivos transdi juberet ; omnes productos, ostentationis, ut videbatur, causa, quo major perfugæ fides haberetur, commilitones appellans, et magna verborum contumelia interrogans, *solerentne veterani milites fugere*, in omnium conspectu interficit.

LXXII. His rebus tantum fiduciæ ac spiritus Pompeianis accessit ; ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse jam

sibi viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci, atque angustias præoccupatis castris, et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscissum in duas partes exercitum, cum altera alteri auxilium ferre non posset, causæ fuisse cogitabant: non ad hæc addebant, non ex concursu acri facto, non prœlio dimicatum; sibique ipsos multitudine atque angustiis majus attulisse detrimentum, quam ab hoste accepissent: non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulæ sæpe causæ vel falsæ suspicionis, vel terroris repentini, vel objectæ religionis, magna detrimenta intulissent; quoties vel culpa ducis, vel tribuni vitio, in exercitu esset offensum: sed proinde ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum, fama ac litteris, victoriam ejus diei concelebrabant.

LXXIII. Cæsar a superioribus consiliis depulsus, omnem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque uno tempore præsidiis omnibus deductis, et oppugnatione dimissa, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud milites habuit; hortatusque est, *ne ea, quæ accidissent, graviter ferrent; neve his rebus*

terrerentur : multisque secundis prœliis unum adversum, et id mediocre, opponerent : habendam fortunæ gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent; quod duas Hispanias, bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis ducibus, pacavissent; quod finitimas frumentariasque provincias in potestatem redegissent : denique recordari debere, qua felicitate inter medias hostium classes, oppletis non solum portubus, sed etiam littoribus, omnes incolumes essent transportati : si non omnia caderent secunda, fortunam esse industria sublevandam : quod esset acceptum detrimenti, ejus juri potius, quam suæ culpæ debere tribui : locum æquum ad dimicandum dedisse; potitum esse hostium castris; expulisse ac superasse pugnantes : sed sive ipsorum perturbatio, sive error aliquis, sive etiam fortuna partam jam præsentemque victoriam interpellasset; dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur : quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset; atque ii, qui ante dimicare timuissent, ultro se prælio offerrent.

LXXIV. Hac habita concione, nonnullos signiferos ignominia notavit, ac loco movit. Exercitui quidem omni tan-

tus incessit ex incommodo dolor, tantumque studium infamiæ sarciendæ, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret; et sibi quisque etiam pœnæ loco graviores imponeret labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi; cum superioris etiam ordinis nonnulli, oratione permoti, manendum eo loco et rem prœlio committendam existimarent. Contra ea Cæsar, neque satis militibus perterritis confidebat, spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat; relictisque munitionibus, magnopere rei frumentariæ timebat.

LXXV. Itaque nulla interposita mora, sauciorum modo et ægrorum habita ratione, impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam præmisit, ac conquiescere ante iter confectum vetuit. His una legio missa præsidio est. His explicitis rebus, duas in castris legiones retinuit, reliquas de IV vigilia compluribus portis eductas eodem itinere præmisit; parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et quam serissime ejus profectio cognosceretur, conclamari jussit; statimque egressus, et novissimum agmen consecutus, celeriter ex conspectu castrorum discessit. Neque vero Pompeius, cognito consilio ejus,

moram ullam ad insequendum intulit: sed eadem spectans, si itinere impeditos et perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit; equitatumque præmisit ad novissimum agmen demorandum: neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Cæsar: sed cum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos prœlio detinebat. Huic suos Cæsar equites opposuit, expeditosque antesignanos admiscuit CD; qui tantum profecere, ut, equestri prœlio commisso, pellerent omnes, compluresque interficerent, ipsi incolumes se ad agmen reciperent.

LXXVI. Confecto justo itinere ejus diei, quod proposuerat Cæsar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus suis in castris contra Asparagium consedit; militesque omnes intra vallum castrorum continuit; equitatumque per causam pabulandi emissum, confestim Decumana porta in castra se recipere jussit. Simili ratione Pompeius, confecto ejusdem diei itinere, in suis veteribus castris ad Asparagium consedit; ejusque milites, quod ab opere, integris munitionibus, vacabant, alii lignandi pabulandique causa longius progrediebantur; alii, quod subito consi-

lium profectionis ceperant, magna parte impedimentorum et sarcinarum relicta, ad hæc repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad insequendum impeditis, Cæsar, quod fore providerat, meridiano fere tempore, signo profectionis dato, exercitum educit; duplicatoque ejus diei itinere, IIX millia passuum ex eo loco procedit. Quod facere Pompeius, discessu militum, non potuit.

LXXVII. Postero die Cæsar, similiter præmissis prima nocte impedimentis, de IV vigilia ipse egreditur; ut, si qua imposita esset dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus, atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompeius enim, primi diei mora illata, et reliquorum dierum frustra labore suscepto, cum se magnis itineribus extenderet, et progressos consequi cuperet, IV die finem sequendi fecit, atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

LXXVIII. Cæsari ad saucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, præsidium urbibus

relinquendum, necesse erat adire Apolloniam: sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse; timensque Domitio, ne adventu Pompeii præoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat: ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum illum a mari, atque ab iis copiis quas Dyrrhachii comparaverat, frumento ac commeatu abstractum, pari conditione belli secum decertare cogeret: si in Italiam transiret, conjuncto exercitu cum Domitio, per Illyricum Italiæ subsidio proficisceretur: sin Apolloniam Oricumque oppugnaret, et se omni maritima ora excludere conaretur, obsesso tamen Scipione, necessario illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque præmissis nunciis ad Cn. Domitium Cæsar scripsit, et, quid fieri vellet, ostendit: præsidioque Apolloniæ cohortibus IV, Lissi I, III Orici relictis, quique erant ex vulneribus ægri, depositis; per Epirum atque Acarnaniam iter facere cœpit. Pompeius quoque, de Cæsaris consilio conjectura judicans, ad Scipionem properandum sibi existimabat: si Cæsar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora maritima Corcyraque discedere nollet, quod legiones

equitatumque ex Italia exspectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium aggrederetur.

LXXIX. Iis de causis uterque eorum celeritati studebat, ut suis esset auxilio, et ad opprimendos adversarios, ne occasioni temporis deesset. Sed Cæsarem Apollonia directo itinere averterat: Pompeius per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam improviso aliud incommodum; quod Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariæ causa ab eo discesserat, et Heracleam Senticam, quæ est subjecta Candaviæ, iter fecerat; ut ipsa fortuna illum objicere Pompeio videretur. Hæc ad id tempus Cæsar ignorabat. Simul a Pompeio litteris per omnes provincias civitatesque dimissis de prœlio ad Dyrrhachium facto, elatius inflatiusque multo, quam res erat gesta; fama percrebuerat, *pulsum fugere Cæsarem, pene omnibus copiis amissis*. Hæc itinera infesta reddiderant: hæc civitates nonnullas ab ejus amicitia averterant. Quibus accidit rebus, ut, pluribus dimissi itineribus a Cæsare ad Domitium, et ab Domitio ad Cæsarem, nulla ratione iter conficere possent. Sed Allobroges, Roscilli atque Ægi familiares,

quos perfugisse ad Pompeium demonstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii; seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant; seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, exposuerunt; et Cæsaris profectionem, et adventum Pompeii docuerunt. A quibus Domitius certior factus, vix IV horarum spatio antecedens, hostium beneficio periculum vitavit; et ad Æginium, quod est objectum oppositumque Thessaliæ, Cæsari venienti occurrit.

LXXX. Conjuncto exercitu, Cæsar Gomphos pervenit; quod est oppidum primum Thessaliæ venientibus ab Epiro: quæ gens paucis ante mensibus ultro ad Cæsarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur; præsidiumque ab eo militum petierat: sed eo fama jam præcurrerat, quam supra docuimus, de prœlio Dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthenes, prætor Thessaliæ, cum se victoriæ Pompeii comitem esse mallet, quam socium Cæsaris in rebus adversis; omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit, portasque præcludit; et ad Scipionem Pompeiumque nuncios mittit, ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur; lon-

ginquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio, discessu exercituum a Dyrrhachio cognito, Larissam legiones adduxerat: Pompeius nondum Thessaliæ appropinquabat. Cæsar, castris munitis, scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri, et crates parari jussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites, docuit, quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento; simul reliquis civitatibus, urbis hujus exemplo, inferre terrorem; et id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque usus singulari militum studio, eodem, quo venerat die, post horam IX oppidum altissimis mœnibus oppugnare aggressus, ante solis occasum expugnavit, et ad diripiendum militibus concessit; statimque ab oppido castra movit, et Metropolim venit, sic, ut nuncios expugnati oppidi famamque antecederet.

LXXXI. Metropolitæ, eodem primum usi consilio, iisdem permoti rumoribus, portas clauserunt, murosque armatis compleverunt: sed postea, casu civitatis Gomphensis ex captivis cognito, quos Cæsar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis, collata fortuna Metropoli-

tarum cum casu Gomphensium, nulla Thessaliæ fuit civitas, præter Larissæos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Cæsari parerent atque imperata facerent. Ille segetis idoneum locum in agris nactus, quæ prope jam matura erat, ibi adventum exspectare Pompeii, eoque omnem rationem belli conferre constituit.

LXXXII. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit; concionatusque apud cunctum exercitum, suis agit gratias: Scipionis milites cohortatur, ut, parta jam victoria, prædæ ac præmiorum velint esse participes: receptisque omnibus in una castra legionibus, suum cum Scipione honorem partitur; classicumque apud eum cani, et alterum illi jubet prætorium tendi. Auctis copiis Pompeii, duobusque magnis exercitibus conjunctis; pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriæ augetur adeo, ut, quidquid intercederet temporis, id morari reditum in Italiam videretur; et, si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio, et consulares prætoriosque servorum habere numero, dicerent. Jamque inter se palam de præmiis ac sacerdotiis contendebant; in annosque

consulatum definiebant: alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Cæsaris, petebant; magnaque inter eos in consilio fuit controversia, oporteretne L. Hirri, quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis prætoriis absentis rationem haberi: cum ejus necessarii fidem implorarent Pompeii, ut præstaret, quod proficiscenti recepisset, ne per ejus auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore pari ac periculo, ne unus omnes antecederet, recusarent.

LXXXIII. Jam de sacerdotio Cæsaris Domitius, Scipio, Spintherque Lentulus, quotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt: cum Lentulus, ætatis honorem ostentaret; Domitius, urbanam gratiam dignitatemque jactaret; Scipio, affinitate Pompeii confideret. Postulavit etiam L. Afranium proditionis exercitus Attius Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret; et L. Domitius in consilio dixit, placere sibi, bello confecto, ternas tabellas dari ad judicandum iis, qui ordinis essent senatorii, belloque una cum ipsis interfuissent; sententiasque de singulis ferrent, qui Romæ remansissent, quique intra præsidia Pompeii fuissent, neque operam in re militari præstitissent:

unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis, aut de præmiis pecuniæ, aut de persequendis inimicis agebant: nec quibus rationibus superare possent, sed quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

LXXXIV. Re frumentaria præparata, confirmatisque militibus, et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis prœliis intermisso; cum satis perspectum militum animum habere videretur, tentandum Cæsar existimavit, quidnam Pompejus propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit, aciemque instruxit; primum suis locis, pauloque a castris Pompeii longius; continentibus vero diebus, ut progrederetur a castris suis, collibusque Pompeianis aciem subjiceret. Quæ res in dies confirmatiorem ejus efficiebat exercitum. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat; ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes atque expeditos ex antesignanis electos milites ad pernicitatem, armis inter equites prœliari juberet; qui quotidiana consuetudine usum quoque ejus generis prœliorum perciperent. His erat

rebus effectum, ut equites mille, apertioribus etiam locis, VII millium Pompeianorum impetum, cum adesset usus, sustinere auderent; neque magnopere eorum multitudine terrerentur: namque etiam per eos dies prœlium secundum equestre fecit; atque Ægum Allobrogem, ex duobus quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

LXXXV. Pompeius, quia castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat; semper, ut videbatur, spectans, si iniquis locis Cæsar se subjiceret. Cæsar, nulla ratione ad pugnam elici posse Pompeium existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem judicavit, uti castra ex eo loco moveret, semperque esset in itineribus: hoc sperans, ut, movendis castris, pluribusque adeundis locis, commodiore frumentaria re uteretur; simulque, in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur, et insolitum ad laborem Pompeii exercitum quotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, signo jam profectionis dato, tabernaculisque detensis, animadversum est, paulo ante, extra quotidianam consuetudinem, longius a vallo esse aciem Pompeii progressam; ut non iniquo loco posse dimicari videretur.

Tunc

Tunc Cæsar apud suos, cum jam esset agmen in portis, *Differendum est*, inquit, *iter in præsentia nobis, et de prælio cogitandum, sicut semper depoposcimus: animo simus ad dimicandum parati: non facile occasionem postea reperiemus*; confestimque expeditas copias educit.

LXXXVI. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat prœlio decertare: namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, *prius, quam concurrerent acies, fore, ut exercitus Cæsaris pelleretur*. Id cum essent plerique admirati, *Scio me*, inquit, *pene incredibilem rem polliceri: sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in prælium prodeatis. Persuasi equitibus nostris, idque mihi se facturos confirmaverunt, ut, cum propius sit accessum, dextrum Cæsaris cornu ab latere aperto aggrederentur, ut, circumventa ab tergo acie, prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem jaceretur. Ita sine periculo legionum, et pene sine vulnere, bellum conficiemus: id autem difficile non est, cum tantum equitatu valeamus*. Simul denunciavit, *ut essent animo parati in posterum; et, quoniam fieret dimicandi potestas, (ut sæpe*

optavissent ,) ne usu manuque reliquorum opinionem fallerent.

LXXXVII. Hunc Labienus excepit ; et , cum Cæsaris copias despiceret , Pompeii consilium summis laudibus efferret , *Noli* , inquit , *existimare* , *Pompei* , *hunc esse exercitum* , *qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus interfui prœliis ; neque temere incognitam rem pronuncio : perexigua pars illius exercitus superest , magna pars deperiit ; quod accidere tot prœliis fuit necesse : multos autumni pestilentia in Italia consumpsit ; multi domum discesserunt ; multi sunt relicti in continenti. An non audistis ex iis , qui per causam valetudinis remanserunt , cohortes esse Brundisii factas ? hæ copiæ , quas videtis , ex delectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt refectæ ; et plerique sunt ex colonis Transpadanis. Attamen , quod fuit roboris , duobus prœliis Dyrrhachinis interiit.* Hæc cum dixisset , juravit , *se* , *nisi victorem* , *in castra non reversurum* : reliquosque , ut idem facerent , hortatus est. Hoc laudans Pompeius , idem juravit ; nec vero ex reliquis fuit quisquam , qui jurare dubitaret. Hæc cum facta essent in consilio , magna spe et lætitia omnium discessum est : ac jam ani-

mo victoriam præcipiebant, quod de re tanta, et a tam perito Imperatore, nihil frustra confirmari videbatur.

LXXXVIII. Cæsar, cum Pompeii castris appropinquasset, ad hunc modum aciem ejus instructam animum advertit. Erant in sinistro cornu legiones duæ, transditæ a Cæsare initio dissensionis ex S C. quarum una prima, altera tertia appellabatur: in eo loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio, conjuncta cum cohortibus Hispanis, quas transductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant collocatæ. Has firmissimas se habere Pompeius existimabat. Reliquas inter aciem mediam cornuaque interjecerat: numeroque cohortes c x expleverat; (hæc erant millia x I. v.) evocatorum circiter duæ, quæ ex beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant: quæ tota acie dispersæ erant. Reliquas cohortes v I I castris propinquisque castellis præsidio disposuerat. Dextrum cornu ejus rivus quidam impeditis ripis muniebat; quam ob causam cunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes in sinistro cornu objecerat.

LXXXIX. Cæsar, superius institutum servans, x legionem in dextro cor-

nu, IX in sinistro collocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis prœliis vehementer attenuata: et huic sic adjunxit II X, ut pene unam ex duabus efficeret; atque alteram alteri præsidio esse jusserat. Cohortes in acie L X X X constitutas habebat; quæ summa erat millium X X I I. Cohortes I I castris præsidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media acie Cn. Domitium præposuerat. Ipse contra Pompeium consistit. Simul his rebus animadversis, quas demonstravimus; timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit; atque ex his quartam instituit, equitatuique opposuit; et, quid fieri vellet, ostendit; monuitque ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul tertiæ aciei totique exercitui imperavit, ne injussu suo concurreret; se, cum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

XC. Exercitum cum militari more cohortaretur ad pugnam, suaque in eum perpetui temporis officia prædicaret; *in primis commemoravit, testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petisset; quæ per Vatinium in colloquiis, quæ per A. Clodium cum Scipione egisset; quibus modis ad Oricum cum Libone de mitten-*

dis legatis contendisset : neque se unquam abuti militum sanguine, neque Remp. alterutro exercitu privare voluisse. Hac habita oratione, exposcentibus militibus, et studio pugnæ ardentibus, tuba signum dedit.

XCI. Erat Crastinus evocatus in exercitu Cæsaris, qui superiore anno apud eum primum pilum in legione x duxerat, vir singulari virtute. Hic, signo dato, *Sequimini me*, inquit, *manipulares mei qui fuistis; et vestro Imperatori, quam constituistis, operam date. Unum hoc prælium superest: quo confecto, et ille suam dignitatem, et nos nostram libertatem recuperabimus.* Simul respiciens Cæsarem, *Faciam*, inquit, *hodie, Imperator, ut aut vivo mihi aut mortuo gratias agas.* Hæc cum dixisset, primus ex dextro cornu procurrit; atque eum milites electi circiter c x x voluntarii ejusdem centuriæ sunt prosecuti.

XCII. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus: sed Pompeius suis prædixerat, ut Cæsaris impetum exciperent, neve se loco moverent; aciemque ejus distrahi paterentur. Idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur, acies-

que distenderetur ; atque suis ordinibus dispositi, dispersos adorirentur. Levius quoque casura pila sperabat, in loco retentis militibus, quam si ipsi immissis telis occurrissent: simul fore, ut, duplicato cursu, Cæsaris milites exanimarentur, et lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompeio videtur ; propterea quod est quædam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quæ studio pugnæ incenditur. Hanc non reprimere, sed augere imperatores debent ; neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent, clamoremque universi tollerent: quibus rebus et hostes terreri, et suos incitari existimaverunt.

XCIII. Sed nostri milites, dato signo, cum infestis pilis procucurrissent, atque animadvertissent non concurri a Pompeianis ; usu periti, ac superioribus pugnis exercitati, sua sponte cursum represserunt ; et ad medium fere spatium constiterunt, ne consumptis viribus appropinquarent ; parvoque intermisso temporis spatio, ac rursus renovato cursu, pila miserunt ; celeriterque, ut erat præceptum a Cæsare, gladios strinxerunt. Neque vero Pompeiani huic rei defuerunt: nam et tela missa exceperunt, et impetum legionum

tulerunt, et ordines conservaverunt; pilisque missis, ad gladios redierunt. Eodem tempore equites a sinistro Pompeii cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt; omnisque multitudo sagittariorum se profudit: quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paulum loco motus cessit; equitesque Pompeiani hoc acrius instare, et se turmatim explicare, aciemque nostram a latere aperto circuire cœperunt. Quod ubi Cæsar animadvertit, IV aciei, quam instituerat sex cohortium numero, signum dedit. Illi celeriter procucurrerunt; infestisque signis tanta vi in Pompeii equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret; omnesque conversi, non solum loco excederent, sed protinus incitati, fuga montes altissimos peterent. Quibus summotis, omnes sagittarii, funditoresque destituti, inermes, sine præsidio, interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu, pugnantibus etiam tum ac resistentibus in acie Pompeianis, circumierunt; eosque a tergo sunt adorti.

XCIV. Eodem tempore tertiam aciem Cæsar, quæ quieta fuerat, et se ad id tempus loco tenuerat, procurrere jussit. Ita, cum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompeiani non potuerunt, at-

que universi terga verterunt. Neque vero Cæsarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quæ contra equitatum in IV acie collocatæ essent, initium victoriæ oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronunciaverat: ab his enim primum equitatus est pulsus: ab iisdem facta cædes sagittariorum atque funditorum: ab iisdem acies Pompeiana a sinistra parte circumventa, atque initium fugæ factum. Sed Pompeius, ut equitatum suum pulsum vidit; atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animadvertit; aliis diffisus, acie excessit, protinusque se in castra equo contulit; et iis centurionibus, quos in statione ad prætoriam portam posuerat, clare, ut milites exaudirent, *Tueamini*, inquit, *castra, et defendite diligenter, si quid durius acciderit. Ego reliquas portas circumeo, et castrorum præsidia confirmo.* Hæc cum dixisset, se in prætorium contulit, summæ rei diffidens, et tamen eventum exspectans.

XCV. Cæsar, Pompeianis ex fuga intra vallum compulsis, nullum spatium perterritis dare oportere æstimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortunæ uterentur, castraque oppugnarent: qui, etsi magno æstu fatigati, (nam ad meridiem res erat perducta;) tamen ad omnem

nem laborem animo parati, imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quæ ibi præsidio erant relictæ, industrie defendebantur; multo etiam acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. Nam qui acie refugerant milites, et animo perterriti et lassitudine confecti, missis plerique armis signisque militaribus, magis de reliqua fuga, quam de castrorum defensione, cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt: sed confecti vulneribus, locum reliquerunt; protinusque omnes, ducibus usi centurionibus tribunisque mil. in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

XCVI. In castris Pompeii videre licuit triclinia strata, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata; L. etiam Lentuli, et nonnullorum tabernacula protecta edera; multaque præterea, quæ nimiam luxuriam, et victoriæ fiduciam designarent: ut facile æstimari posset, nihil eos de eventu ejus diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates; atque ii miserrimo ac patientissimo exercitui Cæsaris luxuriem objiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompeius jam, cum intra vallum nostri

versarentur, equum nactus, detractis insignibus Imperatoris, Decumana porta se ex castris ejecit; protinusque equo citato Larissam contendit. Neque ibi constitit: sed eadem celeritate, paucos suorum ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum XXX ad mare pervenit, navemque frumentariam conscendit; sæpe, ut dicebatur, querens, tantum se opinionem fefellisse, ut a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio fugæ facto, pene proditus videretur.

XCVII. Cæsar, castris potitus, a militibus contendit, ne in præda occupati, reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re impetrata, montem opere circummunire instituit. Pompeiani, quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco, relicto monte, universi (juris ejus) Larissam versus se recipere cœperunt. Qua re animadversa, Cæsar copias suas divisit; partemque legionum in castris Pompeii remanere jussit, partem in sua castra remisit: IV secum legiones duxit; commodioreque itinere Pompeianis occurrere cœpit: et progressus millia passum VI, aciem instruxit. Qua re animadversa, Pompeiani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen subluebat. Cæsar, milites

cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque jam suberat; tamen munitione flumen a monte seclusit, ne noctu Pompeiani aquari possent. Quo jam perfecto opere, illi de deditione, missis legatis, agere cœperunt. Pauci ordinis Senatorii, qui se cum iis conjunxerant, nocte fuga salutem petierunt.

XCVIII. Cæsar prima luce omnes eos, qui in monte consederant, ex superioribus locis in planitiem descendere, atque arma projicere jussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt, passisque palmis, projecti ad terram, flentes ab eo petierunt salutem; consolatus consurgere jussit: et pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo minore essent timore, omnes conservavit; militibusque suis jussit, ne qui eorum violarentur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia, ex castris sibi legiones alias occurrere, et eas quas secum duxerat, invicem requiescere, atque in castra reverti jussit: eodemque die Larissam pervenit.

XCIX. In eo prœlio non amplius c c milites desideravit; sed centuriones, fortes viros, circiter x x x amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crastinus, cujus mentionem supra fecimus, gladio in os adversum conjecto. Neque id fuit

falsum, quod ille in pugnam proficiscens dixerat. Sic enim Cæsar existimabat, eo prœlio excellentissimam virtutem Crastini fuisse; optimeque eum de se meritum judicabat. Ex Pompeiano exercitu circiter millia XV cecidisse videbantur: sed in deditionem venerunt amplius millia XXIV: (namque etiam cohortes, quæ præsidio in castellis fuerant, sese Sullæ dediderunt; multi præterea in finitimas civitates refugerunt:) signaque militaria ex prœlio ad Cæsarem sunt relata CLXXX, et Aquilæ IX. L. Domitius ex castris in montem refugiens, cum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

C. Eodem tempore D. Lælius cum classe ad Brundisium venit; eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam objectam portui Brundisino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio præerat, tectis instratisque scaphis elicuit naves Lælianas; atque ex his longius productam unam quinqueremem, et minores duas in angustiis portus cepit: itemque per equites dispositos aqua prohibere classiarios instituit. Sed Lælius tempore anni commodiore usus ad navigandum, onerariis navibus Corcyra Dyrrhachioque aquam suis supportabat; neque a proposito deterrebatur; neque ante prœlium, in Thes-

talia factum, cognitum, aut ignominia amissarum navium, aut necessariarum rerum inopia, ex portu insulaque expelli potuit.

CI. Iisdem fere temporibus Cassius, cum classe Syrorum, et Phœnicum et Cilicum, in Siciliam venit: et cum esset Cæsaris classis divisa in duas partes, et dimidiæ parti præesset P. Sulpicius prætor Vibone ad fretum, dimidiæ M. Pomponius ad Messanam; prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de ejus adventu cognosceret: perturbatumque eum nactus, nullis custodiis, neque ordinibus certis, magno vento et secundo, completas onerarias naves tæda et pice et stupa reliquisque rebus quæ sunt ad incendia, in Pomponianam classem immisit; atque omnes naves incendit xxxv, in quibus erant xx constratæ: tantusque eo facto timor incessit, ut, cum esset legio præsidio Messanæ, vix oppidum defenderetur: et, nisi eo ipso tempore nuncii de Cæsaris victoria per dispositos equites essent allati, existimabant plerique futurum fuisse ut amitteretur. Sed, opportunissime nunciis allatis, oppidum fuit defensum; Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem: applicatisque nostris ad terram

navibus, propter eumdem timorem, pari, atque antea, ratione egit. Secundum nactus ventum, onerarias naves circiter XL præparatas ad incendium immisit; et, flamma ab utroque cornu comprehensa, naves sunt combustæ V: cumque ignis magnitudine venti latius serperet; milites, qui ex veteribus legionibus erant relicti præsidio navibus, ex numero ægrorum, ignominiam non tulerunt: sed sua sponte naves conscenderunt, et a terra solverunt; impetuque facto in Cassianam classem, quinqueremes II, in quarum altera erat Cassius, ceperunt: sed Cassius, exceptus scapha, refugit. Præterea duæ sunt deprehensæ triremes. Neque multo post de prœlio facto in Thessalia cognitum est; ut ipsis Pompeianis fides fieret: nam ante id tempus, fingi a legatis amicisque Cæsaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

CII. Cæsar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes ex fuga se recepisset; ne rursus copias comparare alias, et bellum renovare posset: et quantum itineris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur: legionemque unam minoribus itineribus subsequi jussit. Erat edictum Pompeii nomine Amphipoli proposi-

tum, uti omnes ejus provinciæ juniores, Græci, civesque Romani, jurandi causa convenirent: sed, utrum avertendæ suspicionis causa Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris fugæ consilium occultaret; an novis delectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad anchoram una nocte constitit; et vocatis ad se Amphipoli hospitibus, et pecunia ad necessarios sumptus corrogata, cognito Cæsaris adventu, ex eo loco discessit, et Mitylenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis additis actuariis, in Ciliciam, atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochensium, civiumque Romanorum qui illic negotiarentur, arcem ante captam esse, excludendi sui causa; nunciosque dimissos ad eos qui se ex fuga in finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo consulari, ac nonnullis aliis, acciderat Rhodi: qui cum ex fuga Pompeium sequerentur, atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant: missisque ad eos nunciis, ut ex iis locis discederent, con-

tra voluntatem suam naves solverunt. Jamque de Cæsaris adventu fama ad civitates perferebatur.

CIII. Quibus cognitis rebus, Pompeius; deposito adeundæ Syriæ consilio, pecunia societatis sublata, et a quibusdam privatis sumpta, et æris magno pondere ad militarem usum in naves imposito, duobusque millibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coëgerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat; Pelusium pervenit. Ibi casu rex erat Ptolemæus, puer ætate, magnis copiis, cum sorore Cleopatra gerens bellum; quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat: castraque Cleopatræ non longo spatio ab ejus castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut, pro hospitio atque amicitia patris, Alexandria reciperetur, atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed qui ab eo missi erant, confecto legationis officio, liberius cum militibus regis colloqui cœperunt; eosque hortari, ut suum officium Pompeio præstarent, neve ejus fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompeii milites, quos ex ejus exercitu acceptos in Syria Gabinius Alexandriam transduxerat, belloque

confecto apud Ptolemæum patrem pueri reliquerat.

CIV. His tunc cognitis rebus, amici regis, qui propter ætatem ejus in procuratione erant regni; sive timore adducti, ut postea prædicabant, ne, sollicitato exercitu regio, Pompeius Alexandriam Ægyptumque occuparet; sive despecta ejus fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt, iis, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt, eumque ad regem venire jusserunt. Ipsi, clam consilio inito, Achillam præfectum regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium tribunum militum ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus, et quadam notitia Septimii productus, quod bello prædonum apud eum ordinem duxerat; naviculam parvulam conscendit cum paucis suis, et ibi ab Achilla et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur a rege, et in custodia necatur.

CV. Cæsar, cum in Asiam venisset, reperiebat, T. Ampium conatum esse tollere pecunias Epheso ex fano Dianæ; ejusque rei causa, senatores omnes ex provincia evocasse, ut iis testibus in summa pecuniæ uteretur; sed, interpellatum adventu Cæsaris, profugisse. Ita duobus tem-

poribus Ephesiæ pecuniæ Cæsar auxilium tulit. Item constabat, Elide in templo Minervæ, repetitis atque enumeratis diebus, quo die prœlium secundum fecisset Cæsar, simulacrum Victoriæ, quod ante ipsam Minervam collocatum erat, et ante ad simulacrum Minervæ spectabat, ad valvas se templi limenque convertisse. Eodemque die Antiochiæ in Syria bis tantus exercitus clamor, et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaide accidit. Pergami, in occultis ac remotis templi, quo, præter sacerdotes, adire fas non est, quæ Græci ἄδυτα appellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo Victoriæ, ubi Cæsaris statuam consecraverant, palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

CVI. Cæsar paucos dies in Asia moratus, cum audisset Pompeium Cypri visum, conjectans eum in Ægyptum iter habere, propter necessitudines regni, reliquasque ejus loci opportunitates; cum legionibus, una, quam ex Thessalia se sequi jusserat, et altera, quam ex Achaia a Fusio legato evocaverat, equitibusque DCCC, et navibus longis Rhodiis X, et Asiaticis paucis, Alexandriam pervenit. In

his erant legionibus hominum III millia cc; reliqui, vulneribus ex prœliis, et labore ac magnitudine itineris confecti, consequi non potuerant. Sed Cæsar confisus fama rerum gestarum, infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat; atque omnem sibi locum tutum fore existimabat. Alexandriæ de Pompeii morte cognoscit: atque ibi primum e navi egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido præsidii causa reliquerat; et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo majestatem regiam minui prædicabat. Hoc sedato tumultu, crebræ continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant: compluresque milites hujus urbis omnibus partibus interficiebantur.

CVII. Quibus rebus animadversis, legiones sibi alias ex Asia adduci jussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat: ipse enim necessario Etesiis tenebatur, qui Alexandria navigantibus sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad populum R. et ad se, quod esset consul, pertinere existimans; atque eo magis officio suo convenire, quod superiore consulatu, cum patre Ptolemæo, et lege et S C. societas erat facta; ostendit sibi placere, regem Ptolemæum, atque

sororem ejus Cleopatram, exercitus, quos haberent, dimittere; et de controversiis jure apud se potius, quam inter se armis, disceptare.

CVIII. Erat in procuratione regni, propter ætatem pueri, nutricius ejus, eunuchus, nomine Pothinus. Is primum inter suos queri atque indignari cœpit, regem ad dicendam causam evocari; deinde adjutores quosdam conscios sui nactus ex regiis amicis, exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit; atque eumdem Achillam, cujus supra meminimus, omnibus copiis præfecit. Hunc incitatum suis, et regis inflatum pollicitationibus, quæ fieri vellet, litteris nunciisque edocuit. In testamento Ptolemæi patris heredes erant scripti, ex duobus filiis major, et ex duabus ea, quæ ætate antecedebat. Hæc uti fierent, per omnes deos, perque fœdera quæ Romæ fecisset, eodem testamento Ptolemæus populum R. obtestabatur. Tabulæ testamenti, unæ per legatos ejus Romam erant allatæ, ut in ærario ponerentur; (eæ, cum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositæ;) alteræ, eodem exemplo, relictæ atque obsignatæ Alexandriæ proferebantur.

CIX. De his rebus cum ageretur apud

Cæsarem; isque maxime vellet, pro communi amico atque arbitro, controversias regum componere: subito exercitus regius, equitatusque omnis venire Alexandriam nunciatur. Cæsaris copiæ nequaquam erant tantæ, ut eis extra oppidum, si esset dimicandum, confideret: relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret, consiliumque Achillæ cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse jussit: Regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximæ auctoritatis, legatos ad Achillam mitteret; et, quid esset suæ voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romæ fuerant, magnamque apud patrem Ptolemæum auctoritatem habuerant, ad Achillam pervenerunt. Quos ille, cum in conspectum ejus venissent, prius, quam audiret, aut, cujus rei causa missi essent, cognosceret, corripi, ac interfici jussit: quorum alter, accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus; alter interfectus est. Quo facto, regem ut in sua postestate haberet, Cæsar effecit: magnamque regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans; et ut privato paucorum et latronum potius quam regio consilio, susceptum bellum videretur.

C X. Erant cum Achilla copiæ, ut neque numero, neque genere hominum, neque usu rei militaris, contemnendæ viderentur: millia enim x x in armis habebat. Hæ constabant ex Gabinianis militibus: qui jam in consuetudinem Alexandrinæ vitæ atque licentiæ venerant; et nomen disciplinamque populi R. dedidicerant; uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex prædonibus latronibusque Syriæ, Ciliciæque provinciæ, finitimarumque regionum. Multi præterea, capitis damnati, exulesque convenerant: fugitivisque omnibus nostris certus erat Alexandriæ receptus, certaque vitæ conditio, ut, dato nomine, militum essent numero: quorum si quis a domino comprehenderetur, concursu militum eripiebatur; qui vim suorum, quod in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem deposcere; hi bona locupletum diripere stipendii augendi causa, regis domum obsidere, regno expellere alios, alios accersere, vetere quodam Alexandrini exercitus instituto, consueverant. Erant præterea equitum millia I I, qui inveteraverant compluribus Alexandriæ bellis. Hi Ptolemæum patrem in regnum reduxerant,

Bibuli filios duos interfecerant, bella cum Ægyptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.

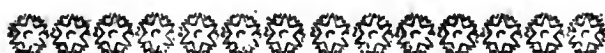
CXI. His copiis fidens Achillas, paucitatemque militum Cæsaris despiciens, occupat Alexandriam: præterea oppidi parte, quam Cæsar cum militibus tenebat, primo impetu domum ejus irrumpere conatus est: sed Cæsar, dispositis per vias cohortibus, impetum ejus sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum: ac longe maximam attulit ea res dimicationem: simul enim, diductis copiis, pluribus viis pugnabatur: et magna multitudine naves longas occupare hostes conabantur; quarum erant L auxilio missæ ad Pompeium, quæ, prœlio in Thessalia facto, domum redierant. Illæ triremes omnes et quinqueremes erant, aptæ instructæque omnibus rebus ad navigandum. Præter has, XXII erant, quæ præsidii causa Alexandriæ esse consueverant, constratæ omnes; quas si occupassent, classe Cæsari erepta, portum ac mare totum in sua potestate haberent; commeatu auxiliisque Cæsarem prohiberent. Itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit; cum ille celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Cæsar; omnesque eas naves, et

reliquas quæ erant in navalibus, incendit; quod tam late tueri tam parva manu non poterat; confestimque ad Pharum navibus milites exposuit.

CXII. Pharus est in insula turris, magna altitudine, mirificis operibus exstructa, quæ nomen ab insula accepit. Hæc insula, objecta Alexandriæ, portum efficit: sed a superioribus regionibus in longitudinem passuum DCCCC in mare jactis molibus, angusto itinere et ponte cum oppido conjungitur. In hac sunt insula domicilia Ægyptiorum, et vicus, oppidi magnitudine: quæque ubique naves imprudentia aut tempestate paululum suo cursu decesserint, has more prædonum diripere consueverunt. Iis autem invitis, a quibus Pharus tenetur, non potest esse, propter angustias, navibus introitus in portum. Hoc tum veritus Cæsar, hostibus in pugna occupatis, militibusque expositis, Pharum apprehendit, atque ibi præsidium posuit. Quibus est rebus effectum, uti tuto frumentum auxiliaque navibus ad eum supportari possent: dimisit enim circum omnes propinquas regiones, atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut æquo prœlio discederetur, et neutri pellerentur, (id efficiebant angustiæ loci:) paucisque utrimque

que interfectis, Cæsar loca maxime necessaria complexus, noctu præmunit. Hoc tractu oppidi pars erat regiæ exigua, in quam ipse habitandi causa initio erat inductus; et Theatrum conjunctum domui, quod arcis tenebat locum; aditusque habebat ad portum, et ad reliqua navalia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro objectas haberet, neu pugnare invitus cogeretur. Interim filia minor Ptolemæi regis, vacuam possessionem regni sperans, ad Achillam se ex regia transjecit, unaque bellum administrare cœpit. Sed celeriter est inter eos de principatu controversia orta; quæ res apud milites largitiones auxit: magnis enim jacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Hæc dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutricius pueri, et procurator regni, in parte Cæsaris, cum ad Achillam nuncios mitteret, hortareturque ne negotio desisteret, neve animo deficeret; indicatis deprehensisque internunciis, a Cæsare est interfectus. Hæc initia belli Alexandrini fuerunt.

A. HIRTII PANSÆ

COMMENTARIORUM

DE

BELLO ALEXANDRINO

LIBER UNUS.

I. BELLO Alexandrino conflato, Cæsar Rhodo, atque ex Syria Ciliciaque omnem classem accersit; ex Creta sagittarios equites, ab rege Nabatæorum Malcho evocat: tormenta undique conquiri, et frumentum mitti, auxiliaque adduci jubet. Interim munitiones quotidie operibus augentur; atque omnes oppidi partes, quæ minus firmæ esse viderentur, testudinibus atque musculis aptantur: ex ædificiis autem per foramina in proxima ædificia arietes immittuntur; quantumque aut ruinis dejicitur, aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones proferuntur: nam incendio fere tuta est Alexandria; quod sine contignatione ac materia sunt ædificia, et structuris atque fornicibus continentur, tectaque sunt rudere aut pavi-

mentis. Cæsar studebat maxime, ut, quam angustissimam partem oppidi palus a meridie interjecta efficiebat, hanc, operibus vineisque agendis, a reliqua parte urbis excluderet; illud spectans, primum, ut, cum esset in duas partes urbs divisa, acies uno consilio atque imperio administraretur; deinde, ut laborantibus succurri, atque ex altera oppidi parte auxilium ferri posset; in primis vero, ut aqua pabuloque abundaret: quarum alterius rei copiam exiguam, alterius nullam omnino facultatem habebat: quod utrumque palus large præbere poterat.

II. Neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis cunctatio ulla aut mora inferebatur. Nam in omnes partes, per quas fines Ægyptii regnumque pertinet, legatos conquisitoresque, delectus habendi causa miserant; magnumque numerum in oppidum telorum, atque tormentorum convexerant; et innumerabilem multitudinem adduxerant. Nec minus in urbe maximæ armorum erant institutæ officinæ: servos præterea puberes armaverant, quibus domini locupletiores victum quotidianum stipendiumque præbebant. Hac multitudine disposita, munitiones semotarum partium tuebantur: veteranas cohortes vacuas in celeberrimis urbis locis habebant;

ut, quacumque regione pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum opportunæ essent. Omnibus viis atque angiportis triplicem vallum obduxerant: erat autem quadrato exstructus saxo; nec minus XL pedes altitudinis habebat. Quæque partes urbis inferiores erant, has altissimis turribus denorum tabulatorum munierant. Præterea alias ambulatorias totidem tabulatorum confixerant; subjectisque eas rotis, funibus jumentisque objectis, directis plateis, in quamcumque erat visum partem, movebant.

III. Urbs fertilissima et copiosissima omnium rerum apparatus suggerebat. Ipsi homines ingeniosissimi atque acutissimi, quæ a nobis fieri viderant, ea solertia efficiebant, ut nostri illorum opera imitati viderentur: et sua sponte multa reperiebant; unoque tempore et nostras munitiones infestabant, et suas defendebant. Atque hæc principes in consiliis, concionibusque agitabant, *populum Romanum paulatim in consuetudinem ejus regni venire occupandi: paucis annis antea Gabinium cum exercitu fuisse in Ægypto: Pompeium se ex fuga eodem recepisse: ac Cæsarem venisse cum copiis; neque morte Pompeii quidquam profectum, quo minus Cæsar apud se commoraretur: quem si non expu-*

lissent, futuram ex regno provinciam: idque agendum mature: namque eum, interclusum tempestatibus propter anni tempus, recipere transmarina auxilia non posse.

IV. Interim, dissensione orta inter Achillam, qui veterano exercitui præerat, et Arsinoën regis Ptolemæi minorem filiam, ut supra demonstratum est, cum uterque utrique insidiaretur, et summam imperii ipse obtinere vellet; præoccupat Arsinoë per Ganymedem eunuchum, nutricium suum, atque Achillam interficit. Hoc occiso, ipsa sine ullo socio et custode omne imperium obtinebat: exercitus Ganymedi transditur. Is, suscepto officio, largitionem in milites auget; reliqua pari diligentia administrat.

V. Alexandria est fere tota suffossa; specusque habet ad Nilum pertinentes, quibus aqua in privatas domos inducitur, quæ paulatim spatio temporis liquescit ac subsidit. Hac uti domini ædificiorum atque eorum familia consueverunt: nam quæ flumine Nilo fertur, adeo est limosa atque turbida, ut multos variosque morbos efficiat: sed ea plebes ac multitudo contenta est necessario, quod fons urbe tota nullus est. Hoc tamen flumen in ea parte urbis erat, quæ ab Alexandrinis tenebatur: quo facto est admonitus Ganymedes,

posse nostros aqua intercludi; qui distributi munitionum tuendarum causa, vicatim ex privatis ædificiis, specubus et puteis extracta aqua utebantur.

VI. Hoc probato consilio, magnum ac difficile opus aggreditur: interseptis enim specubus, atque omnibus urbis partibus exclusis, quæ ab ipso tenebantur, aquæ magnam vim ex mari rotis ac machinationibus exprimere contendit: hanc locis superioribus fundere in partem Cæsaris non intermittebat: quam ob rem salsior paulo præter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis ædificiis, magnamque hominibus admirationem præbebat, quam ob causam id accidisset. Nec satis sibi ipsi credebant; cum se inferiores ejusdem generis ac saporis aqua dicerent uti, atque ante consuessent: vulgoque inter se conferebant, et degustando, quantum inter se differrent aquæ, cognoscebant. Parvo vero temporis spatio, hæc propior bibi non poterat omnino; illa inferior corruptior jam, salsiorque reperiebatur.

VII. Quo facto dubitatione sublata, tantus incessit timor, ut ad extremum casum omnes deducti viderentur: atque alii morari Cæsarem dicerent, quin naves conscendere juberet; alii multo graviorem extimescerent casum; quod neque

celari Alexandrinos possent in apparanda fuga, cum hi tam parvo spatio distarent ab ipsis; neque, illis imminentibus atque insequentibus, ullus in naves receptus daretur. Erat autem magna multitudo oppidanorum in parte Cæsaris, quam domiciliis ipsorum non moverat; quod ea se fidelem palam nostris esse simulabat, et descivisse a suis videbatur: ut, si mihi defendendi essent Alexandrini, quod neque fallaces essent, neque temerarii, multa oratio frustra absumeretur. Cum vero uno tempore et natio eorum, et natura cognoscatur; aptissimum esse hoc genus ad proditionem, nemo dubitare potest.

VIII. Cæsar suorum timorem consolatione et ratione minuebat. *Nam puteis fossis aquam dulcem posse reperiri affirmabat; omnia enim littora naturaliter aquæ dulcis venas habere: quod si alia esset littoris Ægyptii natura, atque omnium reliquorum; tamen, quoniam mare libere tenerent, neque hostes classem haberent, prohiberi sese non posse, quo minus quotidie aquam navibus peterent, vel a sinistra parte a Paratonio, vel a dextra ab insula; quæ diversæ navigationes nunquam uno tempore adversis ventis præcluderentur: fugæ vero nullum esse consilium, non solum iis, qui primam di-*

gnitatem haberent, sed ne iis quidem; qui nihil præterquam de vita cogitarent: magno negotio impetus hostium adversos ex munitionibus sustineri; quibus relictis, nec loco, nec numero pares esse posse: magnam autem moram et difficultatem adscensum in naves habere, præsertim ex scaphis: summam esse contra in Alexandrinis velocitatem, locorumque et ædificiorum notitiam: hos, præcipue in victoria insolentes, præcursuros et loca excelsiora atque ædificia occupaturos; ita fuga navibusque nostros prohibituros: proinde ejus consilii obliviscerentur, atque omni ratione esse vincendum cogitarent.

IX. Hac oratione apud suos habita, atque omnium mentibus excitatis, dat centurionibus negotium, ut, reliquis operibus intermissis, ad fodiendos puteos animum conferant; neve quam partem nocturni temporis intermittant. Quo suscepto negotio, atque omnium animis ad laborem incitatis, magna una nocte vis aquæ dulcis inventa est. Ita operosis Alexandrinorum machinationibus, maximisque conatibus, non longi temporis labore occursum est. Eo biduo, legio XXXVII ex deditiis Pompeianis militibus, cum frumento, armis, telis, tormentis imposita in naves a Domitio Calvino, ad littora

littora Africæ paulo supra Alexandriam delata est. Hæ naves Euro, qui multos dies continenter flabat, portum capere prohibebantur: sed loca sunt egregia omni illa regione ad tenendas anchoras. Hi, cum diu retinerentur, atque aquæ inopia premerentur, navigio actuario Cæsarem faciunt certiorem.

X. Cæsar, ut per se consilium caperet quid faciendum videretur, navim conscendit, atque omnem classem sequi jussit, nullis nostris militibus impositis; quod, cum longius paulo discederet, munitiones nudare nolebat: cumque ad eum locum accessisset, qui appellatur Cherronesus; aquandique causa remiges in terram exposuisset; nonnulli ex eo numero, cum longius a navibus prædatum processissent, ab equitibus hostium sunt excepti: ex iis cognoverunt, Cæsarem ipsum in classe venisse, nec ullos milites in navibus habere. Qua re comperta, magnam sibi facultatem fortunam obtulisse bene gerendæ rei crediderunt: itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navigandum, propugnatoribus instruxerunt, Cæsarique redeunti cum classe occurrerunt: qui duabus de causis eo die dimicare nolebat; quod et nullos milites in navibus habebat, et post horam x diei res

agebatur : nox autem allatura videbatur majorem fiduciam illis, qui locorum notitia confidebant: sibi etiam hortandi suos auxilium defuturum ; quod nulla satis idonea esset hortatio, quæ neque virtutem posset notare, neque inertiam. Quibus de causis naves, quas potuit, Cæsar ad terram detrahit ; quem in locum illos successuros non existimabat.

XI. Erat una navis Rhodia, in dextro Cæsaris cornu, longe ab reliquis collocata. Hanc conspicati hostes, non tenuerunt sese ; magnoque impetu IV ad eam constratæ naves, et complures apertæ, contenderunt: cui coactus est Cæsar ferre subsidium, ne turpiter in conspectu contumeliam acciperet ; quamquam, si quid gravius illi accidisset, merito casurum judicabat. Prœlium commissum est, magna contentione Rhodiorum: qui, cum in omnibus dimicationibus et scientia et virtute præstitissent, tum maxime illo tempore totum onus sustinere non recusabant; ne quod suorum culpa detrimentum acceptum videretur. Ita prœlium secundissimum est factum. Capta est una hostium quadriremis: depressa est altera ; alteraque perforata ; deinde omnes epibatis nudatæ: magna præterea multitudo in reliquis navibus propugnatorum est interfecta. Quod nisi nox præ-

lium diremisset, tota classe hostium Cæsar potitus esset. Hac calamitate perterritis hostibus, adverso vento leniter flante, naves onerarias Cæsar remigio victricibus suis Alexandriam deducit.

XII. Eo detrimento adeo sunt fracti Alexandrini, cum non jam virtute propugnatorum, sed scientia classiariorum se victos viderent; quibus ut *** et superioribus locis sublevabantur, ut ex ædificiis defendi possent: et materiam cunctam objicerent, quod nostræ classis oppugnationem etiam ad terram verebantur. Iidem, postea quam Ganymedes in concilio confirmavit, sese et eas, quæ essent amissæ, restituturum, et numerum adaucturum; magna spe et fiducia veteres reficere naves, accuratiusque huic rei studere atque inservire instituerunt: ac, tametsi amplius c x navibus longis in portu navalibusque amiserant, non tamen reparandæ classis cogitationem deposuerunt. Videbant enim non auxilia Cæsari, non commeatus supportari posse, si classe ipsi valerent. Præterea nautici homines, et urbis et regionis maritimæ, quotidianoque usu a pueris exercitati, ad naturale ac domesticum bonum refugere cupiebant; et, quantum parvulis navigiis profecissent, sentiebant: itaque omni studio ad parandam classem incubuerunt.

XIII. Erant omnibus ostiis Nili custodiæ, exigendi portorii causa, dispositæ. Naves veteres erant in occultis regiæ navalibus, quibus multis annis ad navigandum non erant usi. Has reficiebant; illas Alexandriam revocabant. Deerant remi: porticus, gymnasia, ædificia publica detegebant; asseres remorum usum obtinebant: aliud naturalis solertia, aliud urbis copia subministrabat. Postremo non longam navigationem parabant: sed præsentis temporis necessitati serviebant; et in ipso portu confligendum videbant. Itaque paucis diebus, contra omnium opinionem, quadriremes XXII, quinqueremes V confecerunt: ad has minores apertasque complures adjecerunt; et, in portu periclitati remigio quid quæque earum efficere posset, idoneos milites imposuerunt, seque ad confligendum omnibus rebus paraverunt. Cæsar Rhodias naves IX habebat, (nam, X missis, una in cursu littore Ægyptio defecerat;) Ponticas IIX, Lycias V, ex Asia XII. Ex his quinqueremes V erant, et quadriremes X: reliquæ infra hanc magnitudinem, et pleræque apertæ. Tamen virtute militum confisus, cognitis hostium copiis, se ad dimicandum parabat.

XIV. Postquam eo ventum est, ut

sibi uterque eorum confideret; Cæsar Pharon classe circumvehitur, adversasque naves hostibus constituit: in dextro cornu Rhodias collocat, in sinistro Ponticas. Inter has, spatium CD passuum relinquit, quod satis esse ad explicandas naves videbatur. Post hunc ordinem reliquas naves subsidio distribuit: quæ quamque earum sequatur, et cui subveniat, constituit atque imperat. Non dubitanter Alexandrini classem producunt, atque instruunt: in fronte collocant XXII: reliquas subsidiarias in secundo ordine constituunt: magnum præterea numerum minorum navigiorum et scapharum producunt, cum malleolis ignibusque; si quid ipsa multitudo, et clamor, et flamma, nostris terroris afferre possent. Erant inter duas classes vada transitu angusto, quæ pertinent ad regionem Africæ: (sic enim prædicant, partem esse Alexandriæ dimidiam Africæ;) satisque diu inter ipsos est exspectatum, ab utris transeundi fieret initium: propterea quod, eo qui intrassent, et ad explicandam classem et ad receptum, si durior accidisset casus, impeditiores fore videbantur.

XV. Rhodiis navibus præerat Euphranor, animi magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus, quam cum

Græcis, comparandus. Hic ob notissimam scientiam atque animi magnitudinem delectus est ab Rhodiis, qui imperium classis obtineret: qui, ubi Cæsaris animum advertit, *Videris mihi*, inquit, *Cæsar, vereri, si hæc vada primus navibus intraveris, ne prius dimicare cogaris, quam reliquam classem possis explicare: nobis rem committe; nos prælium sustinebimus, (neque tuum judicium fallemus) dum reliqui subsequantur: hos quidem diutius in nostro conspectu gloriari, magno nobis et dedecori et dolori est.* Cæsar illum adhortatus, atque omnibus laudibus prosecutus, dat signum pugnæ. Progressas ultra vadum IV Rhodias naves circumsistunt Alexandrini, atque in eas impetum faciunt. Sustinent illi, atque arte solertiaque se explicant: ac tantum doctrina potuit, ut in dispari numero nulla transversa hosti objiceretur, nullius remi detergerentur; sed semper venientibus adversæ occurrerent. Interim sunt reliquæ subsecutæ: tum necessario discessum ab arte est, propter angustias loci; atque omne certamen in virtute constitit. Neque vero Alexandriæ fuit quisquam aut nostrorum, aut oppidanorum, qui aut in opere aut in oppugnatione occupatum animum haberet, quin altissima tecta peteret, atque ex omni

prospectu locum spectaculo caperet, precibusque et votis victoriam suis ab diis immortalibus exposceret.

XVI. Minime autem erat par prœlii certamen: nostris enim prorsus neque terra neque mari effugium dabatur victis; omniaque victoribus erant futura in incerto: illi, si superassent navibus, omnia tenerent; si inferiores fuissent, reliquam tamen fortunam periclitarentur. Simul illud grave ac miserum videbatur, perpaucos de summa rerum ac de salute omnium decertare; quorum si quis aut animo aut virtute cessisset, reliquis etiam esset cavendum, quibus pro se pugnandi facultas non fuisset. Hæc superioribus diebus sæpenumero Cæsar suis exposuerat; ut hoc majori animo contenderent, quod omnium salutem sibi commendatam viderent. Eadem suum quisque contubernalem, amicum, notum prosequens erat obtestatus; ne suam atque omnium falleret opinionem, quorum judicio delectus ad pugnam proficisceretur. Itaque hoc animo est decertatum, ut neque maritimis nauticisque solertia atque ars præsidium ferret, neque numero navium præstantibus multitudo prodesset; neque electi ad virtutem ex tanta multitudine viri, virtuti nostrorum possent adæquari. Capitur hoc

prœlio quinqueremis una, et biremis cum defensoribus remigibusque; et deprimuntur tres, nostris incolumibus omnibus: reliquæ propinquam fugam ad oppidum capiunt; quas protexerunt ex molibus atque ædificiis imminentibus, et nostros adire propius prohibuerunt.

XVII. Hoc ne sibi sæpius accidere posset, omni ratione Cæsar contendendum existimavit, ut insulam, molemque ad insulam pertinentem, in suam redigeret potestatem: perfectis enim magna ex parte munitionibus in oppido, et illam et urbem uno tempore tentari posse confidebat. Quo capto consilio, cohortes X, et levis armaturæ electos, quos idoneos ex equitibus Gallis arbitrabatur, in navigia minora scaphasque imponit: alteram insulæ partem, distinendæ manus causa, cum constratis navibus aggreditur; præmiis magnis propositis, qui primus insulam cepisset. Ac primo, impetum nostrorum pariter sustinuerunt: uno enim tempore et ex tectis ædificiorum propugnabant, et littora armati defendebant; quo, propter asperitatem loci, non facilis nostris aditus dabatur: et scaphis navibusque longis V mobiliter et scienter angustias loci tuebantur. Sed ubi, locis primum cognitis vadisque pertentatis, pauci nostri

in littore constiterunt; atque hos sunt alii subsecuti; constanterque in eos, qui in littore æquo institerant, impetum fecerunt: omnes Pharitæ terga verterunt. His pulsis, custodia portus relicta, ad littora et vicum applicaverunt; seque ex navibus ad tuenda ædificia ejecerunt.

XVIII. Neque vero diutius ipsi ea munitione se continere potuerunt; etsi erat non dissimile, atque Alexandriæ, genus ædificiorum; (ut minora majoribus conferantur;) turresque editæ et conjunctæ muri locum obtinebant: neque nostri aut scalis, aut cratibus, aut reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum; sed terror hominibus mentem consiliumque eripit, et membra debilitat: ut tunc accidit. Qui se in æquo loco ac plano pares esse confidebant, iidem perterriti fuga suorum et cæde paucorum, XXX pedum altitudine in ædificiis consistere ausi non sunt; seque per molem in mare præcipitaverunt, et DCCC passuum intervallo ad oppidum enataverunt. Multi tamen ex iis capti interfectique sunt: sed numerus captivorum omnino fuit DC.

XIX. Cæsar, præda militibus concessa, ædificia diripi jussit; castellumque ad pontem, qui propior erat Pharo, communivit; atque ibi præsidium posuit.

Hunc fuga Pharitæ reliquerant; fortiorem illum, propioremque oppido, Alexandrini tuebantur: sed eum postero die simili ratione aggreditur, quod, his obtentis duobus, omnem navigiorum excursum et repentina latrocinia sublatum iri videbatur. Jamque eos, qui præsidio eum locum tenebant, tormentis e navibus sagittisque depulerat, atque in oppidum redegerat; et cohortium III instar in terram exposuerat; (non enim plures consistere angustiæ loci patiebantur:) reliquæ copiæ in navibus stationem obtinebant. Quo facto, imperat pontem adversus hostem prævallari; et, qua exitus navibus erat, fornice exstructo, quo pons sustinebatur, lapidibus oppleri atque obstrui: quorum altero opere effecto, nulla omnino scapha egredi posset; altero instituto, omnes Alexandrinorum copiæ ex oppido se ejecere, et contra munitiones pontis latiore loco constiterunt; eodemque tempore, quæ consueverant navigia per pontes ad incendia onerariarum emittere, ad molem constituerunt. Pugnabatur a nostris ex ponte, ex mole; ab illis, ex area quæ erat adversus pontem, et ex navibus contra molem.

XX. In his rebus occupato Cæsare, militesque hortante, remigum magnus

numerus, et classiariorum, ex longis navibus nostris in molem se ejecit. Pars eorum studio spectandi ferebatur; pars etiam cupiditate pugnandi. Hi primum navigia hostium lapidibus ac fundis a mole repellebant; ac multum proficere multitudine telorum videbantur: sed postquam ultra eum locum, ab latere eorum aperto, ausi sunt egredi ex navibus Alexandrini pauci; ut sine signis certisque ordinibus, sine ratione prodierant, sic temere in naves refugere cœperunt. Quorum fuga incitati Alexandrini, ex navibus egrediebantur, nostrosque acrius perturbatos insequebantur. Simul qui in navibus longis remanserant, scalas rapere, navesque a terra repellere, prôperabant; ne hostes navibus potirentur. Quibus omnibus rebus perturbati milites nostri cohortium trium, quæ in ponte ac prima mole constiterant, cum post se clamorem exaudirent, fugam suorum viderent, magnam vim telorum adversi sustinerent; veriti ne ab tergo circumvenirentur, et discessu navium omnino reditu intercluderentur, munitionem in pontem institutam reliquerunt, et magno cursu incitati ad naves contenderunt: quorum pars, proximas nacta naves, multitudine hominum atque onere depressa est; pars resistens, et dubitans

quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est: nonnulli feliciore exitu expeditas ad anchoram naves consecuti, incolumes discesserunt: pauci, allevati scutis, et animo ad conandum nixi, ad proxima navigia adnatarunt.

XXI. Cæsar, quoad potuit, cohortando suos ad pontem et munitiones contendere, eodem in periculo versatus est. Postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit: quo multitudo hominum insecuta cum irrumperet, neque administrandi neque repellendi a terra facultas daretur; fore, quod accidit, suspicatus, sese ex navigio ejecit, atque ad eas, quæ longius constiterant, naves adnatavit: hinc suis laborantibus subsidio scaphas mittens, nonnullos conservavit. Navigium quidem ejus, multitudine depressum militum, una cum hominibus interiit. Hoc prœlio desiderati sunt ex numero legionariorum militum circiter CD, et paulo ultra eum numerum classiarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus multisque tormentis confirmaverunt; atque, egestis ex mari lapidibus, libere sunt usi postea ad mittenda navigia.

XXII. Hoc detrimento milites nostri tantum abfuerunt ut perturbarentur, ut

incensi potius atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis; in prœliisque quotidianis, quandocumque fors obtulerat, procurrentibus et erumpentibus Alexandrinis ** manum comprehendi multum operibus, et ardentibus studiis militum; nec divulgata Cæsaris cohortatio subsequi legionum aut laborem, aut pugnandi poterat cupiditatem: ut magis deterrendi et continendi a periculosissimis essent dimicationibus, quam incitandi ad pugnandum.

XXIII. Alexandrini, cum Romanos et secundis rebus confirmari, et adversis incitari viderent; neque ullum belli tertium casum nossent, quo possent esse firmiores; (ut conjectura consequi possumus,) aut admoniti a regis amicis, qui in Cæsaris erant præsidiis, aut suo priore consilio, per occultos nuncios regi probato; legatos ad Cæsarem miserunt, *ut dimitteret regem, transireque ad suos pateretur: paratam enim omnem multitudinem esse, confectam tædio puellæ, fiduciario regno, dominatione crudelissima Ganymedis, facere id, quod rex imperasset: quo si auctore in Cæsaris fidem amicitiamque venturi essent, nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quo minus se dederent.*

XXIV. Cæsar, etsi fallacem gentem, semperque alia cogitantem, alia simulantem, bene cognitam habebat; tamen petentibus dare veniam utile esse statuit: quod, si quo pacto sentirent ea, quæ postularent, mansurum in fide dimissum regem credebat; sin, id quod magis illorum naturæ conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidius atque honestius sese contra regem, quam contra convenarum ac fugitivorum manum, bellum esse gesturum. Itaque regem cohortatus, *ut consuleret regno paterno; parceret præclarissimæ patriæ, quæ turpissimis incendiis et ruinis esset deformata; cives suos primum ad sanitatem revocaret, deinde conservaret; fidem populo R. sibique præstaret, cum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret;* dextra dextram tenens, dimittere cœpit adulta jam ætate puerum. At regis animus disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis suæ moribus degeneraret, flens orare contra Cæsarem cœpit, *ne se dimitteret: non enim regnum ipsum sibi conspectu Cæsaris esse jucundius.* Compressis pueri lacrimis, Cæsar ipse commotus, celeriter, si illa sentiret, fore eum secum affirmans, ad suos dimisit. Ille, ut ex carceribus in liberum cursum

emissus, adeo contra Cæsarem acriter bellum gerere cœpit, ut lacrimas, quas in colloquio projecerat, gaudio videretur profudisse. Accidisse hoc complures Cæsaris legati, amici, centuriones militesque lætabantur; quod nimia bonitas ejus fallaciis pueri elusa esset. Quasi vero id Cæsar, bonitate tantum adductus, ac non prudentissimo consilio fecisset.

XXV. Cum, duce assumto, Alexandrini nihilo se firmiores factos, aut languidiores Romanos animadverterent; eludentibusque militibus regis ætatem atque infirmitatem, magnum dolorem acciperent; neque se quidquam proficere viderent: rumoresque exsisterent, magna Cæsari præsidia, terrestri itinere, Syria Ciliciaque adduci, quod nondum Cæsari auditum erat; interea commeatum, qui nostris mari supportabatur, intercipere statuerunt: itaque expeditis navigiis, locis idoneis ad Canopum in statione dispositis navibus, insidiabantur nostris commeatibus. Quod ubi Cæsari nunciatum est, classem jubet expediri atque instrui. Præficit huic Tib. Neronem. Proficiscuntur in ea classe Rhodiæ naves; atque in his Euphranor, sine quo nulla unquam dimicatio maritima, nulla etiam parum feliciter confecta erat. At fortuna, quæ ple-

rumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad duriorem casum reservat; superiorum temporum dissimilis, Euphranorem prosequebatur: nam, cum ad Canopum ventum esset, instructaque utrimque classis conflixisset, et sua consuetudine Euphranor primus prœlium commisisset, et illic triremem hostium perforasset ac demersisset; proximam longius insecutus, parum celeriter insequentibus reliquis, circumventus ab Alexandrinis est: cui subsidium nemo tulit; sive quod in ipso satis præsidii, pro virtute ac felicitate ejus, putarent esse; sive quod ipsi sibi timebant. Itaque unus ex omnibus eo prœlio bene rem gessit, solus cum sua quadriremi victrice periit.

XXVI. Sub idem tempus Mithridates Pergamenus, magnæ nobilitatis domi, scientiæque in bello et virtutis, fidei dignitatisque in amicitia Cæsaris, missus in Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini, ad auxilia accersenda; magnas copias, quas celeriter et propensissima civitatum voluntate et sua diligentia confecerat, itinere pedestri, quo conjungitur Ægyptus Syriæ, Pelusium adduxit: idque oppidum firmo præsidio occupatum ab Achilla propter opportunitatem loci, (namque tota Ægyptus maritimo acces-

su

su Pharo, pedestri Pelusio, velut claustris, munita existimatur,) repente magnis circumdatum copiis, multiplici præsidio pertinaciter propugnantibus, et copiarum magnitudine, quas integras vulneratis defessisque subjiciebat, et perseverantia constantiaque oppugnandi, quo die est aggressus, in suam redegit potestatem, præsidiumque ibi suum collocavit. Inde, re bene gesta, Alexandriam ad Cæsarem contendit; omnesque eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quæ plerumque adest victori, pacaverat, atque in amicitiam Cæsaris redegerat.

XXVII. Locus est fere regionum illarum nobilissimus, non ita longe ab Alexandria, qui nominatur Delta; quod nomen a similitudine litteræ cepit: nam pars quædam fluminis Nili, mire derivata inter se duobus itineribus paulatim, medium inter se spatium relinquens, diversissimo ad littus intervallo mari conjungitur. Cui loco cum appropinquare Mithridaten Rex cognovisset, et transeundum ei flumen sciret; magnas adversus eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithridaten, vel sine dubio retineri posse, credebat: quemadmodum autem optabat eum vinci; sic satis habebat, interclusum a Cæsare, a se retineri. Quæ

primæ copiæ flumen a Delta transire, et Mithridati occurrere potuerunt, prœlium commiserunt, festinantes præripere subsequentibus victoriæ societatem; quorum impetum Mithridates magna cum prudentia, consuetudine nostra castris vallatis, sustinuit: cum vero incaute atque insolenter succedere eos munitionibus videret; eruptione undique facta, magnum numerum eorum interfecit. Quod nisi locorum notitia reliqui se texissent, partimque in naves, quibus flumen transierant, recepissent; funditus deleti essent: qui ut paululum ab illo timore se recrearunt, adjunctis iis qui subsequebantur, rursus Mithridaten oppugnare cœperunt.

XXVIII. Mittitur a Mithridate nuncius Cæsari, qui rem gestam perferret. Cognoscit ex suis eadem hæc accidisse Rex. Ita pene sub idem tempus, et rex ad opprimendum Mithridaten proficiscitur, et Cæsar ad recipiendum. Celeriore fluminis Nili navigatione rex est usus, in qua magnam et paratam classem habebat. Cæsar eodem itinere uti noluit, ne navibus in flumine dimicaret: sed, circumvectus eo mari, quod Africæ partis esse dicitur, sicuti supra demonstravimus, prius tamen regis copiis occurrit, quam is Mithridaten aggredi posset; eumque ad se

victorem incolumi exercitu recepit. Consederat cum copiis rex loco natura munito, quod erat ipse excelsior, planitie ex omnibus partibus subjecta: tribus autem ex lateribus variis genere munitionibus tegebatur. Unum latus erat adjectum flumini Nilo; alterum editissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret; tertium palude cingebatur.

XXIX. Inter castra Regis et Cæsaris iter, flumen intercedebat angustum, altissimis ripis, quod in Nilum influebat: aberat autem ab Regis castris millia passuum circiter VII. Rex, cum hoc itinere venire Cæsarem comperisset, equitatum omnem expeditosque delectos pedites ad id flumen misit, qui transitu Cæsarem prohiberent, et eminus ex ripis prœlium impar inirent; nullum enim processum virtus habebat, aut periculum ignavia subibat: quæ res incendit dolore milites equitesque nostros, quod tam diu pari prœlio cum Alexandrinis certaretur. Itaque eodem tempore equites Germani dispersi vada fluminis quærentes, partim demissioribus ripis flumen transnarunt; et legionarii, magnis arboribus excisis, quæ longitudine utramque ripam contingerent, projectis, repentinoque aggere injecto, flumen transierunt: quorum impetum adeo

pertimuerunt hostes, ut in fuga spem salutis collocarent. Sed id frustra: namque ex ea fuga pauci ad regem refugerunt, pene omni reliqua multitudine interfecta.

XXX. Cæsar, re præclarissime gesta, cum subitum adventum suum judicaret magnum terrorem Alexandrinis injecturum, protinus victor ad regis castra pertendit. Hæc cum et opere magno vallata, et loci natura munita adverteret; confertamque armatorum multitudinem collocatam in vallo videret; lassos itinere ac prœliando milites ad oppugnanda castra succedere noluit: itaque, non magno intervallo relicto ab hoste, castra posuit. Postero die castellum, quod rex in proximo vico non longe a suis castris muniverat, brachiisque cum opere castrorum conjunxerat, vici obtinendi causa, Cæsar aggressus omnibus copiis, expugnat: non quod id minori numero militum consequi difficile factu putaret; sed ut ab ea victoria, perterritis Alexandrinis, protinus castra regis oppugnaret. Itaque eo cursu, quo refugientes Alexandrinos ex castello in castra sunt milites insecuti, munitionibus successerunt; acerrimeque eminus prœliari cœperunt. Duabus ex partibus aditus oppugnationis nostris dabatur; una, quam liberum accessum habere demons-

stravi; altera, quæ mediocre intervallum inter castra et flumen Nilum habebat. Maxima et electissima Alexandrinorum multitudo defendebat eam partem, quæ facillimum aditum habebat: plurimum autem proficiebant hostes in repellendis vulnerandisque nostris, qui in regione fluminis Nili propugnabant: diversis enim telis nostri figebantur; adversi, ex vallo castrorum; aversi, ex flumine, in quo multæ naves, instructæ funditoribus et sagittariis, nostros impugnabant.

XXXI. Cæsar, cum videret milites acrius prœliari non posse, nec tamen multum profici propter locorum difficultatem; cumque animum adverteret, excelsissimum locum castrorum relictum esse ab Alexandrinis; quod et per se munitus esset; et studio partim pugnandi, partim spectandi, decucurrissent in eum locum in quo pugnabatur: cohortes illo circuire castra, et summum locum aggredi, jussit; hisque Carsulenum præfecit, et animi magnitudine, et rei militaris scientia, virum præstantem. Quo ut ventum est, paucis defendentibus munitionem, nostris contra militibus acerrime pugnantibus; diverso clamore et prœlio perterriti Alexandrini, trepidantes in omnes partes discurrere cœperunt: quorum perturbatione,

nostrorum animi adeo sunt incitati, ut pene eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editissimum locum castrorum caperent; ex quo decurrentes, magnam multitudinem hostium in castris interfecerunt. Quod periculum plerique Alexandrini fugientes, acervatim se de vallo præcipitaverunt in eam partem, quæ flumini erat adjuncta. Horum primis in ipsa fossa munitionis magna ruina oppressis, ceteri faciliorem fugam habuerunt. Constat fugisse ex castris Regem ipsum, receptumque in navem, et, multitudine eorum, qui ad proximas naves adnatabant, demerso navigio, perisse.

XXXII. Re felicissime celerrimeque gesta, Cæsar, magnæ victoriæ fiducia, proximo terrestri itinere Alexandriam cum equitibus contendit; atque ea parte oppidi victor introiit, quæ præsidio hostium tenebatur. Neque eum consilium suum fefellit, quin hostes, eo prœlio audito, nihil jam de bello essent cogitaturi. Dignum adveniens fructum virtutis et animi magnitudinis tulit: omnis enim multitudo oppidanorum, armis projectis, munitionibusque suis relictis, veste ea sumpta, qua supplices dominantes deprecari consueverunt, sacrisque omnibus prolatis, quorum religione precari offensos iratos-

que animos regum erant soliti; advenienti Cæsari occurrerunt, seque ei dediderunt. Cæsar in fidem receptos consolatus, per hostium munitiones in suam partem oppidi magna gratulatione venit suorum; qui non tantum bellum ipsum ac dimicationem, sed etiam talem adventum ejus felicem fuisse lætabantur.

XXXIII. Cæsar, Ægypto atque Alexandria potitus, reges constituit, quos Ptolemæus testamento scripserat, atque obtestatus erat populum Rom. ne mutarentur: nam, majore ex duobus pueris rege amisso, minori transdidit regnum; majorique ex duabus filiis Cleopatræ, quæ manserat in fide præsidiisque ejus: minorem Arsinoën, cujus nomine diu regnasse impotenter Ganymeden docuimus, deducere ex regno statuit; ne qua rursus nova dissensio, prius quam diuturnitate confirmarentur regis imperia, per homines seditiosos nasceretur. Legione veterana VI secum deducta, ceteras ibi reliquit; quo firmius esset eorum regum imperium: qui neque amorem suorum habere poterant, quod fideliter permanserant in Cæsaris amicitia; neque vetustatis auctoritatem, paucis diebus reges constituti. Simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam pertinere existimabat, si perma-

nerent in fide reges, præsidiis eos nostris esse tutos; et hos, si essent ingrati, posse iisdem præsidiis coërceri. Sic rebus omnibus confectis et collocatis, ipse itinere terrestri profectus est in Syriam.

XXXIV. Dum hæc in Ægypto geruntur, rex Dejotarus ad Domitium Calvinum, cui Cæsar Asiam finitimasque provincias administrandas transdiderat, venit, oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum, neve Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri vastarique pateretur a Pharnace: quo malo nisi liberarentur, imperata sibi facere, pecuniamque promissam Cæsari non posse se persolvere. Domitius, non tantum ad explicandos sumtus rei militaris cum pecuniam necessariam esse judicaret; sed etiam turpe populo Rom. et Cæsari victori, sibique infame esse statueret, regna sociorum atque amicorum ab externo rege occupari; nuncios confestim ad Pharnacem misit, Armenia Cappadociaque decederet, neve occupatione belli civilis, populi Rom. jus majestatemque tentaret. Hanc denunciationem cum majorem vim habituram existimaret, si propius eas regiones cum exercitu accessisset; ad legiones profectus, unam ex tribus, XXXVI, secum ducit; II in Ægyptum ad Cæsarem mittit,

mittit, litteris ejus evocatas; quarum altera in bello Alexandrino non occurrit, quod itinere terrestri per Syriam erat missa. Adjungit Cn. Domitius legioni XXXVI duas a Dejotaro, quas ille disciplina atque armatura nostra complures annos constitutas habebat, equitesque centum; totidemque ab Ariobarzane sumit: mittit P. Sextium ad C. Plætorium quæstorem, ut legionem adduceret, quæ ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat; Quinctumque Patisium in Ciliciam, ad auxilia accersenda. Quæ copiæ celeriter omnes, jussu Domitii, Comana convenerunt.

XXXV. Interim legati a Pharnace responsa referunt: *Cappadocia se decessisse; Armeniam minorem recepisse, quam paterno nomine jure obtinere deberet: denique ejus regni causa integra Cæsari servaretur; paratum enim se facere, quod is statuisset.* Cn. Domitius, cum animadverteret eum Cappadocia decessisse, non voluntate adductum, sed necessitate; quod facilius Armeniam defendere posset subjectam suo regno, quam Cappadociam longius remotam; quodque omnes III legiones adducturum Domitium putasset; ex quibus cum II ad Cæsarem missas audisset, audacius in Armenia substi-

tisset : perseverare cœpit, ut eo quoque regno decederet; *neque enim aliud jus esse Cappadociæ atque Armeniæ : nec juste eum postulare, ut in Cæsaris adventum res integra differretur ; id enim esse integrum, quod ita esset , ut fuisset.* His responsis datis, cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in Armeniam; locisque superioribus iter facere instituit : nam ex Ponto a Comanis jugum editum silvestre est, pertinens in Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur ab Armenia : cujus itineris has esse certas opportunitates, quod in locis superioribus nullus impetus repentinus accidere hostium poterat ; et quod Cappadocia his jugis subjecta, magnam commeatus copiam erat subministratura.

XXXVI. Complures interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit, quæ de pace agerent, regiaque munera Domitio ferrent. Ea constanter omnia aspernabatur; nec sibi quidquam fore antiquius, quam dignitatem populi Rom. et regna sociorum recuperare, legatis respondebat. Magnis et continuis itineribus confectis, cum adventaret ad Nicopolim; quod oppidum in Armenia minore positum est, plano ipsum loco, montibus tamen altis ab duobus lateribus objectis,

satis magno intervallo ab oppido remotis ; castra posuit longe a Nicopoli circiter millia passuum VII. Quibus ex castris cum locus angustus atque impeditus esset transeundus , Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque pene disposuit equites : magnam autem multitudinem pecoris intra eas fauces dissipari jussit, paganosque et oppidanos in iis locis obversari : ut si amicus Domitius eas angustias transiret , nihil de insidiis suspicaretur ; cum in agris et pecora et homines animadverteret versari , tanquam amicorum adventu : sin vero ut in hostium fines veniret , præda diripienda milites dissiparentur , dispersique cæderentur.

XXXVII. Hæc cum administraret, nunquam tamen intermittebat legatos de pace atque amicitia mittere ad Domitium ; cum hoc ipso crederet eum facilius decipi posse. At contra spes pacis Domitio in iisdem castris morandi attulit causam. Ita Pharnaces, amissa proximi temporis occasione , veritus ne cognoscerentur insidiæ , suos in castra revocavit. Domitius postero die propius Nicopolim accessit, castraque oppido contulit: quæ dum muniunt nostri , Pharnaces aciem instruxit suo more atque instituto ; in fronte enim , simplici directa acie , cornua trinis firma-

bantur subsidiis; eadem ratione hæc media collocabantur acie, duobus dextra sinistraque intervallis, simplicibus ordinibus instructis. Perfecit inceptum castrorum opus Domitius, parte copiarum pro vallo instructa.

XXXVIII. Proxima nocte Pharnaces, interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus litteras ad Domitium ferebant, cognoscit Cæsarem magno in periculo versari, flagitareque a Domitio, ut quam primum sibi subsidia mitteret, propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet. Qua cognita re, Pharnaces victoriæ loco ducebat, si trahere tempus posset; cum discedendum celeriter Domitio putaret. Itaque ab oppido, qua facillimum accessum et æquissimum ad dimicandum nostris videbat, fossas II directas, non ita magno medio intervallo relicto, IV pedum altitudinis, in eum locum deduxit, quo longius constituerat suam non producere aciem. Inter has fossas aciem semper instruebat; equitatum autem ab lateribus omnem, extra fossam, collocabat: qui neque aliter utilis esse poterat, et multum numero anteibat nostrum equitatum.

XXXIX. Domitius autem, cum Cæsaris magis periculo, quam suo, commoveretur; neque se tuto discessurum arbitra-

batur, si conditiones, quas rejecerat, rursus appeteret, aut sine causâ discederet; ex propinquis castris in aciem exercitum eduxit: XXXVI legionem in dextro cornu collocavit, Ponticam in sinistro; Dejotari legiones in mediam aciem contulit: quibus tamen angustissimum frontis reliquit intervallum, reliquis cohortibus in subsidiis collocatis. Sic utrimque acie instructa, processum est ad dimicandum.

XL. Signo sub idem tempus ab utroque dato, concurritur: acriter varieque pugnatur: nam XXXVI legio, cum extra fossam in equitatum regis impetum fecisset, adeo secundum prœlium fecit, ut mœnibus oppidi succederet, fossamque transiret, aversosque hostes aggrederetur. At Pontica ex altera parte legio, cum paululum aversa hostibus cessisset, fossam autem circuire acies secundo conata esset, ut aperto latere aggrederetur hostem, in ipso transitu fossæ, confixa et oppressa est: Dejotari vero legiones vix impetum sustinuerunt. Ita victrices regis copiæ, cornu suo dextro, mediaque acie, converterunt se ad XXXVI legionem: quæ tamen fortiter vincentium impetum sustinuit, magnis copiis hostium circumdata; præsentissimoque animo pugnans in orbem se recepit ad radices montium; quo Pharnaces

insequi, propter iniquitatem loci, noluit. Ita, Pontica legione pene tota amissa, magna parte Dejotari militum interfecta, XXXVI legio in loca se superiora contulit, non amplius CCL desideratis. Ceciderunt eo prœlio splendidi ac illustres viri nonnulli, equites Romani. Quo tamen incommodo Domitius accepto, reliquias exercitus dissipati collegit; itineribusque tutis, per Cappadociam se in Asiam recepit.

XLI. Pharnaces rebus secundis elatus, cum de Cæsare ea, quæ optabat, speraret, Pontum omnibus copiis occupavit: ibique et victor, et rex crudelissimus, cùm sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret, multa oppida expugnavit; bona civium Romanorum Ponticorumque diripuit: supplicia constituit in eos, qui aliquam formæ atque ætatis commendationem habebant, ea, quæ morte essent miseriora; Pontumque, nullo defendente, paternum regnum se recepisse glorians, obtinebat.

XLII. Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum: quæ provincia superioribus mensibus retenta, non tantum sine ignominia, sed etiam cum laude erat. Namque eo missus æstate cum II legionibus Q. Cornificius, Cæsaris quæs-

tor pro prætore; quanquam erat provincia minime copiosa ad exercitus alendos, et finitimo bello ac dissensionibus vastata et confecta; tamen prudentia ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat ne quo temere progrederetur, et recepit et defendit. Namque et castella complura locis editis posita, quorum opportunitas castellanos impellebat ad decursiones faciendas et bellum inferendum, expugnavit; eaque præda milites donavit: quæ etsi erat tenuis, tamen in tanta provinciæ desperatione erat grata, præsertim virtute parta. Et cum Octavius ex fuga Pharsalici prœlii magna classe in illum se sinum contulisset; paucis navibus Iadertinorum, quorum semper in Remp. singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potitus; ut vel classe dimicare posset, adjunctis captivis navibus sociorum. Et cum diversissima parte orbis terrarum Cn. Pompeium victor Cæsar sequeretur; compluresque adversarios in Illyricum, propter Macedoniæ propinquitatem, se, reliquiis ex fuga collectis, contulisse audiret; litteras ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quæ nuper erant conscriptæ, proficisceretur in Illyricum; conjunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provinciæ

X iv

inferretur, depelleret; sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones adduceret: omnem enim illam partem regionemque, vivo Cn. Pompeio, bellum instauraturam esse credebat.

XLIII. Gabinius, ut in Illyricum venit, hiberno tempore anni ac difficili; sive copiosiorem provinciam existimans, sive multum fortunæ victoris Cæsaris tribuens, sive virtute et scientia sua confisus, quam sæpe in bellis periclitatus, magnas res et secundas ductu ausuque suo gesserat; neque provinciæ facultatibus sublevabatur, quæ partim erat exinanita, partim infidelis; neque navibus, intercluso mari tempestatibus, commeatus supportari poterat; magnisque difficultatibus coactus, non ut volebat, sed ut necesse erat, bellum gerebat. Ita, cum durissimis tempestatibus, propter inopiam, castella aut oppida expugnare cogeretur; crebra incommoda accipiebat: adeoque est a barbaris contemptus, ut, Salonam se recipiens in oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant, in agmine dimicare sit coactus. Quo prœlio duobus millibus militum amplius amissis, centurionibus XXXIIX, tribunis IV, cum reliquis copiis Salonam se

recepit: summaque ibi difficultate rerum omnium pressus, paucis mensibus morbo periit. Cujus et infelicitas vivi, et subita mors, in magnam spem Octavium adduxit provinciæ potiundæ: quem tamen diutius in rebus secundis, et fortuna, quæ plurimum in bellis potest, diligentiaque Cornificii, et virtus Vatinii versari passa non est.

XLIV. Vatinius, Brundisii cum esset, cognitis rebus, quæ gestæ erant in Illyrico, cum crebris litteris Cornificii ad auxilium provinciæ ferendum evocaretur; et M. Octavium audiret cum barbaris fœdera percussisse, compluribusque locis nostrorum militum oppugnare præsidia, partim classe per se, partim pedestribus copiis per barbaros, etsi gravi valetudine affectus, vix corporis viribus animum sequebatur; tamen virtute vicit incommodum naturæ, difficultatesque hiemis et subitæ præparationis: nam, cum ipse paucas in portu naves longas haberet; litteras in Achaiam ad Q. Kalenum misit, uti sibi classem mitteret. Quod cum tardius fieret, quam periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere impetum Octavii non poterant; navibus actuariis, quarum numerus erat satis magnus, magnitudine quanquam non satis justa ad prœlian-

dum, rostra imposuit. His adjunctis navibus longis, et numero classis aucto; militibus veteranis impositis, quorum magnam copiam habebat, ex omnibus legionibus, qui numero ægrorum relicti erant Brundisii, cum exercitus in Græciam transportaretur; profectus est in Illyricum: maritimasque nonnullas civitates, quæ defecerant, Octavioque se transdiderant, partim recipiebat, partim remanentes in suo consilio prætervehebatur: nec sibi ullius rei moram necessitatemque injungebat, quin, quam celerrime posset, ipsum Octavium persequeretur. Hunc oppugnantem Epidaurum terra marique, ubi nostrum erat præsidium, adventu suo discedere ab oppugnatione coëgit; præsidiumque nostrum recepit.

XLV. Octavius, cum Vatinium classem magna ex parte confectam ex naviculis actuariis habere cognovisset; confisus sua classe, substitit ad insulam Tauridem: qua regione Vatinius insequens navigabat; non quod Octavium ibi restitisse sciret, sed quod eum longius progressum insequi decreverat. Cum propius Tauridem accessisset; distensis suis navibus, quod et tempestas erat turbulenta, et nulla suspicio hostis; repente adversam ad se venientem navem, antennis ad me-

dium malum demissis, instructam propugnatoribus animadvertit. Quod ubi conspexit, celeriter vela subduci, demittique antennas jubet, et milites armari; et, vexillo sublato, quo pugnandi dabat signum, quæ primæ naves subsequebantur, idem ut facerent, significabat. Parabant se Vatiniani repente oppressi: parati deinceps Octaviani ex portu procedebant. Instruitur utrimque acies: ordine disposita magis Octaviana; paratior militum animis Vatiniana.

XLVI. Vatinius, cum animadverteret neque navium se magnitudine, neque numero parem esse futuræ dimicationi; fortunæ rem committere maluit. Itaque primus sua quinqueremi in quadriremem ipsius Octavii impetum fecit. Celerrime fortissimeque contra illo remigante, naves adversæ rostris concurrunt adeo vehementer, ut navis Octaviana, rostro discusso, ligno contineretur. Committitur acriter reliquis locis prœlium, concurriturque ad duces maxime: nam cum suo quisque auxilium ferret, magnum cominus in angusto mari prœlium factum est: quantoque conjunctis magis navibus confligendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani: qui admiranda virtute ex suis navibus in hostium naves transilire non

dubitabant; et, dimicatione æquata, longe superiores virtute rem feliciter gerebant. Deprimitur ipsius Octavii quadriremis: multæ præterea capiuntur, aut rostris perforatæ, merguntur: propugnatores Octaviani partim in navibus jugulantur, partim in mare præcipitantur. Ipse Octavius se in scapham confert; in quam plures cum confugerent, depressa scapha, vulneratus, tamen adnatat ad suum myoparonem. Eo receptus, cum prœlium nox dirimeret, tempestate magna velis profugit: sequuntur hunc suæ naves nonnullæ, quas casus ab illo periculo vindicarat.

XLVII. At Vatinius, re bene gesta, receptui cecinit; suisque omnibus incolumibus in eum se portum victor recepit, quo ex portu classis Octaviana ad dimicandum processerat. Capit ex eo prœlio penterem I, triremes II, dicrotas IIX, compluresque remiges Octavianos: posteroque ibi die fuit, dum suas captivasque naves reficeret. Post diem III contendit in insulam Issam; quod eo se recepisse ex fuga credebat Octavium. Erat in ea regione nobilissimum oppidum, conjunctissimumque Octavio: quo ut pervenit, oppidani supplices se Vatinio dediderunt; comperitque ipsum Octavium, parvis paucisque navigiis, vento secundo,

regionem Græciæ petisse ; inde ut Siciliam, deinde Africam, caperet. Ita brevi spatio re præclarissime gesta, provincia recepta et Cornificio reddita, classe adversariorum ex illo toto sinu expulsa; victor se Brundisium, incolumi exercitu et classe, recepit.

XLVIII. Iis autem temporibus, quibus Cæsar ad Dyrrhachium Pompeium obsidebat, et Palæpharsali rem feliciter gerebat, Alexandriæque cum periculo magno, tum etiam majore periculi fama dimicabat; Cassius Longinus, in Hispania proprætor provinciæ ulterioris obtinendæ causa relictus ; sive consuetudine naturæ suæ; sive odio, quod in illam provinciam susceperat quæstor, ex insidiis ibi vulneratus, magnas odii sui fecerat accessiones. Quod vel ex conscientia sua, cum de se mutuo sentire provinciam crederet ; vel multis signis et testimoniis eorum, qui difficulter odia dissimulabant, animadvertere poterat; et compensare offensionem provinciæ exercitus amore cupiebat. Itaque cum primum in unum locum exercitum conduxit, H S centenos militibus est pollicitus: nec multo post, cum in Lusitania Medobregam oppidum, montemque Herminium expugnasset, quo Medobregenses confugerant; ibique Imperator esset

appellatus ; iterum HS centenis milites donavit. Multa præterea et magna præmia singulis concedebat: quæ speciosum reddebant præsentem exercitus amorem ; paulatim tamen et occulte militarem disciplinam severitatemque minuebant.

XLIX. Cassius, legionibus in hiberna dispositis, ad jus dicendum Cordubam se recepit ; contractumque in ea æs alienum gravissimis oneribus provinciæ constituit exsolvere ; et, (ut largitionis postulat consuetudo ,) per causam liberalitatis speciosam, plura largitori quærebantur. Pecuniæ locupletibus imperabantur ; quas Longinus sibi expensas ferri non tantum patiebatur , sed etiam cogebat : in gregem locupletium simultatum causæ tenues conjiciebantur ; neque ullum genus quæstus, aut magni et evidentis, aut minimi et sordidi, prætermittebatur, quo domus et tribunal imperatoris vacaret. Nemo erat, qui modo aliquam jacturam facere posset , quin aut vadimonio teneretur , aut inter reos referretur. Ita etiam magna sollicitudo periculorum, ad jacturas et detrimenta rei familiaris adjungebatur.

L. Quibus de causis accidit, ut, cum Longinus Imperator eadem faceret, quæ fecerat quæstor, similia rursus de morte ejus provinciales consilia inirent. Horum

odium confirmabant nonnulli familiares ejus; qui, cum in illa societate versarentur rapinarum, nihilo minus tamen oderant eum, cujus nomine peccabant: sibique, quod rapuerant, acceptum ferebant; quod interciderat, aut erat interpellatum, Cassio assignabant. V legionem novam conscribit; augetur odium et ex ipso delectu, et sumptu additæ legionis. Complentur equitum III millia; maximisque onerantur impensis: nec provinciæ datur ulla requies.

LI. Interim litteras accepit a Cæsare, ut in Africam exercitum transjiceret, perque Mauritaniam ad fines Numidiæ perveniret; quod magna Cn. Pompeio Juba rex miserat auxilia, majoraque missurus existimabatur. Quibus litteris acceptis, insolenti voluptate efferebatur; quod sibi novarum provinciarum, et fertilissimi regni tanta oblata esset facultas. Itaque ipse in Lusitaniam proficiscitur, ad legiones accersendas, auxiliaque adducenda: certis hominibus dat negotium, ut frumentum navesque c præpararentur, pecuniæque describerentur atque imperarentur; ne qua res, cum redisset, moraretur. Reditus ejus fuit celerior omnium opinione: non enim labor aut vigilantia cupienti præsertim aliquid, Cassio deerat.

LII. Exercitu coacto in unum locum, castris ad Cordubam positis, pro concione militibus exponit, quas res Cæsaris jussu gerere deberet: pollicetur que iis, cum in Mauritaniam transjecisset, HS centenos se daturum; V fore in Hispania legionem. Ex concione se Cordubam recepit: eoque ipso die, meridiana hora, cum in Basilicam iret; quidam Minutius Silo, cliens L. Racilii, libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles, ei transdit: deinde post Racilium, (nam is latus Cassii tegebat,) quasi responsum ab eo peteret, celeriter dato loco cum se insinuasset, sinistra corripit eum, dextraque bis ferit pugione. Clamore sublato, fit a conjuratis impetus universis. Munatius Plancus proximum gladio transjicit lictorem. Hoc interfecto, Q. Cassium legatum vulnerat. Ibi T. Vasius et L. Mergilio, simili confidentia Plancum municipem suum adjuvant: erant enim omnes Italicenses. Ad ipsum Longinum L. Licinius Squillus involat, jacentemque levibus sauciat plagis.

LIII. Concurritur ad Cassium defendendum: semper enim berones compluresque evocatos cum telis secum habere consueverat; a quibus ceteri intercluduntur, qui ad cædem faciendam subsequebantur:

bantur : quo in numero fuit Calpurnius Salvianus, et Manilius Tusculus. Minutius inter saxa, quæ jaciebant in itinere, fugiens opprimitur; et, relato domum Cassio, ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum certum cognosceret, confectu ne Cassius esset. L. Laterensis, cum id non dubitaret, accurrit lætus in castra; militibus vernaculis, et secundæ legionis, quibus odio sciebat præcipue Cassium esse, gratulatur : tollitur a multitudine in tribunal : prætor appellatur : nemo enim in provincia natus, aut vernaculæ legionis miles, aut diuturnitate jam factus provincialis, (quo in numero erat II legio,) non cum omni provincia consenserat in odio Cassii : (nam legiones XXX et XXI, paucis mensibus in Italia scriptas, Cæsar attribuerat Longino; V legio ibi nuper erat confecta.)

LIV. Interim nunciatur Laterensi, vivere Cassium. Quo nuncio, dolore magis permotus, quam animo perturbatus, reficit celeriter se, et ad Cassium visendum proficiscitur. Re cognita, XXX legio signa Cordubam infert, ad auxilium ferendum Imperatori suo: facit hoc idem XXI. Subsequitur has V. Cum II legiones reliquæ essent in castris; secundani,

veriti ne soli relinquerentur, atque ex eo, quid sensissent, indicaretur, secuti sunt factum superiorum. Permansit in sententia legio vernacula, nec ullo timore de gradu dejecta est.

LV. Cassius eos, qui nominati erant conscii cædis, jubet comprehendi: legionem v in castra remittit, cohortibus xxx retentis. Indicio Minutii cognoscit, L. Racilium, et L. Laterensem, et Annium Scapulam, maximæ dignitatis et gratiæ provincialem hominem, sibique tam familiarem quam Laterensem et Racilium, in eadem fuisse conjuratione: nec diu moratur dolorem suum, quin eos interfici jubeat. Minutium libertis transdit excruciandum: item Calpurnium Salvianum, qui profitetur indicium, conjuratorumque numerum auget; vere, ut quidam existimant; ut nonnulli queruntur, coactus. Iisdem cruciatibus affectus L. Mergilio. Squillus nominat plures: quos Cassius interfici jubet; exceptis iis, qui se pecunia redemerunt: nam palam HS x cum Calpurnio paciscitur; et cum Q. Sextio, L. Qui si maxime nocentes sunt multati; tamen periculum vitæ dolorque vulnerum pecunia remissus, crudelitatem cum avaritia certasse significabat.

LVI. Aliquot post diebus, litteras a Cæ-

sare missas accipit ; quibus cognoscit Pompeium in acie victum, amissis copiis, fugisse. Qua re cognita, mixtam dolore voluptatem capiebat. Victoriæ nuncius lætitiam exprimebat: confectum bellum licentiam temporum intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere, an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus, accersit omnes qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptasque eas jubet referri : quibus parum videbatur imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. Quem autem Romanorum delectum instituit; quosque ex omnibus conventibus coloniisque conscriptos habebat; transmarina militia perterritos ad sacramenti redemptionem vocabat. Magnum hoc fuit vectigal; majus tamen creabat odium. His rebus confectis, totum exercitum lustrat: legiones, quas in Africam ducturus erat, et auxilia, mittit ad Trajectum : ipse, classem, quam parabat, ut inspiceret, Hispalim accedit : ibique moratur; propterea quod edictum tota provincia proposuerat, ut, quibus pecunias imperasset, neque contulissent, se adirent. Quæ evocatio vehementer omnes turbavit.

LVII. Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus mil. legionis vernaculæ fuerat, nunciat famâ legionem XXX, quam

Q. Cassius legatus simul ducebat, cum Ilurgim ad oppidum castra haberet, seditione facta, centurionibus aliquot occisis qui signa tolli non patiebantur, discessisse; et ad II legionem contendisse, quæ ad fretum alio itinere ducebatur. Cognita re, noctu cum V cohortibus undevicesimanorum egreditur: mane pervenit. Ibi eum diem, ut, quid ageretur, perspiceret, moratus, Carmonam contendit. Hic, cum legio XXX et XXI, et cohortes IV ex V legione, totusque convenisset equitatus; audit IV cohortes a vernaculis oppressas ad Obuculam, cum his ad secundam pervenisse legionem, omnesque ibi se conjunxisse, et T. Thorium Italicensem, ducem delegisse. Celeriter habito consilio, Marcellum Cordubam, ut eam in potestate retineret; Q. Cassium legatum Hispalim mittit. Paucis ei diebus affertur conventum Cordubensem ab eo defecisse; Marcellumque, aut voluntate, aut necessitate adductum, (namque id varie nunciabatur,) consentire cum Cordubensibus: II cohortes legionis V, quæ fuerant Cordubæ in præsidio, idem facere. Cassius, his rebus incensus, movet castra; et postero die Segoviam ad flumen Silicense venit. Ibi habita concione, militum tentat animos: quos cognoscit, non sua, sed Cæsaris absentis

causa, sibi fidissimos esse, nullumque periculum deprecaturos, dum per eos Cæsari provincia restitueretur.

LVIII. Interim Thorius ad Cordubam veteres legiones adducit: ac, ne dissensionis initium natum seditiosa militum suaque videretur natura; simul, ut contra Q. Cassium, qui Cæsaris nomine majoribus viribus uti videbatur, æque potentem opponeret dignitatem; Cn. Pompeio se provinciam recuperare velle, palam dictitabat: et forsitan etiam hoc fecerit odio Cæsaris, et amore Pompeii; cujus nomen multum poterat apud eas legiones, quas M. Varro obtinuerat: sed id qua mente commotus fecerit, conjectura sciri non potest. Certe hoc præ se Thorius ferebat: milites adeo fatebantur, ut Cn. Pompeii nomen in scutis inscriptum haberent. Frequens legionibus conventus obviam prodit: neque tantum virorum, sed etiam matrum familias ac prætextatorum; deprecaturque, ne hostili adventu Cordubam diriperent: nam se contra Cassium sentire cum omnibus; contra Cæsarem ne facere cogerentur, orare.

LIX. Tantæ multitudinis precibus et lacrimis exercitus commotus, cum videret ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompeii nomine et memoria;

tamque omnibus Cæsarianis, quam Pompeianis, Longinum esse in odio; neque se conventum, neque M. Marcellum contra Cæsaris causam posse perducere; nomen Pompeii ex scutis detraxerunt: Marcellum, qui se Cæsaris causam defensurum profitebatur, ducem adsciverunt, prætoremque appellarunt; et sibi conventum adjunxerunt; castraque ad Cordubam posuerunt. Cassius eo biduo circiter IV millia passuum a Corduba, citra flumen Bætim, in oppidi conspectu, loco excelso facit castra: litteras ad regem Bogudem in Mauritaniam, et ad M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem mittit, subsidio sibi provinciæque, Cæsaris causa, quam primum veniret. Ipse hostili modo Cordubensium agros vastat, ædificia incendit.

LX. Cujus rei deformitate atque indignitate, legiones, quæ Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt; ut in aciem educerentur, orant; priusque confligendi sibi potestas fieret, quam cum tanta contumelia nobilissimæ carissimæque possessiones Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro, flammaque consumerentur. Marcellus, cum confligere miserrimum putaret, quod et victoris et victi detrimentum ad eumdem Cæsarem

esset redundaturum, neque suæ potestatis esse; legiones Bætim transducit, atque aciem instruit. Cum Cassium contra pro castris suis aciem instruxisse loco superiore videret; causa interposita, quod is in æquum non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se in castra recipiant. Itaque copias reducere cœpit. Cassius, quo bene valebat, Marcellumque infirmum esse sciebat, aggressus equitatu legionarios se recipientes, complures novissimos in fluminis ripis interficit. Cum hoc detrimento, quid transitus fluminis vitii difficultatisque haberet, cognitum esset; Marcellus castra Bætim transfert: crebroque uterque legiones in aciem educit; neque tamen confligitur, propter locorum difficultates.

LXI. Erat copiis pedestribus multo firmior Marcellus: habebat enim veteranas legiones, multisque prœliis expertas. Cassius fidei magis, quam virtuti legionum, confidebat. Itaque cum castra castris collata essent, et Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aqua Cassianos posset; Longinus, veritus ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis sibique infestis, noctu silentio ex castris proficiscitur; celerique itinere Uliam contendit, quod sibi fidele

esse oppidum credebat. Ibi adeo conjuncta ponit mœnibus castra, ut et loci natura, (namque Ulia in edito monte posita est,) et ipsa munitione urbis, undique ab oppugnatione tutus esset. Hunc Marcellus insequitur, et quam proxime potest Uliam castra castris confert : locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat, necessitate est adductus; ut neque confligeret, (cujus si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat;) neque vagari Cassium latius pateretur, ne plures civitates ea paterentur, quæ passi erant Cordubenses. Castellis idoneis locis collocatis, operibusque in circuitu oppidi continuatis, Uliam Cassiumque munitionibus clausit : quæ priusquam perficerentur, Longinus omnem suum equitatum emisit : quem magno sibi usui fore credebat, si pabulari frumentarique Marcellum non pateretur; magno autem impedimento, si clausus obsidione, et inutilis, necessarium consumeret frumentum.

LXII. Paucis diebus, litteris Cassii acceptis, rex Bogud cum copiis venit; adjungitque ei legionem, quam secum adduxerat, compluresque cohortes auxiliarias Hispanorum: namque, ut in civilibus dissensionibus accidere consuevit, ita temporibus illis in Hispania nonnullæ civita-

tes

tes rebus Cassii studebant, plures Marcello favebant. Accedit cum copiis Bogud ad exteriores Marcelli munitiones. Pugnatur utrimque acriter: crebroque id accidit, fortuna sæpe ad utrumque transferente victoriam; nec tamen umquam ab operibus depellitur Marcellus.

LXIII. Interim Lepidus ex citeriore provincia, cum cohortibus legionariis XXXV, magnoque numero equitum et reliquorum auxiliorum, venit ea mente Uliam, ut, sine ullo studio, contentiones Cassii Marcellique componeret. Huic venienti sine dubitatione se credit atque offert Marcellus: Cassius contra suis se tenet præsidiis; sive eo quod plus sibi juris deberi, quam Marcello existimabat; sive eo quod, ne præoccupatus animus Lepidi esset obsequio adversarii, verebatur. Ponit ad Uliam castra Lepidus; neque habet a Marcello quidquam divisi. Ne pugnetur, interdicit: ad exeundum Cassium invitat; fidemque suam in re omni interponit. Cum diu dubitasset Cassius, quid sibi faciendum, quidve Lepido esset credendum; neque ullum exitum consilii sui reperiret, si permaneret in sententia; postulat, uti munitiones disjicerentur, sibique liber exitus daretur. Non tantum induciis factis, sed prope jam constituta

opera cum complanarent, custodiæque munitionum essent deductæ; auxilia regis in id castellum Marcelli, quod proximum erat regiis castris, neque opinantibus omnibus, (si tamen in omnibus fuit Cassius, nam de hujus conscientia dubitabatur,) impetum fecerunt, compluresque ibi milites oppresserunt. Quod nisi celeriter, indignatione et auxilio Lepidi, prœlium esset diremptum, major calamitas esset accepta.

LXIV. Cum iter Cassio patefactum esset; castra Marcellus cum Lepido conjungit. Lepidus eodem tempore Marcellusque Cordubam cum suis proficiscitur: Cassius Carmonam. Sub idem tempus, Trebonius proconsul ad provinciam obtinendam venit: de cujus adventu ut cognoscit Cassius, legiones, quas secum habuerat, equitatumque in hiberna distribuit: ipse, omnibus suis rebus celeriter correptis, Malacam contendit; ibique, adverso tempore navigandi, naves conscendit: ut ipse prædicabat, ne se Trebonio, et Lepido, et Marcello committeret: ut amici ejus dictitabant, ne per eam provinciam minore cum dignitate iter faceret, cujus magna pars ab eo defecerat: ut ceteri existimabant, ne pecunia illa ex infinitis rapinis confecta, in potestatem cu-

jusquam veniret. Progressus secunda, ut hiberna, tempestate, cum in Iberum flumen, noctis vitandæ causa, se contulisset; inde, paulo vehementiore tempestate, nihilo periculosius se navigaturum credens, profectus; adversis fluctibus occurrentibus ostio fluminis, in ipsis faucibus, cum neque flectere navem propter vim fluminis, neque directam tantis fluctibus tenere posset, demersa navi periit.

LXV. Cum in Syriam Cæsar ex Ægypto venisset; atque ab iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret, litterisque urbanis animadverteret, multa Romæ male et inutiliter administrari, neque ullam partem Reipublicæ satis commode geri; quod et contentionibus Tribunitiis perniciosæ seditiones orirentur; et ambitione atque indulgentia Tribunorum militum, et qui legionibus præerant, multa contra morem consuetudinemque militarem fierent, quæ dissolvendæ disciplinæ severitatisque essent; eaque omnia flagitare adventum suum videret: tamen præferendum existimavit, quas in provincias regionesque venisset, eas ita relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, jura legesque acciperent, et externorum hostium metum deponerent. Hæc in Syria, Cilicia, Asia celeriter se

confecturum sperabat; quod hæ provinciæ nullo bello premebantur. In Bithynia ac Ponto plus oneris videbat impendere sibi; non enim excessisse Ponto Pharnacem audierat, neque excessurum putabat, cum secundo prœlio esset vehementer inflatus, quod contra Domitium Calvinum fecerat. Commoratus fere in omnibus civitatibus, quæ majore sunt dignitate, præmia benemeritis et viritim et publice tribuit: de controversiis veteribus cognoscit ac statuit: Reges, tyrannos, dynastas provinciæ, finitimosque, qui omnes ad eum concurrerant, receptos in fidem, conditionibus impositis provinciæ tuendæ ac defendendæ, dimittit et sibi et populo Rom. amicissimos.

LXVI. Paucis diebus in ea provincia consumptis, Sex. Cæsarem, amicum et necessarium suum, legionibus Syriæque præficit; ipse eadem classe, qua venerat, proficiscitur in Ciliciam: cujus provinciæ civitates omnes evocat Tarsum; quod oppidum fere totius Ciliciæ nobilissimum fortissimumque est. Ibi, rebus omnibus provinciæ et finitimarum civitatum constitutis, cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum, non diutius moratur; magnisque itineribus per Cappadociam confectis, biduum Mazacæ commoratus, venit Coma-

na, vetustissimum et sanctissimum in Cappadocia Bellonæ templum : quod tanta religione colitur, ut sacerdos ejus deæ, majestate, imperio et potentia, secundus a rege consensu gentis illius habeatur. Id homini nobilissimo Lycomedi Bithyno adjudicavit; qui, regio Cappadocum genere ortus, propter adversam fortunam majorum suorum mutationemque generis, jure minime dubio, vetustate tamen intermisso, sacerdotium id repetebat. Fratrem autem Ariobarzanis Ariarathen, cum bene meritus uterque eorum de Republ. esset; ne aut regni hereditas Ariarathen sollicitaret, aut heres regni terreret, Ariobarzani attribuit, qui sub ejus imperio ac ditione esset : ipse iter inceptum simili velocitate conficere cœpit.

LXVII. Cum propius Pontum finesque Gallogræciæ accessisset; Dejotarus, tetrarches Gallogræciæ tunc quidem pene totius, (quod ei neque legibus, neque moribus concessum esse ceteri tetrarchæ contendebant,) sine dubio autem rex Armeniæ minoris ab Senatu appellatus, depositis regiis insignibus, neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu, supplex ad Cæsarem venit, oratum, *ut sibi ignosceret, quod in ea parte positus terrarum, quæ nulla præsidia Cæsaris ha-*

buisset, exercitibus imperiisque in Cn. Pompeii castris fuisset : neque enim se judicem debuisse esse controversiarum populi Romani, sed parere præsentibus imperiis.

LXVIII. Contra quem Cæsar, *cum plurima sua commemorasset officia, quæ consul ei decretis publicis tribuisset; cumque defectionem ejus nullam posse excusationem ejus imprudentiæ recipere coarguisset; quod homo tantæ prudentiæ ac diligentiæ scire potuisset, quis urbem Italiamque teneret; ubi Senatus populusque Romanus, ubi Respubl. esset; quis deinde post L. Lentulum, C. Marcellum, consul esset : tamen se concedere id factum superioribus suis beneficiis, veteri hospitio atque amicitiæ, dignitati ætatique hominis, precibus eorum qui frequentes concurrissent hospites atque amici Dejotari ad deprecandum; de controversiis tetrarcharum postea se cogniturum esse dixit: regium vestitum ei restituit.* Legionem autem, quam, ex genere civium suorum, Dejotarus armatura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem, ad bellum gerendum adducere jussit.

LXIX. Cum in Pontum venisset, copiasque omnes in unum locum coëgisset; quæ numero, atque exercitatione bello-

rum mediocres erant (excepta enim legione VI, quam secum adduxerat Alexandria veteranam, multis laboribus periculisque functam, multisque militibus partim difficultate itinerum ac navigationum, partim crebritate bellorum adeo deminutam, ut minus mille hominum in ea esset; reliquæ erant III legiones; una Dejotari; duæ, quæ in eo prœlio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant) legati a Pharnace missi Cæsarem adeunt; atque in primis deprecantur, *ne ejus adventus hostilis esset: facturum enim omnia Pharnacen, quæ imperata essent.* Maximeque commemorabant, *nulla Pharnacen auxilia contra Cæsarem Pompeio dare voluisse; cum Dejotarus, qui dedisset, tamen ei satisfecisset.*

LXX. Cæsar respondit, se fore æquissimum Pharnaci, si, quæ polliceretur, repræsentaturus esset: monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos; *ne aut Dejotarum sibi objicerent; aut nimis eo gloriarentur beneficio, quod auxilia Pompeio non misissent. Nam se neque libentius facere quidquam, quam supplicibus ignoscere; neque provinciarum publicas injurias condonare iis posse, qui fuissent in se officiosi. Id ipsum, quod commemoras-*

sent, officium utilius Pharnaci fuisse, qui providisset ne vinceretur; quam sibi, cui Dii immortales victoriam tribuissent. Itaque se magnas et graves injurias civium Romanorum, qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere non posset, concedere Pharnaci: nam neque interfectis amissam vitam, neque exsectis virilitatem restituere posse; quod quidem supplicium gravius morte cives Romani subissent. Ponto vero decederet confestim; familiasque publicanorum remitteret; ceteraque restitueret sociis civibusque Romanis, quæ penes eum essent. Si fecisset, jam tunc sibi mitteret munera ac dona, quæ bene rebus gestis imperatores ab amicis accipere consuessent: miserat enim Pharnaces coronam auream. His responsis datis, legatos remisit.

LXXI. At Pharnaces omnia liberaliter pollicitus, cum festinantem ac properantem Cæsarem speraret libentius etiam crediturum suis promissis, quam res pateretur, quo celerius honestiusque ad res magis necessarias proficisceretur, (nemini enim erat ignotum, plurimis de causis ad Urbem Cæsarem revocari) lentius agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones interponere, in summa frustrari cœpit. Cæsar, cognita calliditate hominis,

quod aliis temporibus natura facere consueverat, tunc necessitate fecit adductus, ut celerius omnium opinione manum consereret.

LXXII. Ziela est oppidum in Ponto, positu ipso, ut in plano loco, satis munitum: tumulus enim naturalis, velut manu factus, excelsiore undique fastigio sustinet murum. Circumpositi sunt huic oppido magni multique intercisi vallibus colles: quorum editissimus unus, qui propter victoriam Mithridatis, et infelicitatem Triarii, detrimentumque exercitus nostri, superioribus locis atque itineribus pene conjunctus oppido, magnam in illis partibus habet nobilitatem; nec multo longius millibus passuum III abest ab Ziela: hunc locum Pharnaces, veteribus paternorum felicium castrorum refectis operibus, copiis omnibus suis occupavit.

LXXIII. Cæsar, cum ab hoste millia passuum V castra posuisset; videretque eas valles, quibus regia castra munirentur, eodem intervallo sua castra munituras, si modo ea loca hostes priores non cepissent, quæ multo erant propiora regis castris; aggerem comportari jubet intra munitiones. Quo celeriter collato, proxima nocte, vigilia quarta, legionibus omnibus expeditis, impedimentisque in castris

relictis, prima luce, neque opinantibus hostibus, eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum prœlium adversus Triarium fecerat. Huc omnem comportatum aggerem e castris servitia agerent, jussit; ne quis ab opere miles discederet, cum spatio non amplius mille passuum intercisa vallis castra hostium divideret ab opere incepto Cæsaris castrorum.

LXXIV. Pharnaces, cum id repente prima luce animadvertisset, copias suas omnes pro castris instruxit: quas, interposita tanta locorum iniquitate, consuetudine magis pervulgata militari credebat instrui Cæsar, vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis tenerentur, vel ad ostentationem regiæ fiduciæ, ne munitione magis quam manu defendere locum Pharnaces videretur. Itaque deterritus non est, quo minus, prima acie pro vallo instructa, reliqua pars exercitus opus faceret. At Pharnaces, impulsus sive loci felicitate, sive auspiciis et religionibus inductus, quibus obtemperasse eum postea audiebamus; sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, comperta; cum, more operis quotidiani, magnam illam servorum multitudinem, quæ aggerem portabat, militum esse credidisset; sive etiam veterani fiducia exercitus sui, quem cum legione

XXII in acie conflixisse, et vicisse legati ejus gloriabantur; simul contemptu exercitus nostri, quem pulsum a se, Domitio duce, sciebat; inito consilio dimicandi, descendere prærupta valle cœpit. Cujus aliquamdiu Cæsar irridebat inanem ostentationem, et eo loco militum coarctationem, quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset; cum interim Pharnaces eodem gradu, quo præruptam descenderat in vallem, adscendere adversus arduum collem instructis copiis cœpit.

LXXV. Cæsar incredibili ejus vel temeritate vel fiducia motus, neque opinans imparatusque oppressus; eodem tempore milites ab operibus vocat, arma capere jubet, legiones opponit, aciem instruit: cujus rei subita trepidatio magnum terrorem attulit nostris. Nondum ordinibus instructis, falcatæ regiæ quadrigæ permixtos milites perturbant; quæ tamen celeriter multitudine telorum opprimuntur. Insequitur has acies hostium; et, clamore sublato, confligitur, multum adjuvante natura loci, plurimum Deorum immortalium benignitate; qui, cum omnibus casibus belli intersunt, tum præcipue eis, quibus nihil ratione potuit administrari.

LXXVI. Magno atque acri cominus prœlio facto, a dextro cornu, quo vetera-

na legio VI erat collocata, initium victoriæ natum est. Ab ea parte, cum in proclive detruderentur hostes; multo tardius, sed tamen iisdem Diis adjuvantibus, sinistro cornu, mediaque acie, totæ profligantur copiæ regis: quæ quam facile subierant iniquum locum, tam celeriter gradu pulsæ premebantur loci iniquitate. Itaque multis militibus partim interfectis, partim suorum ruina oppressis; qui velocitate effugere poterant, armis tamen projectis, vallem transgressi, nihil ex loco superiore inermes proficere poterant. At nostri victoria elati, subire iniquum locum, munitionesque aggredi non dubitarunt: defendentibus autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces præsidio reliquerat, celeriter castris hostium sunt potiti. Interfecta multitudine omni aut capta suorum, Pharnaces cum paucis equitibus profugit: cui nisi castrorum oppugnatio facultatem attulisset liberius profugiendi, vivus in Cæsaris potestatem adductus esset.

LXXVII. Tali victoria toties victor Cæsar incredibili est lætitia affectus; quod maximum bellum tanta celeritate confecerat: eratque subiti periculi recordatione lætior, quod victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat. Ponto recepto, præda omni regia militibus condonata, postero

die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur: legionem VI decedere ad præmia atque honores accipiendos in Italiam jubet: auxilia Dejotari domum remittit: II legiones cum Cœlio Vinciano in Ponto relinquit.

LXXVIII. Ita per Gallogræciam Bithyniamque in Asiam iter facit: omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit et statuit: jura in tetrarchas, reges, civitates distribuit. Mithridaten Pergamenum, a quo rem feliciter celeriterque gestam in Ægypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regiis educatum, (nam eum Mithridates rex Asiæ totius, propter nobilitatem Pergamo parvulum secum asportaverat in castra, multosque tenuerat annos) regem Bosphori constituit, quod sub imperio Pharnacis fuerat; provinciasque populi Rom. a barbaris atque inimicis regibus, interposito amicissimo rege, munivit. Eidem tetrarchiam (legibus) Gallogræcorum, jure gentis et cognationis, adjudicavit, occupatam et possessam paucis ante annis a Dejotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est, quam necessitas urbanarum seditionum pati videbatur. Rebus felicissime celerrimeque confectis, in Italiam celerius omnium opinione venit.

A. HIRTII PANSÆ COMMENTARIORUM DE BELLO AFRICANO

LIBER UNUS.

I. CÆSAR, itineribus justis confectis, nullo die intermisso, a. d. XIV kal. Jan. in Lilybæum pervenit: statimque ostendit, sese naves velle conscendere; cum non amplius legionem tironum haberet unam, equitesque vix DC. Tabernaculum secundum littus ipsum constituit, ut prope fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne quis sibi moræ quidquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent. Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet: nihilo tamen minus in navibus remiges militesque continere, et nullam prætermittere occasionem profectionis; cum præsertim ab incolis ejus provinciæ nunciarentur adversariorum copiæ, equitatus infinitus, legiones regiæ IV, levis

armaturæ magna vis, Scipionis legiones x, elephanti cxx, classesque esse complures: tamen non deterrebatur, animoque et spe confidebat. Interim in dies et naves longæ adaugeri , et onerariæ complures eodem concurrere , et legiones tironum convenire; in his veterana legio v, equitum ad II millia.

II. Legionibus collectis VI, et equitum II millibus, ut quæque prima legio venerat, in naves longas imponebatur, equites autem in onerarias. Ita majorem partem navium antecedere jussit, et insulam petere Aponianam, quæ non longe abest a Lilybæo. Ipse, parum commoratus, bona paucorum vendit publice: deinde Allieno prætori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus præcipit; et, de reliquo exercitu celeriter imponendo, datis mandatis, ipse navem conscendit a. d. VI kal. Jan. et reliquas naves statim est consecutus. Ita vento certo, celerique navigio vectus, post diem quartam cum longis paucis navibus in conspectum Africæ venit: namque onerariæ reliquæ, præter paucas, vento dispersæ atque errabundæ, diversa loca petierunt. Clupeam classe prætervehitur, inde Neapolim. Complura præterea castella et oppida non longe a mari relinquit.

III. Postquam Adrumetum accessit, ubi præsidium erat adversariorum, cui præerat C. Considius; et a Clupea secundum oram maritimam, cum equitatu Adrumeti, Cn. Piso cum Maurorum circiter III millibus apparuit; ibi paulisper Cæsar ante portum commoratus, dum reliquæ naves convenirent, exponit exercitum; cujus numerus in præsentia fuit peditum III M, equitum CL: castrisque ante oppidum positis, sine injuria cujusquam consedit; cohibetque omnes a præda. Oppidani interim muros armatis complent; ante portam frequentes considunt, ad se defendendum: quorum numerus II legionum intus erat. Cæsar circum oppidum vectus, natura loci perspecta, redit in castra. Non nemo culpæ ejus imprudentiæque assignabat, quod neque certum locum gubernatoribus præfectisque, quem peterent, præceperat; neque, ut mos ipsius consuetudoque superioribus temporibus fuerat, tabellas signatas dederat, ut, in tempore iis perlectis, locum certum peterent universi. Quod minime Cæsarem fefellerat: namque nullum portum terræ Africæ, quo classes decurrerent, pro certo tutum ab hostium præsidio fore suspicabatur; sed fortuitu oblatam occasionem egressus aucupabatur.

IV.

IV. L. Plancus interim legatus petit a Cæsare, ut sibi daret facultatem cum Considio agendi, si posset aliqua ratione perduci ad sanitatem. Itaque data facultate litteras conscribit, et eas captivo dat perferendas in oppidum ad Considium. Quo simul atque captivus pervenisset; litterasque, ut erat mandatum, Considio porrigere cœpisset; prius quam acciperet ille, *Unde*, inquit, *istas?* Tum captivus, *Imperatore a Cæsare*. Tunc Considius, *Unus est*, inquit, *Scipio Imperator hoc tempore populi Romani*: deinde in conspectu suo captivum statim interfici jubet; litterasque nondum perlectas, sicut erant signatæ, dat homini certo ad Scipionem perferendas.

V. Postquam, una nocte et die ad oppidum consumpta, neque responsum ullum a Considio dabatur; neque ei reliquæ copiæ succurrebant; neque equitatu abundabat; et ad oppidum oppugnandum non satis copiarum habebat, et eas tironum; neque primo adventu convulnerari exercitum volebat; et oppidi egregia munitio, difficilisque ad oppugnandum erat accessus; et nunciabantur auxilia magna equitatus oppidanis suppetias venire: non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi; ne, dum in ea re Cæsar

esset occupatus, circumventus a tergo ab equitatu hostium laboraret.

VI. Itaque castra cum movere vellet, subito ex oppido erupit multitudo; atque equitatus subsidio uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus ab Juba ad stipendium accipiendum: castraque, unde Cæsar egressus iter facere cœperat, occupant: et ejus agmen extremum insequi cœperunt. Quæ res cum animadversa esset, subito legionarii consistunt; et equites, quanquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissime concurrunt. Accidit res incredibilis, ut equites minus XXX Galli, Maurorum equitum II millia loco pellerent, urgerentque in oppidum. Postquam repulsi et conjecti erant intra munitiones, Cæsar iter constitutum ire contendit: quod cum sæpius facerent; et modo insequerentur, modo rursus ab equitibus in oppidum repellerentur; cohortibus paucis ex veteranis, quas secum habebat, in extremo agmine collocatis, et parte equitatus, iter leniter cum reliquis facere cœpit. Ita, quanto longius ab oppido discedebatur, tanto tardiores ad insequendum erant Numidæ. Interim in itinere ex oppidis et castellis legationes venire; polliceri frumentum; pa-

ratosque esse, quæ imperasset, facere. Itaque eo die castra posuit ad oppidum Ruspinam, kalendis Januar.

VII. Inde movit, et pervenit ad oppidum Leptin, liberam civitatem et immunem. Legati ex oppido veniunt obviam; libenter se omnia facturos, quæ vellet, pollicentur. Itaque centurionibus ad portas oppidi et custodiis impositis, ne quis miles in oppidum introiret, aut injuriam faceret cuipiam incolæ, non longe ab oppido secundum littus facit castra. Eodem naves onerariæ, et longæ nonnullæ, casu advenerunt: reliquæ, ut est ei nunciatum, incertæ locorum, Uticam versus petere visæ sunt. Interim Cæsar a mari non digredi, neque mediterranea petere, propter navium errorem; equitatumque in navibus omnem contineri, (ut arbitror, ne agri vastarentur) aquamque in naves jubet comportari. Remiges interim, qui aquatum e navibus exierant, subito equites Mauri, neque opinantibus Cæsarianis, adorti, multos jaculis convulneraverunt, nonnullos interfecerunt: latent enim in insidiis cum equis inter convalles, et subito existunt, non ut in campo cominus depugnent.

VIII. Cæsar interim in Sardiniam nuncios cum litteris, et in reliquas pro-

vincias finitimas dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simul atque litteras legissent, mittenda curarent: exoneratisque partim navibus longis, Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum accersendum mittit. Interim cum x navibus longis, ad reliquas naves onerarias conquirendas, quæ deerrassent, et simul mare tuendum ab hostibus, jubet proficisci. Item C. Sallustium Crispum prætorem ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire jubet; quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Hæc ita imperabat, itaque unicuique præcipiebat, ut, si fieri posset, ne locum ullum excusatio haberet, nec moram tergiversatio. Ipse interea ex perfugis et incolis cognitis conditionibus Scipionis, et qui cum eo contra se bellum gerebant; miserari, (regium enim equitatum in Provincia Africa Scipio alebat) tanta homines esse dementia, ut mallent regis esse vectigales, quam cum civibus in patria in suis fortunis esse incolumes.

IX. Cæsar a. d. III non. Jan. castra movet; Leptique VI cohortium præsidio cum Saserna relicto, ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspinam cum reliquis copiis convertit. Ibique sarcinis exercitus re-

lictis, ipse cum expedita manu proficiscitur circum villas frumentatum; oppidanisque imperat, ut plaustra jumentaque omnia sequantur. Itaque magno frumenti invento numero, Ruspinam redit. Hoc eum idcirco existimo fecisse, ne maritima oppida post se vacua relinqueret; præsidioque firmata ad classem receptacula muniret.

X. Itaque, ibi relicto P. Saserna, fratre ejus quem Lepti proximo oppido reliquerat cum legione, jubet comportari ligna in oppidum quam plurima: ipse, cum cohortibus VII, quæ ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio et Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus, proficiscitur ad portum, qui abest ab oppido millia passuum II; ibique classem sub vesperum cum ea copia conscendit, omnibus in exercitu insciis et requirentibus Imperatoris consilium. Qui magno metu ac tristitia sollicitabantur: parva enim cum copia, et ea tironum, neque omni exposita, in Africa contra magnas copias, et insidiosæ nationis, equitatumque innumerabilem, se expositos videbant; neque quidquam solatii in præsentia, neque auxilium in suorum consilio animadvertebant, nisi in ipsius Imperatoris vultu, vigore, mirabilique hilaritate: animum

enim altum et erectum præ se gerebat. Huic acquiescebant homines, et in ejus scientia et consilio omnia sibi proclivia omnes fore sperabant.

XI. Cæsar in navibus una nocte consumpta, jam cœlo albente cum proficisci conaretur, subito navium pars, de qua timebat, ex errore, eodem conferebatur. Hac re cognita, Cæsar celeriter de navibus imperat omnes egredi, atque armatos in littore reliquos advenientes milites exspectare. Itaque sine mora navibus eis in portum receptis, et advectis militum equitumque copiis, rursus ad oppidum Ruspinam redit; atque ibi castris constitutis, ipse cum cohortibus expeditis XXX frumentatum est profectus. Ex eo est cognitum Cæsaris consilium: illum cum classe navibus onerariis, quæ deerrassent, subsidio ire clam hostibus voluisse; ne casu imprudentes suæ naves in classem adversariorum inciderent: neque eam rem eos voluisse scire, qui in præsidiis relicti sui milites fuissent; ne illi, propter suorum paucitatem, et hostium multitudinem, metu deficerent.

XII. Interim, cum jam Cæsar progressus esset a castris circiter millia passuum III; per speculatores et antecessores equites nunciatur ei, copias hostium haud

longe a se visas. Et hercle cum eo nuncio pulvis ingens conspici cœptus est. Hac re cognita, Cæsar celeriter jubet equitatum universum, cujus copiam habuit in præsentia non magnam, et sagittarios, quorum parvus e castris exierat numerus, accersi; atque ordinatim signa se leniter consequi: ipse antecedere cum paucis armatis. Jamque, cum procul hostis conspici posset, milites in campo jubet galeari et ad pugnam parari. Quorum omnino numerus fuit XXX cohortium, cum equitibus CD, et sagittariis. * * *

XIII. Hostes interim, quorum dux erat Labienus, et duo Pacidii, aciem dirigunt mirabili longitudine, non peditum, sed equitum confertam: et inter eos, levis armaturæ Numidas, et sagittarios pedites interposuerant: et ita condensaverant, ut procul Cæsariani pedestres copias arbitrarentur: et dextrum ac sinistrum cornu magnis equitum copiis firmaverant. Interim Cæsar aciem dirigit simplicem, ut poterat, propter paucitatem. Sagittarios ante aciem constituit: equites dextro sinistroque cornu opponit: et ita præcipit, ut providerent ne multitudine equitatus hostium circumvenirentur: existimabat enim se cum pedestribus copiis, acie instructa, dimicaturum.

XIV. Cum utrimque exspectatio fieret, neque Cæsar se moveret; et cum suorum paucitate contra magnam vim hostium artificio magis, quam viribus, decernendum videret; subito adversariorum equitatus sese extendere, et in latitudinem promovere, collesque complecti, et Cæsaris equitatum extenuare, simulque ad circumeundum comparare se cœperunt. Cæsariani equites eorum multitudinem ægre sustinebant. Acies interim mediæ cum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites Numidæ levis armaturæ cum equitibus procurrunt, et inter legionarios milites jacula conjiciunt. Hic cum Cæsariani in eos impetum fecissent; illorum equites refugiebant: pedites interim resistebant, dum equites rursus cursu renovato peditibus suis succurrerent.

XV. Cæsar, novo genere pugnæ oblato, cum animadverteret ordines suorum in procurrendo turbari, (pedites enim, dum equites longius a signis persequuntur, latere nudato, a proximis Numidis jaculis vulnerabantur; equites autem hostium pilum militis cursu facile vitabant) edicit per ordines, ne quis miles a signis IV pedes longius procederet. Equitatus interim Labieni, suorum multitudine confisus, Cæsaris paucitatem circumire conatur.

Equites

Equites Juliani pauci, multitudine hostium defessi, equis convulneratis, paulatim cedere: hostes, magis magisque instare. Ita puncto temporis omnibus legionariis ab hostium equitatu circumventis, Cæsarisque copiis in orbem compulsis, intra cancellos omnes conjecti pugnare cogebantur.

XVI. Labienus in equo, capite nudo, versari in prima acie; simul suos cohortari: nonnunquam legionarios Cæsaris ita appellare: *Quid tu*, inquit, *miles tiro, tam feroculus es? vos quoque iste verbis infatuavit. In magnum mehercule vos periculum impulit. Misereor vestri.* Tum miles; *Non sum*, inquit, *tiro, Labiene; sed de legione* X *veteranus*. Tum Labienus; *Non agnosco*, inquit, *signa Decumanorum*. Tum miles, *Jam me, quis sim, intelliges.* Simul cassidem de capite dejecit, ut cognosci ab eo posset; atque ita pilum viribus contortum dum in Labienum mittere contendit, equi graviter adverso pectori affixit; et ait: *Labiene, Decumanum militem, qui te petit, scito esse.* Omnium tamen animi in terrorem conjecti, et maxime tironum: circumspicere enim Cæsarem; neque amplius facere, nisi hostium jacula vitare.

XVII. Cæsar interim, consilio hos-

tium cognito, jubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi; alternis conversis cohortibus, ut una post alteram ante signa tenderet. Ita coronam hostium dextro sinistroque cornu mediam dividit; et unam partem ab altera exclusam, equitibus intrinsecus adortus cum peditatu, telis conjectis in fugam vertit: neque longius progressus, veritus insidias, se ad suos recipit. Idem altera pars equitum peditumque Cæsaris facit. His rebus gestis, et procul hostibus repulsis convulneratisque, ad sua præsidia sese, sic, ut erat instructus, recipere cœpit.

XVIII. Interim M. Petreius et Cn. Piso cum equitibus Numidis c electis, peditatuque ejusdem generis satis grandi, ex itinere recta subsidio suis occurrunt. At hostes, suis ex terrore firmatis, rursusque renovatis animis, legionarios, conversis equitibus, se recipientes, novissimos adoriri; et impedire cœperunt, quo minus se in castra reciperent. Hac re animadversa, Cæsar jubet signa converti, et medio campo redintegrari prœlium. Cum ab hostibus eodem modo pugnaretur; nec cominus ad manus rediretur; Cæsarisque equites jumenta ex nausea recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus defatigata, ad insequendum hostem perseverandumque

cursum tardiora haberent; dieique pars exigua jam reliqua esset: cohortibus equitibusque circumdatis imperat, ut uno ictu contenderent, neque remitterent, donec ultra ultimos colles hostes repulissent, atque eorum essent potiti. Itaque, signo dato, cum jam hostes languide negligenterque tela mitterent, subito immittit cohortês turmasque suorum; atque puncto temporis, hostibus nullo negotio campo pulsis post collemque dejectis, nacti locum, atque ibi paulisper commorati, ita, ut erant instructi, leniter se ad suas recipiunt munitiones: itemque adversarii male accepti tum demum se ad sua præsidia contulerunt.

XIX. Interim ea re gesta, et prœlio dirempto, ex adversariis perfugæ plures ex omni hominum genere, et præterea intercepti hostium complures equites peditesque: ex quibus cognitum est hostium consilium; eos hac mente et conatu venisse, ut, novo atque inusitato genere prœlii tirones, legionariique pauci perturbati, Curionis exemplo, ab equitatu circumventi opprimerentur: et ita Labienum dixisse pro concione; tantam sese multitudinem auxiliorum adversariis subministraturum, ut etiam cædendo in ipsa victoria fatigati vincerentur, atque a suis superarentur:

quippe qui in illorum sibi confideret multitudine; primum, quod audierat Romæ legiones veteranas dissentire, neque in Africam velle transire; deinde, quod triennio in Africa suos milites consuetudine retentos, fideles jam sibi effecisset; maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum levisque armaturæ. Præterea ex fuga prœlioque Pompeiano, quos secum a Brundisio transportaverat, equites Germanos Gallosque, ibique postea ex hibridis libertinis servisque conscripserat; armaverat, equoque frenato uti condocuerat. Præterea regia auxilia, elephanti C X X, equitatusque innumerabilis: deinde legiones conscriptæ ex cujusquemodi generis amplius XII millibus. Hac spe atque ea audacia inflammatus Labienus, cum equitibus Gallis Germanisque M D C, Numidarum sine frenis IIX millibus, præterea Petreiano auxilio adhibito equitibus MC, peditum ac levis armaturæ quater tanto, sagittariis ac funditoribus hippotoxotisque compluribus; his copiis, pridie non. Jan. post diem III, quam Africam attigit, in campis planissimis purissimisque, ab hora diei quinta usque ad Solis occasum est decertatum. In eo prœlio Petreius graviter ictus ex acie recessit.

XX. Cæsar interim castra munire di-

ligentius, præsidia firmare majoribus copiis, vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare deducere, et a castris alterum eodem, quo tutius ultro citroque commeare, auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent: tela tormentaque ex navibus in castra comportare; remigum partem ex classe, Gallorum Rhodiorumque, epibatarumque, armare et in castra evocare; uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis armatura interjecta inter equites suos interponeretur; sagittariisque ex omnibus navibus, Ityreis, Syriis, et cujusque generis ductis in castra compluribus, frequentabat suas copias: (audiebat enim Scipionem post diem tertium ejus diei, quo prœlium factum erat, appropinquare; copias suas cum Labieno et Petreio conjungere; cujus copiæ, legionum IIX et equitum IV millium, esse nunciabantur.) Officinas ferrarias instruere, sagittasque, et tela uti fierent complura, curare; glandes fundere; sudes comparare; litteras in Siciliam nunciosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cujus inopia in Africa esset: præterea ferrum plumbumque mitteretur. Et animum etiam advertebat, frumento se in Africa nisi importatitio uti non posse: priore enim an-

no, propter adversariorum delectus, quod stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam: præterea ex omni Africa frumentum adversarios in pauca oppida et bene munita comportasse, omnemque regionem Africæ exinanisse frumento: oppida præter pauca, quæ ipsi suis præsidiis tueri poterant, reliqua dirui atque deleri; et eorum incolas intra sua præsidia coëgisse commigrare, agros desertos ac vastatos esse.

XXI. Hac necessitate Cæsar coactus, privatos ambiendo et blande appellando, aliquantulum frumenti numerum in sua præsidia congesserat; et eo parce utebatur. Opera interim ipse quotidie circumire, et alternas cohortes in statione habere, propter hostium multitudinem. Labienus saucios suos, quorum numerus maximus fuit, jubet in plaustris deligatos Adrumetum deportari. Naves interim Cæsaris onerariæ errabundæ male vagabantur, incertæ locorum atque castrorum suorum; quas singulas scaphæ adversariorum complures adortæ, incenderant atque expugnaverant. Hac re nunciata Cæsari, classes circum insulas portusque disposuit; quo tutius commeatus supportari posset.

XXII. M. Cato interim, qui Uticæ præerat, Cn. Pompeium filium multis

verbis assidueque objurgare non desistebat. *Tuus*, inquit, *pater*, *istuc ætatis cum esset*, *et animadvertisset Remp. ab audacibus sceleratisque civibus oppressam*, *bonosque aut interfectos aut exilio multatos patria civitateque carere*; *gloria et animi magnitudine elatus*, *privatus atque adolescentulus*, *paterni exercitus reliquiis collectis*, *pene oppressam funditus et deletam Italiam*, *urbemque Romanam*, *in libertatem vindicavit*: *idemque Siciliam*, *Africam*, *Numidiam*, *Mauritaniam*, *mirabili celeritate armis recepit. Quibus ex rebus sibi eam dignitatem*, *quæ est per gentes clarissima notissimaque*, *conciliavit*; *adolescentulusque atque eques Romanus triumphavit. Atque ille*, *non ita amplis rebus patris gestis*, *neque tam excellenti majorum dignitate parta*, *neque tantis clientelis nominisque claritate præditus*, *in Remp. est ingressus*: *tu contra*, *et patris nobilitate & dignitate*, *et per te ipse satis animi magnitudine diligentiaque præditus*, *nonne eniteris*, *et proficisceris ad paternas clientelas*, *auxilium tibi*, *Reique publicæ*, *atque optimo cuique efflagitatum?*

XXIII. His verbis hominis gravissimi incitatus adolescentulus, cum naviculis cujusquemodi generis XXX, inibi pau-

cis rostratis, profectus ab Utica est in Mauritaniam; regnumque Bogudis est ingressus: expeditoque exercitu, numero servorum, liberorum, II millium, cujus partem inermem, partem armatam habuerat, ad oppidum Ascurum accedere cœpit: in quo oppido præsidium fuit regium. Pompeio adveniente, oppidani, usque eo passi propius eum accedere, donec ad ipsas portas ac murum appropinquaret; subito eruptione facta, prostratos perterritosque Pompeianos in mare passim navesque compulerunt. Ita re male gesta, Cn. Pompeius filius naves inde avertit; neque postea littus attigit; classemque ad insulas Baleares versus convertit.

XXIV. Scipio interim cum copiis, quas paulo ante demonstravimus, Uticæ grandi præsidio relicto, profectus, primum Adrumeti castra ponit: deinde, ibi paucos dies commoratus, noctu itinere facto, cum Petreii et Labieni copiis se conjungit; atque unis castris factis, III millia passuum longe considunt. Equitatus interim eorum circum Cæsaris munitiones vagari; atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratia extra vallum progressi essent, excipere: ita omnes adversarios intra munitiones continere. Qua re Cæsariani gravi annona sunt conflictati; ideo

quod nondum neque ab Sicilia, neque ab Sardinia commeatus supportatus erat; neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant; neque amplius millia passum VI terræ Africæ quoquo versus tenebant; pabulique inopia premebantur. Qua necessitate coacti, veterani milites equitesque, qui multa terra marique bella confecissent, et periculis inopiaque tali sæpe essent conflictati; alga e littore collecta, et aqua dulci eluta, et ita jumentis esurientibus data, vitam eorum producebant.

XXV. Dum hæc ita fierent, rex Juba, cognitis Cæsaris difficultatibus, copiarumque paucitate, non est visum dari spatium convalescendi, augendarumque ejus opum. Itaque comparatis equitum magnis peditumque copiis, subsidio suis, egressus e regno, ire contendit. P. Sitius interim et rex Bogud, conjunctis suis copiis, cognito regis Jubæ egressu, propius ejus regnum copias suas admovere: Cirtamque oppidum ejus regni opulentissimum adorti, paucis diebus pugnando capiunt, et præterea duo oppida Getulorum; quibus cum conditionem ferrent, ut oppido excederent, idque sibi vacuum transderent, conditionemque repudiassent; postea ab eis capti interfectique

sunt omnes. Inde progressi, agros oppidaque vexare non desistunt. Quibus rebus cognitis, Juba, cum jam non longe ab Scipione atque ejus ducibus abesset, capit consilium; satius esse sibi suoque regno subsidio ire, quam, dum alios adjuturus proficisceretur, ipse suo regno expulsus, forsitan utraque re expelleretur. Itaque rursus se recepit, atque auxilia ab Scipione etiam abduxit, sibi suisque rebus timens; elephantisque x x x relictis, suis finibus oppidisque suppetias profectus est.

XXVI. Cæsar, cum de suo interim adventu dubitatio in provincia esset, neque quisquam crederet ipsum, sed aliquem legatum cum copiis in Africam venisse; conscriptis litteris circum provinciam, omnes civitates facit de suo adventu certiores. Interim nobiles homines ex suis oppidis profugere, et in castra Cæsaris devenire, et de adversariorum ejus acerbitate crudelitateque commemorare cœperunt: quorum lacrimis querelisque Cæsar commotus, cum antea constitisset in stativis castris, æstate inita, cunctis copiis auxiliisque accitis, bellum cum adversariis gerere instituit; litteris celeriter in Siciliam ad Allienum et Rabirium Postumum conscriptis, et per catascopum

missis, *ut sine mora aut ulla excusatione hiemis ventorumque, exercitus sibi quam celerrime transportaretur. Africam provinciam perire, funditusque everti a suis inimicis : quod nisi celeriter sociis foret subventum, præter ipsam Africam terram, nihil, ne tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere insidiisque reliquum futurum.* Atque ipse in tanta erat festinatione et exspectatione, ut, postero die quam misisset litteras nunciumque in Siciliam, classem exercitumque morari diceret; noctes diesque oculos mentemque ad mare dispositos directosque haberet. Nec mirum : animadvertebat enim villas exuri, agros vastari, pecus diripi trucidarique, oppida castellaque dirui deserique, principesque civitatum aut interfici aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi: iis se in miseriis suamque fidem implorantibus, auxilio propter copiarum paucitatem esse non posse. Milites interim in opere exercere; castra munire; turres, castella facere; molesque jacere in mare non intermittere.

XXVII. Scipio interim elephantes hoc modo condocefacere instituit. II instruxit acies; unam funditorum contra elephantos, quæ quasi adversariorum locum

obtineret, et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret: deinde in ordinem elephantos constituit: post illos autem aciem suam instruxit; ut, cum ab adversariis lapides mitti cœpissent, et elephanti perterriti se ad suos convertissent, rursus a sua acie lapidibus missis eos converterent adversum hostem; quod ægre tardeque fiebat: rudes enim elephanti, multorum annorum doctrina usuque vetusto vix edocti, tamen communi periculo in aciem producuntur.

XXVIII. Dum hæc ad Ruspinam ab utrisque ducibus administrantur, C. Virgilius Prætorius, qui Thapso oppido maritimo præerat, cum animadvertisset naves singulas cum exercitu Cæsaris, incertas locorum atque castrorum suorum, vagari; occasionem nactus, navem, quam ibi habuit actuariam, complet militibus et sagittariis: eidem scaphas de navibus adjungit; ac singulas naves Cæsarianas consectari cœpit: et, cum plures adortus, pulsus fugatusque inde discessisset, nec tamen desisteret periclitari; forte incidit in navem, in qua erant duo Titii Hispani adolescentes, tribuni legionis v, quorum patrem Cæsar in senatum legerat, et cum his T. Salienus, centurio legionis ejusdem, qui M. Messallam legatum obsede-

rat Messanæ, et seditiosissima oratione apud eum est usus: idemque et pecuniam, et ornamenta triumphi Cæsaris retinenda et custodienda curaverat; et ob has causas timebat sibi. Hic, propter conscientiam peccatorum suorum, persuasit adolescentibus ne repugnarent, seseque Virgilio transderent. Itaque deducti a Virgilio ad Scipionem, custodibus transditi, et post diem III sunt interfecti. Qui cum ducerentur ad necem; petisse dicitur major Titius a centurionibus, uti se priorem, quam fratrem, interficerent; idque ab eis facile impetrasse, atque ita esse interfectos.

XXIX. Turmæ interim equitum, quæ pro vallo in stationibus esse solebant, ab utrisque ducibus quotidie minutis prœliis inter se pugnare non intermittunt: nonnunquam etiam Germani Gallique Labieniani cum Cæsaris equitibus, fide data, inter se colloquebantur. Labienus interim cum parte equitatus Leptim oppidum, cui præerat Saserna cum cohortibus III, oppugnare ac vi irrumpere conabatur: quod ab defensoribus, propter egregiam munitionem oppidi, et tormentorum multitudinem, facile et sine periculo defendebatur. Quod ubi ejus facere equitatus sæpius non intermittebat; et cum forte ante portam turma densa adstitisset;

scorpione accuratius misso, atque eorum decurione percusso, et ad terram defixo, reliqui perterriti, fuga se in castra recipiunt: quo facto postea sunt deterriti oppidum tentare.

XXX. Scipio interim fere quotidie non longe ab suis castris passibus CCC instruere aciem, ac, majore diei parte consumpta, rursus se in castra recipere. Quod cum sæpius fieret; neque ex Cæsaris castris quisquam prodiret, neque propius ejus copias accederet; despecta patientia Cæsaris, exercitusque ejus, universis copiis productis, elephantisque turritis XXX ante aciem instructis, quam latissime potuit porrecta equitum peditumque multitudine, uno tempore progressus, haud ita longe a Cæsaris castris constitit in campo.

XXXI. Quibus rebus cognitis, Cæsar jubet milites qui extra munitiones processerant, quique pabulandi aut lignandi aut etiam muniendi gratia vallem petierant, quique ad eamdem rem opus erant, omnes intra munitiones minutatim modesteque sine tumultu aut terrore se recipere, atque in opere consistere: equitibus autem, qui in statione fuerant, præcipit, ut usque eo locum obtinerent, in quo paulo ante constitissent, donec ab

hoste missum telum ad se perveniret ; quod si propius accederetur, quam honestissime se intra munitiones reciperent. Alii quoque equitatui edicit, uti quisque suo loco paratus armatusque præsto esset. At hæc non ipse per se coram, cum de vallo prospecularetur, sed, mirabili peritus scientia bellandi, in prætorio sedens, per speculatores et nuncios imperabat, quæ fieri volebat : animadvertebat enim, quanquam magnis essent copiis adversarii freti, tamen sæpe a se fugatis, pulsis perterritisque, et concessam vitam, et ignota peccata : quibus rebus nunquam tanta suppeteret, ex ipsorum inertia conscientiaque animi, victoriæ fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Præterea ipsius nomen auctoritasque magna ex parte eorum exercitus minuebat audaciam : tum egregiæ munitiones castrorum, et valli fossarumque altitudo, et extra vallum stili cæci mirabilem in modum consiti, vel sine defensoribus aditum adversariis prohibebant. Scorpionum, catapultarum, ceterorumque telorum, quæ ad defendendum solent parari, magnam copiam habebat. Atque hæc, propter exercitus sui præsentis paucitatem et tirocinium, præparaverat ; non hostium vi et metu commotus, patientem se timidumque hostium

opinioni præbebat. Neque idcirco copias, (quanquam erant paucæ, tironumque,) non educebat in aciem, quod victoriæ suorum diffideret; sed referre arbitrabatur, cujusmodi victoria esset futura: turpe enim sibi existimabat, tot rebus gestis, tantisque exercitibus devictis, tot tam claris victoriis partis, ab reliquis copiis adversariorum suorum ex fuga collectis, se cruentam adeptum existimari victoriam. Itaque constituerat gloriam exsultationemque eorum pati, donec sibi veteranarum legionum pars aliqua in secundo commeatu occurrisset.

XXXII. Scipio interim paulisper, ut ante dixi, in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Cæsarem videretur, paulatim reducit suas copias in castra; et, concione advocata, de terrore suo desperationeque exercitus Cæsaris verba facit; et, cohortatus suos, victoriam propriam se eis brevi daturum pollicetur. Cæsar jubet milites rursus ad opus redire; et, per causam munitionum, tirones in labore defatigari non intermittit. Interim Numidæ Getulique diffugere quotidie ex castris Scipionis; et, partim in regnum se conferre, partim, quod ipsi majoresque eorum beneficio C. Marii usi fuissent, Cæsaremque ejus affinem esse audiebant, in ejus castra

castra perfugere catervatim non intermittunt. Quorum ex numero electos homines, illustriores Getulos, litteris ad suos cives datis, cohortatum ut manu facta sé suosque defenderent, et ne suis inimicis adversariisque dicto audientes essent, mittit.

XXXIII. Dum hæc ad Ruspinam fiunt; legati ex Acilla civitate libera, etiam undique, ad Cæsarem veniunt; seque paratos, quæcumque imperasset, et libenti animo facturos pollicentur: tantum orare et petere ab eo, ut sibi præsidium daret, quo tutius id et sine periculo facere possent: se et frumentum, et quæcumque res eis suppeteret, communis salutis gratia subministraturos. Quibus rebus facile a Cæsare impetratis, præsidioque dato, C. Messium, ædilitia functum potestate, Acillam jubet proficisci. Quibus rebus cognitis, Considius Longus, qui Adrumeti cum II legionibus et equitibus DCC præerat, celeriter ibi parte præsidii relicta, cum IIX cohortibus Acillam ire contendit. Messius, celerius itinere confecto, prior Acillam cum cohortibus pervenit. Considius interim, cum ad urbem cum copiis accessisset, et animadvertisset præsidium Cæsaris ibi esse; non ausus periculo suorem facere, nulla re gesta pro multitudine

hominum, rursus Adrumetum se recipit: deinde paucis post diebus, equestribus copiis a Labieno adductis, rursus Acillanos castris positis obsidere cœpit.

XXXIV. Per id tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Cæsare cum classe demonstravimus, Cercinnam pervenit. Cujus adventu C. Decimius quæstorius, qui ibi cum grandi familiæ suæ præsidio præerat commeatui, parvulum navigium nactus conscendit, ac se fugæ commendat. Sallustius interim prætor a Cercinnatibus receptus, magno numero frumenti invento, naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet, atque in castra ad Cæsarem mittit. Allienus interim proconsul e Lilybæo in naves onerarias imponit legiones XIII et XIV, et equites Gallos DCCC, funditorum sagittariorumque mille; ac secundum commeatum in Africam mittit ad Cæsarem: quæ naves, ventum secundum nactæ, IV die in portum ad Ruspinam, ubi Cæsar castra habuerat, incolumes pervenerunt. Ita Cæsar duplici lætitia ac voluptate uno tempore auctus, frumento auxiliisque, tandem, suis exhilaratis, annonaque levata, sollicitudinem deponit; legiones equitesque ex navibus egressos jubet ex languore nauseaque re-

ficere; dimissos in castella munitionesque disponit.

XXXV. Quibus rebus Scipio, quique cum eo essent comites, mirari et requirere: C. Cæsarem, qui ultro consuesset bellum inferre ac lacessere prœlio, subito commutatum non sine magno consilio suspicabantur. Itaque ex ejus patientia in magnum timorem conjecti, ex Getulis duos, quos arbitrabantur suis rebus amicissimos, magnis præmiis pollicitationibusque propositis, pro perfugis speculandi gratia in Cæsaris castra mittunt: qui simul ad eum sunt deducti, petierunt ut sibi liceret sine periculo verba proloqui. Potestate facta, *Sæpenumero*, inquiunt, *Imperator, complures Getuli, qui sumus clientes C. Marii, et propemodum omnes cives Romani, qui sunt in legione* IV *et* VI, *ad te voluimus in tuaque præsidia confugere; sed custodiis equitum Numidarum, quo id sine periculo minus faceremus, impediebamur. Nunc, data facultate, pro speculatoribus missi a Scipione, ad te cupidissime venimus; ut perspiceremus, num quæ fossæ aut insidiæ elephantis ante castra portasque valli factæ essent; simulque consilia vestra contra easdem bestias, comparationemque pugnæ cognosceremus, atque ei renunciaremus.*

Qui collaudati a Cæsare, stipendioque donati, ad reliquos perfugas deducuntur. Quorum orationem celeriter veritas comprobavit: namque postero die ex legionibus iis, quas Getuli nominaverunt, milites legionarii complures a Scipione in castra Cæsaris perfugerunt.

XXXVI. Dum hæc ad Ruspinam geruntur, M. Cato, qui Uticæ præerat, delectus quotidie libertinorum, Afrorum, servorum denique et cujusquemodi generis hominum, qui modo per ætatem arma ferre poterant, habere, atque sub manum Scipionis in castra submittere, non intermittit. Legati interim ex oppido Tisdræ, in quo tritici modiûm millia CCC comportata fuerant a negotiatoribus Italicis aratoribusque, ad Cæsarem venere; quantaque copia frumenti apud se sit, docent; simulque orant ut sibi præsidium mittat, quo facilius et frumentum et copiæ suæ conserventur. Quibus Cæsar in præsentia gratias agit, præsidiumque brevi tempore se missurum dixit; cohortatusque, ad suos cives jubet proficisci. P. Sitius interim cum copiis Numidiæ fines ingressus, castello in montis loco munito locato, in quod Juba belli gerendi gratia et frumentum, et res ceteras, quæ ad bellum usui solent esse, comportaverat, vi expugnando est potitus.

XXXVII. Cæsar, postquam legionibus veteranis II, equitatu, levique armatura, copias suas ex secundo commeatu auxerat; naves VI onerarias statim jubet Lilybæum, ad reliquum exercitum transportandum, proficisci: ipse VI kal. Febr. circiter vigilia prima, imperat speculatores apparitoresque omnes ut sibi præsto essent. Itaque, omnibus insciis, neque suspicantibus, vigilia tertia jubet omnes legiones ex castris educi, atque se consequi ad oppidum Ruspinam versus, in quo ipse præsidium habuit, et quod primum ad amicitiam ejus accessit: inde parvulam proclivitatem digressus, sinistra parte campi, propter mare legiones ducit. Hic campus mirabili planitie patet millia passuum XV; quem jugum ingens a mari ortum, neque ita præaltum, velut theatri efficit speciem. In hoc jugo colles sunt excelsi pauci; in quibus singulæ turres speculæque singulæ perveteres erant collocatæ: quarum apud ultimam præsidium et statio fuit Scipionis.

XXXVIII. Postquam Cæsar ad jugum, de quo docui, adscendit; atque in unumquemque collem turres castellaque facere cœpit; atque ea minus semihora effecit; et postquam non ita longe ab ultimo colle turrique fuit, quæ proxima fuit

castris adversariorum, in qua docui esse præsidium stationemque Numidarum; paulisper commoratus, perspectaque natura loci, equitatu in statione disposito, legionibus opus attribuit; brachiumque medio jugo ab eo loco, ad quem pervenerat, usque ad eum unde egressus erat, jubet dirigi ac muniri. Quod postquam Scipio Labienusque animadverterunt; equitatu omni ex castris educto, acieque equestri instructa, a suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur; pedestremque copiam in secunda acie, minus passus CD a castris suis, constituunt.

XXXIX. Cæsar in opere milites adhortari, neque adversariorum copiis moveri. Jam cum non amplius passuum MD inter hostium aciem suasque munitiones esse animadvertisset; intellexissetque ad impediendos milites suos, et ab opere depellendos, hostem propius accedere; necesseque haberet legiones a munitionibus deducere: imperat turmæ Hispanorum, ut ad proximum collem propere accurrerent, præsidiumque inde deturbarent, locumque caperent; eodemque jubet levis armaturæ paucos consequi subsidio: qui missi celeriter, Numidas adorti, partim vivos capiunt, nonnullos equites fugientes convulneraverunt, locoque sunt potiti.

Postquam id Labienus animadvertit; quo celerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope totum dextrum cornu avertit, atque suis fugientibus suppetias ire contendit. Quod ubi Cæsar conspexit, Labienum ab suis copiis longius jam abscessisse; equitatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes immisit.

XL. Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur, villa permagna, IV turribus exstructa, quæ Labieni prospectum impediebat, ne posset animadvertere ab equitatu Cæsaris se intercludi. Itaque non prius vidit turmas Julianas, quam suos cædi a tergo sensit: ex qua re subito in terrorem converso equitatu Numidarum, recta in castra fugere contendit. Galli Germanique, qui restiterant, ex superiore loco et post tergum circumventi, fortiterque resistentes, conciduntur universi. Quod ubi legiones Scipionis, quæ pro castris erant instructæ, animadverterunt; metu ac terrore obcæcatæ, omnibus portis in sua castra fugere cœperunt. Postea, Scipione ejusque copiis campo collibusque exturbatis, atque in castra compulsis, cum receptui Cæsar cani jussisset, equitatumque omnem intra suas munitiones recepisset; campo purgato, animadvertit mirifica corpora Gallorum Germanorum-

que, qui partim ejus auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio pollicitationibusque adducti ad eum se contulerant: nonnulli, qui ex Curionis prœlio capti conservatique, parem gratiam in fide partienda præstare voluerant. Horum corpora, mirifica specie amplitudineque, cæsa toto campo, ac prostrata diverse jacebant.

XLI. His rebus gestis, postero die Cæsar ex omnibus præsidiis cohortes deducit, atque omnes suas copias in campo instruxit: Scipio, suis male acceptis, occisis vulneratisque, intra suas continere se munitiones cœpit. Cæsar, instructa acie, secundum infimas jugi radices propius munitiones leniter accessit. Jamque minus mille passuum ab oppido Uzita, quod Scipio tenebat, aberant legiones Julianæ; cum Scipio, veritus ne oppidum amitteret, unde aquari reliquisque rebus sublevari ejus exercitus consueverat, eductis omnibus copiis, quadruplici acie instructa, ex instituto suo prima equestri turmatim directa, elephantisque turritis interpositis armatisque, suppetias ire contendit. Quod ubi Cæsar animadvertit; arbitratus Scipionem ad dimicandum paratum, ad se certo animo venire, in eo loco, quo paulo ante commemoravi, ante oppidum

constitit; suamque aciem mediam eo oppido texit. Dextrum sinistrumque cornu, ubi elephanti erant, in conspectu patenti adversariorum constituit.

XLII. Cum jam prope Solis occasum Cæsar exspectavisset, neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propius se animadvertisset, locoque magis se defendere, si res coëgisset, quam in campo cominus consistere audere; non est visa ratio propius accedendi eo die ad oppidum; quoniam ibi præsidium grande Numidarum esse cognoverat, hostesque mediam aciem suam oppido texisse: sibique difficile factu esse intellexit, simul et oppidum uno tempore oppugnare, et in acie in cornu dextro ac sinistro ex iniquiore loco pugnare; præsertim cum milites a mane diei jejuni sub armis stetissent defatigati. Itaque reductis suis copiis in castra, postero die propius eorum aciem instituit exporrigere munitiones.

XLIII. Interim Considius, qui Acillam IIX cohortibus stipendiariis Numidis Getulisque obsidebat, ubi C. Messius cohortibus præerat, diu multumque expertus, magnisque operibus sæpe admotis, et iis ab oppidanis incensis, cum proficeret nihil; subito nuncio de equestri prœlio allato commotus, frumento,

cujus in castris copiam habuerat, incenso; vino, oleo, ceterisque rebus, quæ ad victum parari solent, corruptis; Acillam, quam obsidebat, deseruit; atque, itinere per regnum Jubæ facto, copias cum Scipione partitus, Adrumetum se recepit.

XLIV. Interea ex secundo commeatu, quem a Sicilia miserat Allienus, navis una, in qua fuerat Q. Cominius et L. Ticida eques Romanus, ab residua classe cum erravisset, delataque esset vento ad Thapsum; a Virgilio scaphis naviculisque actuariis excepta est, et ad Scipionem deducta. Item altera navis triremis ex eadem classe errabunda, ac tempestate ad Ægimurum delata, a classe Vari et M. Octavii est capta; in qua milites veterani cum uno centurione, et nonnulli tirones fuerunt: quos Varus asservatos sine contumelia deducendos curavit ad Scipionem. Qui postquam ad eum pervenerunt, et ante suggestum ejus constiterunt; *Non vestra*, inquit, *sponte vos certo scio, sed illius scelerati vestri imperatoris impulsu et imperio coactos, cives et optimum quemque nefarie consectari: quos quoniam fortuna in nostram detulit potestatem, si, id quod facere debetis, Rempublicam cum optimo quoque de-*

fendetis, certum est vobis vitam et pecuniam donare: quapropter, quid sentiatis, proloquimini.

XLV. Hac habita oratione, Scipio, cum existimasset pro suo beneficio sine dubio ab iis gratias sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. Ex eis Centurio legionis XIV, *Pro tuo*, inquit, *summo beneficio, Scipio, tibi gratias ago, (non enim imperatorem te appello) quod mihi vitam incolumitatemque, belli jure capto, polliceris; et forsan isto uterer beneficio, si non ei summum scelus adjungeretur. Egone contra Cæsarem imperatorem meum, apud quem ordinem duxi, ejusque exercitum, pro cujus dignitate victoriaque amplius* XXXVI *annis depugnavi, adversus armatusque consistam? Neque ego istud facturus sum, et te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor: contra cujus enim copias contendas, si minus antea expertus es, licet nunc cognoscas. Elige ex tuis cohortem unam, quam putas esse firmissimam, et constitue contra me: ego autem ex meis commilitonibus, quos nunc in tua tenes potestate, non amplius* X *sumam. Tunc ex virtute nostra intelliges, quid ex tuis copiis sperare debeas.*

XLVI. Postquam hæc centurio præsenti animo adversus opinionem ejus est

locutus; ira percitus Scipio, atque animi dolore incensus annuit centurionibus, quid fieri vellet: atque ante pedes centurionem interficit; reliquosque veteranos a tironibus jubet secerni. *Abducite*, inquit, *istos nefario scelere contaminatos, et cæde civium saginatos.* Sic extra vallum deducti sunt, et cruciabiliter interfecti. Tirones autem jubet inter legiones dispertiri; et Cominium cum Ticida in conspectum suum prohibet adduci. Qua ex re Cæsar commotus, eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodiæ causa in salo esse jusserat, ut suis onerariis longisque navibus præsidio essent; ob negligentiam, ignominiæ causa, dimittendos ab exercitu, gravissimumque in eos edictum proponendum curavit.

XLVII. Per id tempus fere Cæsaris exercitui res accidit incredibilis auditu: namque, Virgiliarum signo confecto, circiter vigilia secunda noctis, nimbus cum saxea grandine subito est exortus ingens. Ad hoc autem incommodum accesserat, quod Cæsar non, more superiorum imperatorum, in hibernis exercitum continebat; sed in tertio quartoque die procedendo, propiusque hostem accedendo, castra communiebat; opereque faciendo, milites se circumspiciendi non habebant facultatem.

Præterea ita ex Sicilia exercitum transportaverat, ut, præter ipsum militem et arma, neque vas, neque mancipium, neque ullam rem, quæ usu militi esse consuevit, in naves imponi pateretur: in Africam autem, non modo sibi quidquam non acquisierant aut paraverant; sed etiam, propter annonæ caritatem, ante parata consumpserant. Quibus rebus attenuati, oppido perquam pauci sub pellibus acquiescebant: reliqui ex vestimentis tentoriolis factis, atque arundinibus scopisque contextis, permanebant. Itaque, subito imbre grandineque consecuta, gravati pondere, tenebris, aquaque omnes subruti disjectique, nocte intempesta, ignibus extinctis, rebusque ad victum pertinentibus omnibus corruptis, per castra passim vagabantur, scutisque capita contegebant. Eadem nocte, v legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

XLVIII. Rex interim Juba de equestri prœlio Scipionis certior factus, evocatusque ab eodem litteris, præfecto Sabura, cum parte exercitus, contra Sitium relicto, ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exercitui Scipionis, ac terrorem Cæsaris, cum III legionibus, equitibusque frenatis DCCC, Numidis sine frenis, peditibusque levis armaturæ grandi

numero, elephantisque XXX, egressus e regno, ad Scipionem est profectus. Postquam ad eum pervenit; castris regiis seorsum positis, cum eis copiis quas commemoravi, haud ita longe ab Scipione consedit. (Erat in castris Cæsaris superiori tempore magnus terror; et, exspectatione copiarum regiarum, exercitus ejus magis suspensiore animo ante adventum Jubæ commovebatur : postquam vero castra castris contulit; despectis ejus copiis, omnem terrorem deponit. Ita, quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem præsens dimiserat.) Quo facto, facile fuit intellectu, Scipioni additum animum fiduciamque regis adventu : nam postero die universas suas regisque copias cum elephantis LX productas in aciem, quam speciosissime potuit, instruxit; ac paulo longius progressus a suis munitionibus, haud ita diu commoratus, se recepit in castra.

XLIX. Cæsar, postquam animadvertit Scipioni auxilia fere, quæ exspectasset, omnia convenisse; neque moram pugnandi ullam fore: per jugum summum cum copiis progredi cœpit; et brachia protinus ducere, et castella munire, propiusque Scipionem capiendo loca excelsa occupare contendit. Adversarii magnitudine

copiarum confisi, proximum collem occupaverunt; atque ita longius sibi progrediendi eripuerunt facultatem. Ejusdem collis occupandi gratia, Labienus consilium ceperat; et, quo propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat.

L. Erat convallis satis magna latitudine, altitudine prærupta, crebris locis speluncæ in modum subrutis: quæ erant transgredienda Cæsari ante, quam ad eum collem, quem capere volebat, perveniretur; ultraque eam convallem olivetum vetus crebris arboribus condensum. Hic cum Labienus animadvertisset Cæsarem, si vellet eum locum occupare, prius necesse esse convallem olivetumque transgredi; eorum locorum peritus, in insidiis cum parte equitatus levique armatura consedit: et præterea post montem collesque, equites in occulto collocaverat; ut, cum ipse ex improviso legionarios adortus esset, ex colle se equitatus ostenderet, et re duplici perturbatus Cæsar, ejusque exercitus, neque retro regrediundi, neque ultra procedendi oblata facultate, circumventus concideretur. Cæsar, equitatu ante præmisso, inscius insidiarum cum ad eum locum venisset; abusi, sive obliti præceptorum Labieni, sive veriti ne in fossa ab equitibus opprime-

rentur, rari ac singuli de rupe prodire, et summa petere collis. Quos Cæsaris equites consecuti, partim interfecerunt, partim vivorum sunt potiti: deinde protinus collem petere contenderunt; atque eum, decusso Labieni præsidio, celeriter occupaverunt. Labienus, cum parte equitum, vix fuga sibi peperit salutem.

LI. Hac re per equites gesta, Cæsar legionibus opera distribuit; atque in eo colle, quo erat potitus, castra munivit. Deinde ab suis maximis castris, per medium campum, e regione oppidi Uzitæ, (quod, inter sua castra et Scipionis, in planitie positum erat, tenebaturque a Scipione,) duo brachia instituit duci, et ita erigere, ut ad angulum dextrum sinistrumque ejus oppidi convenirent. Id hac ratione opus instruebat, ut, cum propius oppidum copias admovisset, oppugnareque cœpisset, tecta latera suis munitionibus haberet, ne, ab equitatus multitudine circumventus, ab oppugnatione deterreretur; præterea, quo facilius colloquia fieri possent, et, si qui perfugere vellent, (id quod antea sæpe accidebat magno cum eorum periculo,) tum facile et sine periculo fieret: voluit etiam experiri, cum propius hostem accessisset, haberetne in animo dimicare. Accedebat etiam

ad reliquas causas, quod is locus depressus erat, puteique ibi nonnulli fieri poterant: aquatione enim longa et angusta utebatur. Dum hæc opera, quæ ante dixi, fiebant a legionibus, interim pars acie ante opus instructa sub hoste stabat. Equites barbari levisque armaturæ, prœliis minutis cominus dimicabant.

LII. Cæsar ab eo opere cum jam sub vesperum copias in castra reduceret; magno incursu, cum omni equitatu levique armatura, Juba, Scipio, Labienus, in equites impetum fecerunt. Equites Cæsariani, vi universæ subitæque hostium multitudinis pulsi, parumper cesserunt. Quæ res aliter adversariis cecidit: namque Cæsar, ex medio itinere copiis reductis, equitibus suis auxilium tulit; equites autem, adventu legionum animo addito, conversis equis, in Numidas cupide insequentes dispersosque impetum fecerunt; atque eos convulneratos usque in castra regia repulerunt, multosque ex iis interfecerunt: quod ni in noctem prœlium esset conjectum, pulvisque vento flatus omnium prospectu offecisset, Juba cum Labieno capti in potestatem Cæsaris venissent; equitatusque, cum levi armatura, funditus ad internecionem deletus esset. Interim incredibiliter ex legionibus IV et VI Scipio-

nis milites diffugere, partim in castra Cæsaris, partim in quas quisque poterat regiones pervenire : itemque equites Curioniani, diffisi Scipioni ejusque copiis, complures se eodem conferebant.

LIII. Dum hæc circum Uzitam ab utrisque ducibus administrantur, legiones duæ, IX et X, ex Sicilia navibus onerariis profectæ, cum jam non longe a portu Ruspinæ abessent, conspicatæ naves Cæsarianas, quæ in statione apud Thapsum stabant, veriti, ne in adversariorum, ut insidiandi gratia ibi commorantium, classem inciderent, imprudentes vela in altum dederunt; ac diu multumque jactati, tandem multis post diebus, siti inopiaque confecti, ad Cæsarem pervenerunt.

LIV. Quibus legionibus expositis, memor in Italia pristinæ licentiæ militaris, ac rapinarum certorum hominum, parvulam modo causulam nactus Cæsar, quod C. Avienus Tribunus milit. X legionis navem commeatu, familia sua, atque jumentis occupavisset; neque militem unum ab Sicilia sustulisset; postero die de suggestu, convocatis omnium legionum tribunis centurionibusque : *Maxime vellem*, inquit, *homines suæ petulantiæ nimiæque libertatis aliquando finem fecissent, meæque lenitatis, modestiæ,*

patientiæque rationem habuissent: sed, quoniam ipsi sibi neque modum neque terminum constituunt; quo ceteri dissimiliter se gerant, egomet ipse documentum more militari constituam. C. Aviene, quod in Italia milites populi Rom. contra rempubl. instigasti; rapinasque per municipia fecisti; quodque mihi reique publ. inutilis fuisti; et pro militibus tuam familiam jumentaque in naves imposuisti; tuaque opera militibus tempore necessario respubl. caret; ob eas res, ignominiæ causa, ab exercitu meo te removeo: hodieque ex Africa abesse, et, quantum potest, proficisci jubeo. Itemque te, A. Fontei, quod tribunus milit. seditiosus, malusque civis fuisti; ab exercitu dimitto. T. Saliene, M. Tiro, C. Clusinas, cum ordines in meo exercitu beneficio, non virtute consecuti, ita vos gesseritis, ut neque bello fortes, neque pace boni aut utiles fueritis; et magis in seditione concitandi milites adversus vestrum imperatorem, quam pudoris modestiæque fueritis studiosiores: indignos vos esse arbitror, qui in meo exercitu ordines ducatis; missosque facio, et, quantum potest, abesse ex Africa jubeo. Itaque transdidit eos centurionibus; et singulis non amplius singulis additis servis, in navi imponendos separatim curavit.

LV. Getuli interim perfugæ, quos cum litteris mandatisque a Cæsare missos supra docuimus, ad suos cives perveniunt: quorum auctoritate facile adducti, Cæsarisque nomine persuasi, a rege Juba desciscunt; celeriterque cuncti arma capiunt; contraque regem facere non dubitant. Quibus rebus cognitis, Juba distentus triplici bello, necessitate coactus, de suis copiis, quas contra Cæsarem adduxerat, VI cohortes in fines regni sui mittit, quæ essent præsidio contra Getulos.

LVI. Cæsar brachiis perfectis, promotisque eo usque, ut telum ex oppido adjici non posset, castra munit: balistis scorpionibusque crebris ante frontem castrorum, contraque oppidum, collocatis, defensores muri deterrere non intermittit: eoque V legiones ex superioribus castris deducit. Qua facultate oblata, illustriores notissimique, conspectum amicorum propinquorumque efflagitabant, atque inter se colloquebantur. Quæ res quid utilitatis haberet, Cæsarem non fallebat: namque Getuli ex equitatu regio nobiliores, equitumque præfecti, quorum patres cum Mario ante meruerant, ejusque beneficio agris finibusque donati, post Sullæ victoriam sub Hiempsalis regis erant

potestate dati; occasione capta, nocte jam luminibus accensis, cum equis calonibusque suis circiter perfugiunt mille in Cæsaris castra, quæ erant in campo proxime Uzitæ locata.

L V I I. Quod postquam Scipio, quique cum eo erant, cognoverunt; cum commoti ex tali incommodo essent, fere per id tempus M. Aquinium cum C. Saserna colloquentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinium, nil attinere eum cum adversariis colloqui. Cum nihilo minus ejus sermonem nuncius ad se referret; restaretque, ut reliqua, quæ vellet, perageret; viator postea ab Juba ad eum est missus, qui diceret, audiente Saserna, *Vetat te rex colloqui.* Quo nuncio perterritus, discessit; et dicto audiens fuit regi. Usu venisse hoc civi Romano miror, et ei, qui a populo Rom. honores accepisset, incolumi patria, fortunisque omnibus, Jubæ barbaro potius obedientem fuisse, quam aut Scipionis obtemperasse nuncio, aut, cæsis ejusdem partis civibus, incolumem reverti malle. Atque etiam superbius Jubæ factum, non in M. Aquinium, hominem novum, parvumque Senatorem; sed in Scipionem, hominem illa familia, dignitate, honoribusque præstantem; nam, cum Scipio sagulo purpureo

ante regis adventum uti solitus esset; dicitur Juba cum eo egisse, non oportere illum eodem uti vestitu atque ipse uteretur. Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret, et Jubæ homini superbissimo inertissimoque obtemperaret.

LVIII. Postero die universas omnium copias de castris omnibus deducunt; et supercilium quoddam excelsum nacti non longe a Cæsaris castris aciem constituunt, atque ibi consistunt. Cæsar item producit copias; celeriterque iis instructis, ante suas munitiones, quæ erant in campo, constitit; sine dubio existimans, ultro adversarios, cum tam magnis copiis auxiliisque regis essent præditi, promptiusque prosiluissent, ante se concursuros, propiusque se accessuros. Equo circumvectus, legionesque cohortatus, signo dato, accessum hostium aucupabatur: ipse enim a suis munitionibus longius non sine ratione non procedebat; quod in oppido Uzitæ, quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatæ. Eidem autem oppido ad dextrum latus, ejus cornu erat oppositum: verebaturque, ne, si prætergressus esset, ex oppido eruptione facta, ab latere eum adorti conciderent. Præterea hæc quoque eum causa tardavit, quod

erat locus quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultro occurrendum fore existimabat.

LIX. Non arbitror esse prætermittendum, quemadmodum exercitus utriusque fuerint in aciem instructi. Scipio hoc modo aciem direxit. Collocabat in fronte suas et Jubæ legiones: postea autem Numidas in subsidiaria acie ita extenuatos, et in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies media a legionariis militibus videretur; in cornibus autem duplex esse existimabatur. Elephantos dextro sinistroque cornu collocaverat, æqualibus inter eos intervallis interjectis: post autem elephantos, armaturas leves, Numidasque substituerat auxiliares. Equitatum frenatum universum in suo dextro cornu disposuerat; sinistrum enim cornu oppido Uzita claudebatur, neque erat spatium equitatus explicandi: propterea Numidas, levisque armaturæ infinitam multitudinem, ad dextram partem suæ aciei opposuerat; fere interjecto non minus mille passuum spatio, et ad collis radices magis appulerat, longiusque ab adversariorum suisque copiis promoverat: id hoc consilio, ut, cum acies II inter se concucurrissent initio certaminis, paulo longius equitatus circumvectus ejus, ex improviso

clauderet multitudine sua exercitum Cæsaris, atque perturbatum jaculis configeret. Hæc fuit ratio Scipionis ea die prœliandi.

LX. Cæsaris autem acies hoc modo fuit collocata; ut ab sinistro ejus cornu ordiar, et ad dextrum perveniam. Habuit in sinistro cornu legionem IX, VII: in dextro cornu XXX, XXIX: XIII, XIV, XXIIX, XXVI, in media acie: ipsum autem dextrum cornu, secundam aciem fere, in earum legionum parte cohortium collocaverat. Præterea ex tironum legionibus paucas adjecerat. Tertiam autem aciem in sinistrum suum cornu contulerat, et usque ad aciei suæ mediam legionem porrexerat, et ita collocaverat, uti sinistrum suum cornu triplex esset. Id eo consilio fecerat, quod suum dextrum latus munitionibus adjuvabatur: sinistrum autem ut equitatus hostium multitudini resistere posset, laborabat; eodemque suum omnem contulerat equitatum: et, quod ei parum confidebat, præsidio his equitibus legionem V præmiserat; levemque armaturam inter equites interposuerat. Sagittarios varie passimque, locis certis, maximeque in cornibus, collocaverat.

LXI. Sic utrorumque exercitus instructi,

tructi, non plus passuum c c c interjecto spatio, (quod forte ante id tempus acciderat nunquam, quin dimicaretur,) a mane usque ad horam x diei perstiterunt. Jamque Cæsar dum exercitum reducere intra munitiones suas cœpisset; subito universus equitatus ulterior Numidarum Getulorumque sine frenis ad dextram partem se movere, propiusque Cæsaris castra, quæ erant in colle, se conferre cœpit: frenatus autem Labieni eques in loco permanere, legionesque distinere; cum subito pars equitatus Cæsaris cum levi armatura contra Getulos injussu ac temere longius progressi, paludemque transgressi, multitudinem hostium sustinere pauci non potuerunt; levique armatura deserti, ac pulsi convulneratique, uno equite amisso, multis equis sauciis, levis armaturæ x x v i occisis, ad suos refugerunt. Quo secundo equestri prœlio facto, Scipio lætus in castra nocte copias reduxit. Quod proprium gaudium bellantibus fortuna tribuere non decrevit: namque postero die Cæsar, cum parte equitatus sui, Leptim, frumenti gratia, misit. In itinere prædatores equites Numidas Getulosque ex improviso adorti, circiter centum partim occiderunt, partim vivorum potiti sunt. Cæsar interim quotidie legiones in campum

deducere, atque opus facere; vallumque et fossam per medium campum ducere, adversariorumque excursionibus iter officere, non intermittit. Scipio item munitiones contra facere, et, ne jugo a Cæsare excluderetur, approperare. Ita duces utrique et in operibus occupati erant, et nihilo minus equestribus prœliis inter se quotidie dimicabant.

LXII. Interim Varus classem, quam antea Uticæ hiemis gratia subduxerat, cognito legionis VII et IIX ex Sicilia adventu, celeriter deducit; ibique Getulis remigibus epibatisque complet; insidiandique gratia progressus, Adrumetum cum LV navibus pervenit. Cujus adventus inscius Cæsar, L. Cispium cum classe XXVII navium ad Thapsum versus in stationem, præsidii gratia commeatus sui, mittit: itemque Q. Aquilam, cum XIII navibus longis, Adrumetum eadem de causa præmittit. Cispius, quo erat missus, celeriter pervenit. Aquila, tempestate jactatus, promontorium superare non potuit; atque angulum quemdam tutum a tempestate nactus, cum classe se longius a prospectu removit. Reliqua classis in salo ad Leptim, egressis remigibus, passimque in littore vagantibus, partim in oppido victus sui mercandi gratia progressis, vacua a

defensoribus stabat. Quibus rebus Varus ex perfugis cognitis, occasionem nactus, vigilia secunda Adrumeto ex cothone egressus, primo mane Leptim universa classe vectus, naves onerarias, quæ longius a portu in salo stabant, incendit; et penteres duas, vacuas a defensoribus, nullo repugnante, cepit.

LXIII. Cæsar interim celeriter per nuncios in castris, cum opera circuiret, certior factus, quæ aberant a portu millia passuum VI; equo admisso, omissis omnibus rebus, celeriter pervenit Leptim: ibique hortatus, omnes ut se naves consequerentur, primum ipse navigiolum parvum conscendit: in cursu Aquilam multitudine navigiorum perterritum atque trepidantem nactus, hostium classem sequi cœpit. Interim Varus celeritate Cæsaris audaciaque motus, cum universa classe, conversis navibus, Adrumetum versus fugere contendit: quem Cæsar in millibus passuum IV consecutus, recuperata quinqueremi cum omnibus suis epibatis, atque etiam hostium custodibus CXXX in ea nave captis, triremem hostium proximam, quæ in repugnando erat commorata, onustam remigum epibatarumque, cepit: reliquæ naves hostium promontorium superarunt, atque Adrume-

tum in cothonem se universæ contulerunt. Cæsar eodem vento promontorium superare non potuit; atque in salo in anchoris ea nocte commoratus, prima luce Adrumetum accedit; ibique navibus onerariis, quæ erant extra cothonem, incensis, omnibusque reliquis aliis aut subductis, aut in cothonem compulsis, paulisper commoratus, si forte vellent classe dimicare, rursus se recepit in castra.

LXIV. In ea nave captus est P. Vestrius eques Romanus, et P. Ligarius Afranianus; quem Cæsar in Hispania cum reliquis dimiserat, et postea se ad Pompeium contulerat; inde ex prœlio effugerat, in Africamque ad Varum venerat: quem, ob perjurium perfidiamque, Cæsar jussit necari. P. Vestrio autem, quod ejus frater Romæ pecuniam imperatam numeraverat, et quod ipse suam causam Cæsari probaverat, se Nasidii classe captum, cum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea facultatem sibi nullam datam transeundi, ignovit.

LXV. Est in Africa consuetudo incolarum, ut in agris et omnibus fere villis, sub terra specus, condendi frumenti gratia, clam habeant; atque id propter bella maxime, hostiumque subitum adventum, præparent. Qua de re Cæsar cer-

tior per indicem factus, tertia vigilia legiones II cum equitatu mittit a castris suis millia passuum X; atque inde magno numero frumenti onustos recepit in castra. Quibus rebus cognitis, Labienus, progressus a suis castris millia passuum VII, per jugum et collem, per quem Cæsar pridie iter fecerat, ibi castra duarum legionum facit; atque ipse quotidie, existimans Cæsarem eadem sæpe, frumentandi gratia, commeaturum, cum magno equitatu levique armatura insidiaturus locis idoneis cônsedit.

LXVI. Cæsar interim de insidiis Labieni ex perfugis certior factus, paucos dies ibi commoratus, dum hostes quotidiano instituto, sæpe idem faciendo, in negligentiam adducerentur; subito mane imperat porta Decumana legiones se IIX veteranas, cum parte equitatus, sequi: atque, equitibus præmissis, neque opinantes insidiatores subito in convallibus latentes levi armatura concidit circiter D; reliquos in fugam turpissimam conjecit. Interim Labienus, cum universo equitatu, fugientibus suis suppetias occurrit. Cujus vim multitudinis cum equites pauci Cæsariani jam sustinere non possent, Cæsar instructas legiones hostium copiis ostendit. Quo facto perterrito Labieno ac re-

tardato, suos equites recepit incolumes. Postero die Juba Numidas eos, qui loco amisso fuga se receperant in castra, in cruce omnes suffixit.

LXVII. Cæsar interim, quoniam frumenti inopia premebatur, copias omnes in castra conducit; atque præsidio Lepti, Ruspinæ, Acillæ relicto, Cispio Aquilæque classe transdita, ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsiderent; ipse, castris incensis, IV noctis vigilia, acie instructa, impedimentis in sinistra parte collocatis, ex eo loco proficiscitur; et pervenit ad oppidum Agar, quod a Getulis sæpe antea oppugnatum, summaque vi per ipsos oppidanos erat defensum. Ibi in campo castris unis positis, ipse frumentatum circum villas cum parte exercitus profectus, magno invento hordei, olei, vini, fici numero, pauco tritici, atque recreato exercitu, redit in castra. Scipio interim, cognito Cæsaris discessu, cum universis copiis per jugum Cæsarem subsequi cœpit; atque ab ejus castris millia passuum VI longe, trinis castris dispartitis copiis, consedit.

LXVIII. Oppidum erat Zeta, quod aberat a Scipione millia passuum X, ad ejus regionem et partem castrorum collocatum; a Cæsare autem diversum ac re-

motum, quod erat ab eo longe millia passuum XIIX. Huc Scipio legiones II, frumentandi gratia, misit. Quod postquam Cæsar ex perfuga cognovit; castris ex campo in collem ac tutiora loca collocatis, atque ibi præsidio relicto, ipse IV vigilia egressus, præter hostium castra proficiscitur eum copiis, et oppido potitur. Legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari: et, cum eo contendere conaretur, animadvertit copias hostium iis legionibus occurrere suppetias; quæ res ejus impetum retardavit. Itaque, capto C. Mutio Regino, equite Rom. Scipionis familiarissimo, qui ei oppido præerat, et P. Atrio, equite Rom. de conventu Uticensi, et camelis XXII regis adductis, præsidio ibi cum Oppio legato relicto, ipse se recipere cœpit ad castra.

LXIX. Cum jam non longe a castris Scipionis abesset, quæ eum necesse erat prætergredi; Labienus Afraniusque cum omni equitatu levique armatura ex insidiis adorti, agmini ejus extremo se offerunt, atque ex collibus primis exsistunt. Quod postquam Cæsar animadvertit; equitibus suis hostium vi oppositis, sarcinas legionarios in acervum jubet comportare, atque celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam cœptum est fieri; primo impetu

legionum equitatus et levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa et dejecta est de colle. Cum jam Cæsar existimasset hostes pulsos deterritosque finem lacessendi facturos, et iter cœptum pergere cœpisset; iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt, atque eadem ratione, qua ante dixi, in Cæsaris legionarios impetum faciunt Numidæ, levisque armatura, mirabili velocitate præditi, qui inter equites pugnabant, et una pariterque cum equitibus accurrere et refugere consueverant. Cum hoc sæpius facerent, et Julianos proficiscentes insequerentur, et refugerent instantes, propius non accederent, et singulari genere pugnæ uterentur, eosque jaculis convulnerare satis esse existimarent; Cæsar intellexit nihil aliud illos conari, nisi ut se cogerent castra in eo loco ponere, ubi omnino aquæ nihil esset; ut exercitus ejus jejunus, qui a quarta vigilia usque ad horam x diei nihil gustasset, ac jumenta siti perirent.

LXX. Cum jam ad Solis occasum esset, et non totos c passus horis IV esset progressus; equitatu suo, propter equorum interitum, extremo agmine remoto, legiones invicem ad extremum agmen evocabat. Ita vim hostium, placide leniterque procedens, per legionarium militem

litem commodius sustinebat. Interim equitum Numidarum copiæ dextra sinistraque per colles præcurrere, coronæque in modum cingere multitudine sua Cæsaris copias; pars agmen extremum insequi: Cæsaris autem non amplius tres aut quatuor milites veterani, si se convertissent, et pila viribus contorta in Numidas infestos conjecissent, amplius II millium numero ad unum terga vertebant; ac rursus ad aciem passim, conversis equis, se colligebant, atque in spatio consequebantur, et jacula in legionarios conjiciebant. Ita Cæsar, modo procedendo, modo resistendo, tardius itinere confecto, noctis hora prima omnes suos ad unum in castris incolumes, sauciis X factis, reduxit. Labienus, circiter CCC amissis, multis vulneratis, ac defessis instando omnibus, ad suos se recepit. Scipio interim legiones productas cum elephantis, quos ante castra in acie, terroris gratia, in conspectu Cæsaris collocaverat, reducit in castra.

LXXI. Cæsar contra ejusmodi hostium genera copias suas, non ut Imperator exercitum veteranum victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones gladiatores, condocefacere: quo pede se reciperent ab hoste; et quemadmodum

obversi adversariis, et in quantulo spatio resisterent; modo procurrerent, modo recederent, comminarenturque impetum; ac prope quo loco, et quemadmodum tela mitterent, præcipere. Mirifice enim hostium levis armatura anxium exercitum nostrum atque sollicitum habebat: quia et equites deterrebat prœlium inire, propter equorum interitum; quod eos jaculis interficiebat: et legionarium militem defatigabat, propter velocitatem; gravis enim armaturæ miles simul atque ab his insectatus constiterat, in eosque impetum fecerat, illi veloci cursu facile periculum vitabant.

LXXII. Quibus ex rebus Cæsar vehementer commovebatur: quia, quodcumque prœlium quoties erat commissum, equitatu suo, sine legionario milite, hostium equitatui, levique armaturæ eorum, nullo modo par esse poterat. Sollicitabatur autem his rebus; quod nondum hostium legiones cognoverat, et quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu levique armatura, quæ erat mirifica, si legiones quoque accessissent. Accedebat etiam hæc causa, quod elephantorum magnitudo multitudoque militum animos detinebat in terrore: cui uni rei tamen invenerat remedium; namque

elephantos ex Italia transportari jusserat, quo et miles noster speciemque et virtutem bestiæ cognosceret, et cui parti corporis ejus telum facile adjici posset; ornatusque ac loricatus elephantus cum esset, quæ pars ejus corporis nuda sine tegmine relinqueretur, ut eo tela conjicerentur: præterea, ut jumenta bestiarum odorem, stridorem, speciem, consuetudine capta non reformidarent. Quibus ex rebus largiter erat consecutus; nam et milites bestias manibus pertractabant, earumque tarditatem cognoscebant: equitesque in eos pila præpilata conjiciebant; atque in consuetudinem equos patientia bestiarum adduxerat.

LXXIII. Ob has causas, quas supra commemoravi, sollicitabatur Cæsar, tardiorque et consideratior erat factus; et ex pristina bellandi consuetudine celeritateque excesserat. Nec mirum: copias enim habebat in Gallia bellare consuetas locis campestribus, et contra Gallos homines apertos minimeque insidiosos; qui per virtutem, non per dolum, dimicare consueverunt: tum autem erat ei laborandum, ut consuefaceret milites hostium dolos, insidias, artificia cognoscere; et quid sequi, quid vitare conveniret. Itaque quo hæc celerius conciperent, dabat ope-

ram, ut legiones non in uno loco contineret, sed, per causam frumentandi, huc atque illuc raptaret: ideo quod hostium copias ab se, suoque vestigio, non discessuras existimabat. Atque post diem III productas accuratius suas copias, sicut instruxerat, propter hostium castra prætergressus, æquo loco invitat ad dimicandum. Postquam eos abhorrere videt, reducit sub vesperum legiones in castra.

LXXIV. Legati interim ex oppido Vacca, quod finitimum fuit Zetæ, cujus Cæsarem, potitum esse demonstravimus, veniunt. Petunt et obsecrant, *ut sibi præsidium mittat: se res complures, quæ utiles bello sint, administraturos.* Per id tempus, Deorum voluntate studioque erga Cæsarem transfuga suos cives facit certiores: *Jubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Cæsaris præsidium eo perveniret, ad oppidum adcucurrisse; atque, adveniente multitudine circumdata, eo potitum; omnibusque ejus oppidi incolis ad unum interfectis, dedisse oppidum diripiendum delendumque militibus.*

LXXV. Cæsar interim, lustrato exercitu a. d. XII kal. Apr. postero die productis universis copiis, progressus a suis castris millia passuum V, a Scipionis circiter II millium interjecto spatio, in acie constitit,

Postquam satis diuque adversarios a se ad dimicandum invitatos supersedere pugnæ animadvertit, reducit copias. Postero die castra movet; atque iter ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numidarum habebat præsidium, frumentumque comportaverat, ire contendit. Quod ubi Labienus animadvertit; cum equitatu levique armatura agmen ejus extremum carpere cœpit: atque ita lixarum mercatorumque, qui plaustris merces portabant, interceptis sarcinis, addito animo, propius audaciusque accedit ad legiones; quod existimabat milites, sub onere ac sub sarcinis defatigatos, pugnare non posse. Quæ res Cæsarem non fefellerat: namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse jussserat; itaque eos in equitatum Labieni immissos turmis suorum suppetias mittit. Tum Labienus, conversis equis, signorum conspectu perterritus, turpissime contendit fugere; multis ejus occisis, compluribus vulneratis. Milites legionarii ad sua se recipiunt signa, atque iter inceptum ire cœperunt: Labienus per jugum summum collis dextrorsus procul milites subsequi non desistit.

LXXVI. Postquam Cæsar ad oppidum Sarsuram venit; inspectantibus adversariis, interfecto præsidio Scipionis,

cum suis auxilium ferre non auderent; fortiter repugnante P. Cornelio Scipionis evocato qui ibi præerat, atque a multitudine circumvento interfectoque, oppido potitur; atque ibi frumento exercitui dato, postero die ad oppidum Tisdram pervenit: in quo Considius per id tempus fuerat, cum grandi præsidio cohorteque sua gladiatorum. Cæsar, oppidi natura perspecta, atque inopia ab oppugnatione ejus deterritus; protinus profectus circiter millia passuum IV ad aquam facit castra; atque inde IV die egressus, redit rursus ad ea castra, quæ ad Agar habuerat. Idem facit Scipio atque in antiqua castra copias reducit.

LXXVII. Thabenenses interim, qui sub ditione et potestate Jubæ esse consuessent, in extrema ejus regni regione maritima locati, interfecto regio præsidio, legatos ad Cæsarem mittunt; rem a se gestam docent: petunt orantque, ut suis fortunis, de populo Rom. quod bene meriti essent, auxilium ferret. Cæsar, eorum consilio probato, M. Crispum Tribunum cum cohorte, et sagittariis, tormentisque compluribus, præsidio Thabenam mittit. Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti, aut, commeatu dato, cum signis

non potuerant ante transire in Africam, ad millia IV, equites CD, funditores sagittariique mille uno commeatu Cæsari occurrerunt. Itaque cum his copiis et omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, IIX millibus passuum a suis castris, ab Scipionis vero IV millibus passuum longe, constitit in campo.

LXXVIII. Erat oppidum infra castra Scipionis, nomine Tegea, ubi præsidium equestre numero circiter CD habere consueverat. Eo equitatu dextra sinistraque directo ab oppidi lateribus, ipse, legionibus ex castris eductis, atque in jugo inferiore instructis, non longius fere mille passus ab suis munitionibus progressus, in acie constitit. Postquam diutius in uno loco Scipio commorabatur, et tempus diei in otio consumebatur; Cæsar equitum turmas suorum jubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erat, facere impressionem; levemque armaturam, sagittarios funditoresque, eodem submittit. Quod ubi cœptum est fieri; et, equis concitatis, Juliani impetum fecissent; Pacidius suos equites exporrigere cœpit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Julianas circumfundere, et nihilo minus fortissime acerrimeque pugnare. Quod ubi Cæsar animadvertit; CCC, quos ex legioni-

bus habere expeditos consueverat, ex proxima legione, quæ ei prœlio in acie constiterat, jubet equitatui succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria submittere, sauciisque ac defatigatis integros recentioribusque viribus equites subministrare. Postquam equites Juliani CD vim hostium ad IV millia numero sustinere non poterant, et a levi armatura Numidarum vulnerabantur, minutatimque cedebant; Cæsar alteram alam mittit, qui satagentibus celeriter occurrerent. Quo facto sui sublati, universi, in hostes impressione facta, in fugam adversarios dederunt, multis occisis, compluribus vulneratis: insecuti per III millia passuum, usque in colles hostibus adactis, se ad suos recipiunt. Cæsar in horam X commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit, omnibus incolumibus: in quo prœlio Pacidius graviter pilo per cassidem caput ictus, compluresque duces ac fortissimus quisque interfecti, vulneratique sunt.

LXXIX. Postquam nulla conditione cogere adversarios poterat, ut in æquum locum descenderent, legionumque periculum facerent; neque ipse propius hostem castra ponere, propter aquæ penuriam, se posse animadverteret; adversarios non

eorum virtute confidere, sed aquarum inopia fretos despicere se intellexit: pridie non. Apr. tertia vigilia egressus, ab Agar XVI millia passuum nocte progressus, ad Thapsum, ubi Virgilius cum grandi præsidio præerat, castra ponit; oppidumque eo die circummunire cœpit, locaque idonea opportunaque complura præsidiis occupare; ne hostes intrare ad se, ac loca interiora capere possent. Scipio interim, cognitis Cæsaris consiliis, ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos et Virgilium amitteret; confestim Cæsarem per superiora loca consecutus, millia passuum IIX a Thapso binis castris contendit.

LXXX. Erat stagnum salinarum, inter quod, et mare angustiæ quædam non amplius mille et quingentos passus inter erant; quas Scipio intrare, et Thapsitanis auxilium ferre, conabatur: quod futurum Cæsarem non fefellerat; namque pridie in eo loco castello munito, ibique trino præsidio relicto, ipse cum reliquis copiis lunatis castris Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim exclusus ab incepto itinere, supra stagnum postero die et nocte confecta, cœlo albente non longe a castris præsidioque, quod supra

commemoravimus, M D passibus, ad mare versus consedit, et castra munire cœpit. Quod postquam Cæsari nunciatum est; milite ab opere deducto, castris præsidio Asprenate proconsule cum legionibus II relicto, ipse cum expedita copia in eum locum citatim contendit; classisque parte ad Thapsum relicta, reliquas naves jubet post hostium tergum quam maxime ad littus appelli, signumque suum observare; quo signo dato, subito clamore facto, ex improviso hostibus aversis incuterent terrorem; ut perturbati ac perterriti, respicere post terga cogerentur.

LXXXI. Quo postquam Cæsar pervenit; et animadvertit aciem pro vallo Scipionis, elephantosque dextro sinistroque cornu collocatos, et nihilo minus partem militum castra non ignaviter munire; ipse, acie triplici collocata, legione X secundaque, dextro cornu; IIX et IX, sinistro; oppositis V legionibus in quarta acie; ante ipsa cornua quinis cohortibus contra bestias collocatis; sagittariis, funditoribus, in utrisque cornibus dispositis; levique armatura inter equites interjecta; ipse pedibus circum milites concursans, virtutesque veteranorum prœliaque superiora commemorans, blandeque appellans, animos eorum excitabat. Tirones

autem, qui nunquam in acie dimicassent, hortabatur, *ut veteranorum virtutem æmularentur; eorumque famam, nomen locumque, victoria parta, cuperent possidere.*

LXXXII. Itaque in circumeundo exercitum, animadvertit hostes circa vallum trepidare, atque ultro citroque pavidos concursare, et modo se intra portas recipere, modo inconstanter immoderateque prodire: cumque idem a pluribus animadverti cœptum esset; subito legati evocatique obsecrare Cæsarem, *ne dubitaret signum dare: victoriam sibi propriam a diis immortalibus portendi.* Dubitante Cæsare, atque eorum studio cupiditatique resistente, sibique eruptione pugnari non placere clamitante, et etiam atque etiam aciem sustentante; subito dextro cornu, injussu Cæsaris, tubicen, a militibus coactus, canere cœpit. Quo facto ab universis cohortibus signa in hostem cœpere inferri; cum centuriones pectore adverso resisterent, vique continerent milites ne injussu imperatoris concurrerent, nec quidquam proficerent.

LXXXIII. Quod postquam Cæsar intellexit, incitatis militum animis resisti nullo modo posse; signo *Felicitatis* dato, equo admisso in hostem contra principes ire contendit. A dextro interim cornu fun-

ditores sagittariique concita tela in elephantos frequentes injiciunt. Quo facto, bestiæ stridore fundarum lapidumque deterritæ sese convertere, et suos post se frequentes stipatosque proterere, et in portas valli semifactas ruere contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem cornu cum elephantis erant, præsidio deserti, principes fugiunt. Ita celeriter bestiis circuitis; legiones vallo hostium sunt potitæ; et, paucis acriter repugnantibus interfectis, reliqui concitati in castra; unde pridie erant egressi, confugiunt.

LXXXIV. Non videtur esse prætermittendum de virtute militis veterani v legionis. Nam cum in sinistro cornu elephantus vulnere ictus et dolore concitatus in lixam inermem impetum fecisset, eumque sub pede subditum, deinde genu innixus ponderi suo, proboscide erecta vibrantique, stridore maximo premeret atque enecaret; miles hic non potuit pati, quin se armatum bestiæ offerret: quem postquam elephantus ad se telo infesto venire animadvertit; relicto cadavere, militem proboscide circumdat, atque in sublime extollit armatum. Qui in ejusmodi periculo cum constanter agendum sibi videret; gladio proboscidem, quo erat circumdatus, cædere, quantum

viribus poterat, non destitit: quo dolore adductus elephantus, milite abjecto, maximo cum stridore cursuque conversus ad reliquas bestias se recepit.

LXXXV. Interim Thapso qui erant præsidio, ex oppido eruptionem porta maritima faciunt; et, sive ut suis subsidio occurrerent, sive ut, oppido deserto, fuga salutem sibi pararent; egrediuntur, atque ita per mare umbilici fine ingressi, terram petebant: qui a servitiis puerisque qui in castris erant, lapidibus pilisque prohibiti terram attingere, rursus se in oppidum receperunt. Interim Scipionis copiis prostratis, passimque toto campo fugientibus, confestim Cæsaris legiones consequi, spatiumque se non dare colligendi: qui postquam ad ea castra, quæ petebant, perfugerunt, ut refectis castris rursus sese defenderent; ducem aliquem requirunt, quem respicerent, cujus auctoritate imperioque rem gererent: qui postquam adverterunt neminem ibi esse præsidio, protinus armis abjectis in regia castra fugere contendunt; quo postquam pervenerunt, ea quoque ab Julianis teneri vident. Desperata salute, in quodam colle consistunt; atque armis demissis, salutationem more militari faciunt. Quibus miseris ea res parvo præsidio fuit; namque milites veterani ira

et dolore incensi, non modo, ut parcerent hosti, non poterant adduci; sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos, quos auctores appellabant, complures aut vulnerarunt, aut interfecerunt: in quo numero fuit Tullius Rufus quæstorius; qui pilo transjectus consulto a milite interiit. Item Pompeius Rufus brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Cæsarem adcucurrisset, interfectus esset. Quo facto complures equites Rom. senatoresque perterriti, ex prœlio se receperunt; ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi assumpsissent immoderate peccandi, impunitate propter maximas res gestas, ipsi quoque interficerentur. Itaque ii omnes Scipionis milites, cum fidem Cæsaris implorarent; inspectante ipso Cæsare, et a militibus deprecante eis uti parcerent, ad unum sunt interfecti.

LXXXVI. Cæsar trinis castris potitus, occisisque hostium x millibus, fugatisque compluribus, se recepit, L militibus amissis, paucis sauciis, in castra: ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit; elephantosque LXIV ornatos armatosque cum turribus ornamentisque capit, captos ante oppidum instructos constituit: id hoc consilio, si posset Virgilius, quique cum eo obsideban-

tur, rei male gestæ suorum indicio a pertinacia deduci. Deinde ipse Virgilium appellavit, invitavitque ad deditionem; suamque lenitatem et clementiam commemoravit: quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido recessit. Postero die, divina re facta, concione advocata, in conspectu oppidanorum milites collaudat: totumque exercitum veteranum donavit; præmia fortissimo cuique ac bene merenti pro suggestu tribuit: ac statim inde digressus, C. Rebello proconsule cum III ad Thapsum legionibus, et Cn. Domitio cum II Tisdræ, ubi Considius præerat, ad obsidendum relictis, M. Messalla Uticam ante præmisso cum equitatu, ipse eodem iter facere contendit.

LXXXVII. Equites interim Scipionis, qui ex prœlio fugerant, cum Uticam versus iter facerent, perveniunt ad oppidum Paradæ. Ubi, cum ab incolis non reciperentur, ideo quod fama de victoria Cæsaris præcucurrisset; vi oppido potiti, in medio foro lignis coacervatis, omnibusque rebus eorum congestis, ignem subjiciunt; atque ejus oppidi incolas cujusque generis ætatisque, vivos, constrictosque, in flammam conjiciunt, atque ita acerbissimo afficiunt supplicio; deinde

protinus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. Cato, quod Uticensibus, propter beneficium legis Juliæ, parum in suis partibus præsidii esse existimaverat; plebem inermem oppido ejecerat, et ante portam Bellicam castris fossaque parvula duntaxat munierat; ibique, custodiis circumdatis, habitare coëgerat: senatum autem oppidi custodia tenebat. Eorum castra ii equites adorti expugnare cœperunt, ideo quod eos partibus Cæsaris favisse sciebant, ut, eis interfectis, eorum pernicie dolorem suum ulciscerentur. Uticenses, animo addito ex Cæsaris victoria, lapidibus fustibusque equites repulerunt. Itaque, postquam castra non potuerant potiri, Uticam se in oppidum conjecerunt; atque ibi multos Uticenses interfecerunt, domosque eorum expugnaverunt ac diripuerunt. Quibus cum Cato persuadere nulla ratione quiret, ut secum oppidum defenderent, et cæde rapinisque desisterent; et, quid sibi vellent, sciret; sedandæ eorum importunitatis gratia, singulis HS C divisit. Idem Sulla Faustus fecit, ac de sua pecunia largitus est: unaque cum iis ab Utica proficiscitur, atque in regnum ire contendit.

LXXXVIII. Complures interim ex fuga Uticam perveniunt: quos omnes Ca-

to

to convocatos, una cum CCC qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant, cohortatur, ut servitia manumitterent, oppidumque defenderent. Quorum cum partem assentire, partem animum mentemque perterritam, atque in fuga destinatam habere intellexisset, amplius de ea re agere destitit; navesque iis attribuit, ut, in quas quisque partes vellet, proficisceretur. Ipse omnibus rebus diligentissime constitutis, liberis suis L. Cæsari, qui tum ei pro quæstore fuerat, commendatis, et sine suspicione, vultu atque sermone quo superiore tempore usus fuerat, cum dormitum isset, ferrum intro clam in cubiculum tulit, atque ita se transjecit. Qui dum anima nondum exspirata concidisset; et, impetu facto in cubiculum ex suspicione, medicus familiaresque continere atque vulnus obligare cœpissent; ipse suis manibus vulnus crudelissime divellit, atque animo præsenti se interemit. Quem Uticenses, quanquam oderant partium gratia; tamen, propter ejus singularem integritatem, et quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat, quodque Uticam mirificis operibus munierat, turresque auxerat, sepultura afficiunt. Quo interfecto, L. Cæsar, ut aliquid sibi ex ea re auxilii pararet, convocato populo,

concione habita, cohortatur omnes, ut portæ aperirentur: se in Cæsaris clementia magnam spem habere. Itaque portis patefactis, Utica egressus, Cæsari Imperatori obviam proficiscitur. Messalla, ut erat imperatum, Uticam pervenit, omnibusque portis custodias ponit.

LXXXIX. Cæsar interim a Thapso progressus, Uscetam pervenit, ubi Scipio magnum frumenti numerum, armorum, telorum, ceterarumque rerum, cum parvo præsidio habuerat. Id adveniens potitur; deinde Adrumetum pervenit. Quo cum sine mora introisset; armis, frumento, pecuniaque considerata, Q. Ligario, C. Considio filio, qui tum ibi fuerat, vitam concessit. Deinde eodem die Adrumeto egressus, Livineio Regulo ibi cum legione relicto, Uticam ire contendit: cui in itinere fit obvius L. Cæsar, subitoque se ad genua projecit; vitamque sibi, nec amplius quidquam, deprecatur. Cui Cæsar facile, pro sua natura et instituto, concessit: item Cæcinæ, C. Ateio, P. Atrio, et L. Cellæ patri et filio, M. Eppio, M. Aquinio, Catonis filio, Damasippique liberis, ex sua consuetudine, tribuit; circiterque noctem luminibus accensis Uticam pervenit, atque extra oppidum ea nocte mansit.

XC. Postero die mane oppidum introiit: concioneque advocata, Uticenses incolas cohortatus, gratias pro eorum studio erga se agit; cives autem Romanos negotiatores, et eos qui inter CCC pecunias contulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos, et de eorum sceleribus longiori habitâ oratione, ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit: *se eis dumtaxat vitam concessurum: bona quidem eorum se venditurum; ita tamen, ut, qui eorum bona sua redemisset, se bonorum venditionem inducturum, et pecuniam mulctæ nomine relaturum, ut incolumitatem retinere posset.* Quibus metu exsanguibus, de vitaque ex suo promerito desperantibus, subito oblata salute, libentes cupidique conditionem acceperunt; petieruntque a Cæsare, ut universis CCC uno nomine pecuniam imperaret. Itaque bis millies HS his imposito, ut per triennium sex pensionibus populo Rom. solverent; nullo eorum recusante, ac se eodem die demum natos prædicantes, læti gratias agunt Cæsari.

XCI. Rex interim Juba, ut ex prœlio fugerat, una cum Petreio interdiu in villis latitando, tandem, nocturnis itineribus confectis, in regnum pervenit; atque ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium,

conjuges, liberosque habebat; quo ex cuncto regno omnem pecuniam, carissimasque res comportaverat; quodque inito bello, operibus maximis munierat, accedit. Quem oppidani, antea rumore exoptato de Cæsaris victoria audito, ob has causas oppido prohibuerunt, quod, bello contra populum Rom. suscepto, in oppido Zamæ lignis congestis, maximam in medio foro pyram construxerat; ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo coacervatis, dehinc civibus cunctis interfectis eodemque projectis, igne subjecto, tum demum se ipse insuper interficeret; atque una cum liberis, conjugibus, civibus, cunctaque gaza regia, cremaretur. Postquam Juba ante portas diu multumque, primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus; deinde cum se parum proficere intellexisset, precibus quoque orasset, uti se ad suos Deos penates admitterent; ubi eos in sententia perstare animadvertit, nec minis, nec precibus suis moveri quo magis se reciperent; tertio petit ab eis, ut sibi conjuges liberosque redderent, ut secum eos asportaret. Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, nulla re ab iis impetrata, ab Zama discedit; atque ad villam suam, cum M. Petreio paucisque equitibus, se confert.

XCII. Zamenses interim legatos de iis rebus ad Cæsarem Uticam mittunt; petuntque ab eo, *uti ante, quam rex manum colligeret seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi quoad vita suppeteret, oppidum seque ei reservare.* Legatos collaudatos Cæsar domum jubet antecedere, ac suum adventum prænunciare. Ipse postero die Utica egressus cum equitatu, ire in regnum contendit. Interim in itinere ex regiis copiis duces complures ad Cæsarem veniunt, orantque ut sibi ignoscat: quibus supplicibus venia data, Zamam perveniunt. Rumore interim perlato de ejus lenitate clementiaque, propemodum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Cæsarem, ab eoque sunt metu periculoque liberati.

XCIII. Dum hæc utrobique geruntur, Considius, qui Tisdræ cum familia sua, gladiatoria manu, Getulisque præerat, cognita cæde suorum, Domitiique et legionum adventu perterritus, desperata salute, oppidum deserit; seque clam cum paucis barbaris pecunia onustus subducit, atque in regnum fugere contendit: quem Getuli sui comites in itinere, prædæ cupidi, concidunt; seque in quascumque potuere partes, conferunt. C. interim Virgilius, postquam terra marique clausus

se nihil proficere intellexit; suosque interfectos, aut fugatos; M. Catonem Uticæ sibi ipsum manus intulisse; regem vagum, a suis desertum, ab omnibus aspernari; Saburam, ejusque copias ab Sitio esse deletas; Uticæ Cæsarem sine mora receptum; de tanto exercitu reliquias esse nullas, qui sibi suisque liberis prodessent: a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide accepta, seque et sua omnia et oppidum proconsuli transdit.

XCIV. Rex interim Juba ab omnibus civitatibus exclusus, desperata salute, cum jam conatus esset cum Petreio, ut per virtutem interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant: atque firmior imbecilliorem, Juba Petreium facile ferro consumpsit: deinde ipse sibi cum conaretur gladio transjicere pectus, nec posset, precibus a servo suo impetravit, ut se interficeret; idque obtinuit.

XCV. P. interim Sitius, pulso exercitu Saburæ præfecti Jubæ, ipsoque interfecto, cum iter cum paucis per Mauritaniam ad Cæsarem faceret; forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum habebant, qua Uticam diripuerant, iterque in Hispaniam tendebant, et erant numero circiter M D. Itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis, eos pri-

ma luce adortus, præter paucos equites qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit aut in deditionem accipit; Afranium et Faustum vivos capit, cum conjuge et liberis. Paucis post diebus dissensione in exercitu ortâ, Faustus et Afranius interficiuntur. Pompeiæ cum Fausti liberis Cæsar incolumitatem suaque omnia concessit.

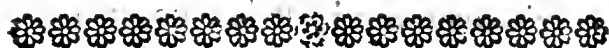
XCVI. Scipio interim, cum Damasippo, et Torquato, et Plætorio Rustiano, navibus longis diu multumque jactati, cum Hispaniam peterent, ad Hipponem regium deferuntur, ubi classis P. Sitii per id tempus erat: a qua pauciora ab amplioribus circumventa navigia deprimuntur; ibique Scipio cum iis, quos paulo ante nominavi, interiit.

XCVII. Cæsar interim, Zamæ auctione regia facta, bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra populum Rom. arma tulerant; præmiisque Zamensibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis; vectigalibusque regiis abrogatis; ex regnoque provincia facta, atque ibi Crispo Sallustio proconsule cum imperio relicto: ipse Zama egressus, Uticam se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Juba Petreioque ordines duxerant; item Thapsitanis HS XX millia, conven-

tui eorum HS XXX millia, Adrumetanis HS XXX, conventui eorum HS L millia, multæ nomine, imponit; civitates, bonaque eorum ab omni injuria rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis Juba bona diripuerat, et ad senatum questi per legatos, atque arbitris a senatu datis, sua receperant, tricies centenis millibus pondo olei in annos singulos multat; ideo quod initio, per dissensionem principum, societatem cum Juba inierant, eumque armis, militibus, pecunia juverant. Tisdritanos, propter humilitatem civitatis, certo numero frumenti multat.

XCVIII. His rebus gestis, idibus Jun. Uticæ classem conscendit, et post diem III Carales in Sardiniam pervenit. Ibi Sulcitanos, quod Nasidium ejusque classem receperant, copiisque juverant, HS C millibus multat; et pro decumis octavas pendere jubet: bonaque paucorum vendit; et ante diem III kal. Quinct. naves conscendit; et a Caralibus secundum terram provectus, duodetrigesimo die, eo quod tempestatibus in portubus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

A. HIRTII

A. HIRTII PANSÆ

COMMENTARIORUM

DE

BELLO HISPANIENSI

LIBER UNUS.

I. PHARNACE superato, Africa recepta; qui ex iis prœliis cum adolescente Cn. Pompeio profugissent, cum et ulterioris Hispaniæ potitus esset, dum Cæsar muneribus dandis in Italia detinetur; quo facilius præsidia contra compararet Pompeius, in fidem uniuscujusque civitatis confugere cœpit. Ita partim precibus, partim vi, bene magna comparata manu, provinciam vastare. Quibus in rebus, nonnullæ civitates sua sponte auxilia mittebant: item nonnullæ portas contra cludebant. Ex quibus si qua oppida vi ceperat; cum aliquis ex ea civitate optime de Cn. Pompeio meritus civis esset, propter pecuniæ magnitudinem aliqua ei inferebatur causa, ut, eo de medio sublato, ex ejus pecunia latronum largitio fieret. Ita

paucis commodis hoste hortato, majores augebantur copiæ: ideoque crebris nunciis in Italiam missis, civitates contrariæ Pompeio auxilia sibi depostulabant.

II. C. Cæsar dictator III, designatus IV, multis itineribus ante confectis, cum celeri festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam venisset; legati Cordubenses, qui a Cn. Pompeio discesserant, Cæsari obviam veniunt: a quibus nunciabatur, *nocturno tempore oppidum Cordubæ capi posse; quod nec opinantibus adversariis ejus provinciæ potitus esset; simulque captos tabellarios, qui a Cn. Pompeio dispositi omnibus locis essent, quo certiorem Cn. Pompeium de Cæsaris adventu facerent.* Multa præterea verisimilia proponebant. Quibus rebus adductus, quos legatos ante exercitui præfecerat, Q. Pedium et Q. Fabium Maximum, de suo adventu facit certiores; ut, quem sibi equitatum ex provincia fecissent, præsidio mitterent: ad quos celerius, quam ipsi opinati sunt, appropinquavit; neque, ut ipse voluit, equitatum sibi præsidio habuit.

III. Erat idem temporis Sex. Pompeius frater, qui cum præsidio Cordubam tenebat, quod ejus provinciæ caput esse existimabatur: ipse autem Cn. Pompeius adolescens Uliam oppidum oppugnabat;

et fere jam aliquot mensibus ibi detinebatur. Quo ex oppido, cognito Cæsaris adventu, legati, clam præsidia Cn. Pompeii, Cæsarem cum adissent, petere cœperunt, uti sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Cæsar eam civitatem omni tempore optime de populo R. meritam esse sciens, VI cohortes secunda vigilia jubet proficisci, parique equites numero; quibus præfecit hominem ejus provinciæ notum, et non parum scientem, L. Junium Paciecum: qui cum ad Cn. Pompeii præsidia venisset; incidit idem temporis ut tempestate adversa vehementique vento afflictaretur: quem vis tempestatis ita obscurabat, ut vix proximum agnoscere posset. Cujus incommodum summam utilitatem ipsis præbebat. Ita cum ad eum locum venerunt, jubet binos equites incedere, et recta per adversariorum præsidia ad oppidum contendere: mediisque ex præsidiis cum quæreretur, *qui essent*; unus ex nostris respondit, *ut sileat verbum facere: nam id temporis conari ad murum accedere, ut oppidum capiant*; et partim tempestate impediti vigiles non poterant diligentiam præstare, partim illo responso deterrebantur. Cum ad portam appropinquassent, signo dato, ab oppidanis sunt recepti; et pedites equitesque,

clamore facto, dispositis ibi partim qui remansere, eruptionem in adversariorum castra fecerunt. Sic illud cum inscientibus accidisset; existimabat magna pars hominum qui in iis castris fuissent, se prope captos esse.

IV. Hoc misso ad Uliam præsidio, Cæsar, ut Pompeium ab ea oppugnatione deduceret, ad Cordubam contendit: ex quo itinere loricatos viros fortes cum equitatu præmisit; qui simul in conspectum oppidi se dederunt, in equis recipiuntur. Hoc a Cordubensibus nequaquam poterat animadverti. Appropinquantibus, ex oppido bene magna multitudo ad equitatum concidendum cum exisset; loricati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt, et magnum prœlium fecerunt; sic, ut ex infinita hominum multitudine pauci in oppidum se reciperent. Hoc timore adductus Sex. Pompeius litteras fratri misit, ut celeriter sibi subsidio veniret; ne prius Cæsar Cordubam caperet, quam ipse illo venisset. Ita Cn. Pompeius, Ulia prope capta, litteris fratris excitus, cum copiis ad Cordubam iter facere cœpit.

V. Cæsar, cum ad flumen Bætim venisset, neque propter altitudinem fluminis transire posset; lapidibus corbes plenos demisit: ita, insuper ponte facto, copias

ad castra tripartito transduxit. Tenebant adversus oppidum e regione pontis trabes, ut supra scripsimus, bipartito. Huc cum Pompeius cum suis copiis venisset, ex adverso pari ratione castra ponit. Cæsar, ut eum ab oppido commeatuque excluderet, brachium ad pontem ducere cœpit. Pari idem conditione Pompeius. Hic inter duces duos fit contentio, uter prius pontem occuparet: ex qua contentione quotidiana minuta prœlia fiebant, ut modo hi, modo illi, superiores discederent. Quæ res cum ad majorem contentionem venisset, ab utrisque cominus pugna inita; dum cupidius locum student tenere., propter pontem coangustabantur; et fluminis ripis appropinquantes, coangustati præcipitabantur. Hic alteri alteris non solum mortem morti exaggerabant, sed tumulos tumulis exæquabant. Ita diebus compluribus cupiebat Cæsar, si qua conditione posset, adversarios in æquum locum deducere, et primo quoque tempore de bello decernere.

VI. Id cum animadverteret, adversarios minime velle; quos ideo a via retraxerat, ut in æquum deduceret; copiis flumen transductis, noctu jubet ignes fieri magnos. Ita, firmissimum ejus præsidium, Ateguam proficiscitur. Id cum Pompeius ex

perfugis rescisset; ea die per viarum difficultatem et angustias, carra complura multasque lanistas retraxit, et ad Cordubam se recepit. Cæsar munitionibus Ateguam oppugnare, et brachia circumducere cœpit: cujus rei Pompeio cum nuncius esset allatus, eo die proficiscitur. Cujus in adventum, præsidii causa, Cæsar complura castella occupavit, partim ubi equitatus, partim ubi pedestris copia in statione et in excubitu castris præsidio esse possent. Hic in adventu Pompeii incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima: itaque in illa obscuratione, cum aliquot cohortibus et equitum turmis circumcludunt Cæsaris equites, et concidunt, sic, ut vix in eacæde pauci effugerent.

VII. Insequenti nocte castra sua incendit Pompeius, et trans flumen Salsum per convalles castra inter duo oppida Ateguam et Ucubim in monte constituit. Cæsar in munitionibus, ceterisque quæ ad oppidum oppugnandum opus fuerunt, aggerem vineasque agere instituit. Hæc loca sunt montuosa, et natura edita ad rem militarem, quæ planitie dividuntur, Salso flumine; proxime tamen Ateguam, ut ad flumen sint circiter passuum duo millia. Ex ea regione oppidi, in montibus castra habuit posita Pompeius, in conspectu

utrorumque oppidorum; neque suis ausus est subsidio venire. Aquilas et signa habuit XIII legionum: sed, ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere, duæ fuerunt vernaculæ, quæ a Trebonio transfugerant; una facta ex coloniis quæ fuerunt in his regionibus: quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum adduxerat; reliquæ ex fugitivis auxiliares consistebant: nam de levi armatura et equitatu, longe et virtute et numero nostri erant superiores.

VIII. Accedebat huc, ut longius bellum duceret Pompeius; quod loca sunt edita, et ad castrorum munitiones non parum idonea: nam fere totius ulterioris Hispaniæ regio, propter terræ fecunditatem, inopem difficilemque habet oppugnationem, et non minus copiosam aquationem. Hic etiam, propter barbarorum crebras excursiones, omnia loca, quæ sunt ab oppidis remota, turribus et munitionibus retinentur; et, sicut in Africa, rudere, non tegulis, teguntur: simulque in his habent speculas, et, propter altitudinem, longe lateque prospiciunt. Item oppidorum magna pars ejus provinciæ montibus fere munita, et natura excellentibus locis est constituta; ut simul aditus adscensusque habeat difficiles. Ita ab oppugna-

tionibus natura loci distinentur, ut civitates Hispaniæ non facile ab hostibus capiantur. Id quod in hoc contigit bello. Nam ubi inter Ateguam et Ucubim, quæ oppida supra sunt scripta, Pompeius habuit castra constituta, in conspectu duorum oppidorum, ab suis castris circiter millia passuum IV grumus est excellens natura, qui appellatur Castra Postumiana: ibi, præsidii causa, castellum Cæsar habuit constitutum.

IX. Pompeius, quod eodem jugo tegebatur loci natura, et quod remotum erat a castris Cæsaris, animadvertebat loci difficultatem, et, quod flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Cæsarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium submittendum se mitteret. Ista fretus opinione, tertia vigilia profectus, castellum oppugnare cœpit, ut laborantibus succurreret. Nostri, cum appropinquassent, clamore repentino, telorumque multitudine jactus facere cœperunt; uti magnam partem hominum vulneribus afficerent. Quo peracto, cum ex castello repugnare cœpissent, et majoribus castris Cæsari nuncius esset allatus; cum III legionibus est profectus: et cum ad eos appropinquasset, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures capti: multi

præterea armis exuti fugerunt ; quorum scuta sunt relata LXXX.

X. Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equitatu venit : is signa Saguntinorum retulit V, quæ ab oppidanis cepit. Suo loco præteritus est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Cæsarem venissent. Ea nocte Pompeius castra sua incendit, et ad Cordubam versus iter facere cœpit. Rex nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidius agmen adversariorum insequitur, a vernaculis legionariis exceptus est, et interfectus.

XI. Postero die equites nostri longius ad Cordubam versus prosecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompeii ex oppido portabant: ex iis capti L cum jumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem die Q. Marcius tribunus mil. qui fuisset Pompeii, ad nos transfugit : et, noctis tertia vigilia, in oppido acerrime pugnatum est ; ignemque multum miserunt ; sic ut omne genus, quibus ignis per jactus solitus est mitti, exerceretur. Hoc præterito tempore, C. Fundanius eques Rom. ex castris adversariorum ad nos transfugit.

XII. Postero die ex legione vernacula milites sunt capti ab equitibus nostris duo, qui dixerunt se servos esse : cum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea

cum Fabio et Pedio fuerant, et a Trebonio transfugerant. Eis ad ignoscendum nulla est data facultas, et a militibus nostris interfecti sunt. Idem temporis, capti tabellarii, qui a Corduba ad Pompeium missi erant, perperamque ad castra nostra pervenerant, præcisis manibus, missi sunt facti. Pari consuetudine, vigilia secunda, ex oppido ignem multum telorumque multitudinem jactando, bene magnum tempus consumpserunt, compluresque vulneribus affecerunt. Præterito noctis tempore, eruptionem in legionem sextam fecerunt, cum in opere nostri distenti essent; acriterque pugnare cœperunt: quorum vis repressa a nostris, etsi oppidani superiore loco defendebantur. Ii cum eruptionem facere cœpissent, tamen virtute militum nostrorum, qui* etsi inferiore loco premebantur, tamen repulsi adversarii bene multis vulneribus affecti in oppidum se contulerunt.

XIII. Postero die Pompeius ex castris suis brachium cœpit ad flumen Salsum ducere: et cum nostri equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti, de statione sunt dejecti, et occisi tres. Eo die A. Valgius, senatoris filius, cujus frater in castris Pompeii fuisset, omnibus suis rebus relictis, equum conscendit, et fugit.

Speculator de legione secunda Pompeiana captus a militibus, et interfectus est. Idem temporis glans missa est, inscripta; *quo die ad oppidum capiendum accederent, sese scutum esse positurum.* Qua spe nonnulli, dum sine periculo murum adscendere et oppidum potiri posse se sperant, postero die ad murum opus facere cœperunt, et bene magna prioris muri pars dejecta est *. Quo facto, ab oppidanis, ac si suarum partium essent, conservati, missos facere loricatos, quique præsidii causa præpositi oppido a Pompeio essent, orabant. Quibus respondit Cæsar, *se conditiones dare, non accipere, consuevisse.* Qui cum in oppidum revertissent, relato responso, clamore sublato, omni genere telorum emisso, pugnare pro muro toto cœperunt: propter quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris essent, non dubitarunt, quin eruptionem eo die essent facturi. Ita, corona circumdata, pugnatum est aliquamdiu vehementissime; simulque balista missa a nostris turrem dejecit: qua adversariorum, qui in ea turre fuerant, v dejecti sunt; et puer, qui balistam solitus erat observare.

XIV. Eo præterito tempore, Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit; neque a nostris prohibitus: falsaque

illa opinione gloriatus est, quod prope in nostris partibus locum tenuisset. Item insequenti die eadem consuetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant; aliquot turmæ cum levi armatura, impetu facto, loco sunt dejectæ; et, propter paucitatem nostrorum equitum, simul cum levi armatura inter turmas adversariorum protritæ. Hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur: et majore Pompeiani exsultabant gloria, longius quod nostris cedentibus prosequi cœpissent. Qui cum aliquo loco a nostris recepti essent, ut consuessent, ex simili virtute clamore facto, aversati sunt prœlium facere.

XV. Fere apud exercitus hæc est equestris prœlii consuetudo. Cum eques ad dimicandum, dimisso equo, cum pedite congreditur, nequaquam par habetur. Id quod in hoc accidit certamine. Cum pedites ex levi armatura lecti, ad pugnam, equitibus nostris nec opinantibus, venissent; idque in prœlio animadversum esset; complures ex equis descenderunt. Ita exiguo tempore eques pedestre, pedes equestre prœlium facere cœpit; usque eo, ut cædem proxime a vallo fecerint: in quo prœlio, adversariorum ceciderunt C X X I I I; compluresque armis exuti, multi vulne-

ribus affecti, in castra sunt reducti: nostri ceciderunt III; saucii XII pedites, et equites V. Ejus diei insequenti tempore, pristina consuetudine, pro muro pugnari cœptum est. Cum bene magnam multitudinem telorum, ignemque nostris defendentibus injecissent; nefandum crudelissimumque facinus sunt aggressi, in conspectuque nostro hospites, qui in oppido erant, jugulare, et de muro præcipites mittere cœperunt, sicuti apud barbaros: quod post hominum memoriam nunquam est factum.

XVI. Hujus diei extremo tempore, a Pompeianis clam nostros tabellarius est missus, ut ea nocte turres aggeremque incenderent, et III vigilia eruptionem facerent. Ita igne telorumque multitudine jacta, cum bene magnam partem muri consumpsissent, portam, quæ e regione et in conspectu Pompeii castrorum fuerat, aperuerunt; copiæque totæ eruptionem fecerunt; secumque extulerunt calcatas ad fossas complendas, et harpagones ad casas, quæ stramentitiæ ab nostris hibernorum causa ædificatæ erant, diruendas et incendendas: præterea argentum, et vestimenta; ut, dum nostri in præda detinerentur, illi, cæde facta, ad præsidia Pompeii se reciperent: nam, quod existi-

mabat eos posse conatus efficere, nocte tota ultra ibat flumen Salsum in acie. Quod factum licet nec opinantibus nostris esset gestum; tamen virtute freti, repulsos, multisque vulneribus affectos, oppido represserunt; prædaque et armis eorum sunt potiti; vivosque aliquos ceperunt, qui postero sunt interfecti die. Eodemque tempore transfuga nunciavit ex oppido, Junium, qui in cuniculo fuisset, jugulatione oppidanorum facta, clamasse; *facinus se nefandum, et scelus fecisse: nam eos nihil meruisse, quare tali pœna afficerentur, qui eos ad aras et focos suos recepissent; eosque hospitium scelere contaminasse:* multa præterea dixisse: qua oratione deterritos, amplius jugulationem non fecisse.

XVII. Ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit, et apud Cæsarem verba fecit: *Utinam quidem Dii immortales fecissent, ut tuus potius miles, quam Cn. Pompeii, factus essem; et hanc virtutis constantiam in tua victoria, non in illius calamitate præstarem: cujus funestæ laudes quoniam ad hanc fortunam reciderunt, ut cives Rom. indigentes præsidii, et propter patriæ luctuosam perniciem, dedamur hostium numero: qui neque in illius prospera acie primam fortunam, neque in*

adversa secundam obtinuimus victoriam : qui legionum tot impetus sustentantes, nocturnis diurnisque operibus gladiorum ictus telorumque missus exspectantes, victi, et deserti a Pompeio, tua virtute superati, salutem a tua clementia deposcimus, petimusque, ut, qualem te gentibus præstitisti, similem in civium deditione præstes. Et, qualem, ait, *gentibus me præstiti, similem in civium deditione præstabo.*

XVIII. Remissis legatis, cum ad portam venissent; Tib. Tullius cum introëuntem C. Antonium insecutus non esset, revertit ad portam, et hominem apprehendit. Quod Tiberius cum fieri animadvertit, sinu pugionem eduxit, et manum ejus incidit. Ita refugerunt ad Cæsarem. Eodemque tempore signifer de legione prima transfugit; et nunciavit, quo die equestre prœlium factum esset, suo signo perisse homines XXXV; neque licere castris Cn. Pompeii nunciari, neque dici perisse quemquam. Servus, cujus dominus in Cæsaris castris fuisset, uxoremque et filium in oppido reliquerat, dominum jugulavit; et ita clam a Cæsaris præsidiis in Pompeii castra discessit, et indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret Cæsar, quæ in oppido ad defendendum compararentur. Ita, litteris ac-

3
ceptis, cum in oppidum revertissent, qui mittere glandem inscriptam solebant, insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugæ nunciarunt Cn. Pompeius concionem habuisse; *quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex adversariorum conspectu se deducerent ad mare versum:* unum respondisse; *ut, potius ad dimicandum descenderent, quam signum fugæ ostenderent:* eum, qui ita locutus esset, jugulatum. Eodem tempore tabellarii ejus deprehensi, qui ad oppidum veniebant; quorum litteras Cæsar oppidanis abjecit: et, qui vitam sibi peteret, jussit turrem ligneam oppidanorum incendere: id si fecisset, ei se promisit omnia concessurum: quod difficile erat factu, ut eam turrem sine periculo quis incenderet. Ita ** facturus de ligno cum propius accessisset, ab oppidanis est occisus. Eadem nocte transfuga nunciavit, Pompeium et Labienum de jugulatione oppidanorum indignatos esse.

XIX. Vigilia secunda, propter multitudinem telorum turris lignea, quæ nostra fuisset, ab imo vitium fecit, usque ad tabulatum secundum et tertium. Eodem tempore, pro muro pugnatum acerrime; et turrim nostram, ut superiorem, incenderunt: idcirco quod ventum oppidani secundum

cundum habuerunt. Insequenti luce materfamilias de muro se dejecit, et ad nos transiliit; dixitque, se cum familia constitutum habuisse, ut una transfugerent ad Cæsarem; illam oppressam et jugulatam. Hoc præterea tempore tabellæ de muro sunt dejectæ, in quibus scriptum est inventum; *L. Minutius Cæsari: Si mihi vitam tribues, quoniam a Cn. Pompeio sum desertus; qualem me illi præstiti, tali virtute et constantia futurum me in te præstabo.* Eodem tempore oppidanorum legati, qui antea exierant, Cæsarem adierunt; si sibi vitam concederet, sese insequenti die oppidum esse dedituros. Quibus respondit; *se Cæsarem esse, fidemque præstaturum.* Ita ante diem XI kalend. Martii, oppido potitus, Imperator est appellatus.

XX. Quod Pompeius, ex perfugis cum deditionem oppidi factam esse scisset, castra movit Ucubim versus: et circum ea loca castella disposuit, et munitionibus se continere cœpit. Cæsar movit, et propius castra castris contulit. Eodem tempore mane loricatus unus ex legione vernacula ad nos transfugit, et nunciavit, Pompeium oppidanos Ucubenses convocasse, iisque imperavisse, ut, diligentia adhibita, perquirerent, qui essent suarum partium,

itemque adversariorum victoriæ fautores. Hoc præterito tempore, in oppido, quod fuit captum, servus est prehensus in cuniculo, quem supra demonstravimus dominum jugulasse: is vivus est combustus. Idemque temporis centuriones loricati IIX ad Cæsarem transfugerunt ex legione vernacula; et equites nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt, et saucii aliquot occiderunt ex levi armatura. Ea nocte speculatores prehensi servi III, et unus ex legione vernacula. Servi sunt in crucem sublati, militi cervices abscissæ.

XXI. Postero die equites, cum levi armatura, ex adversariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo tempore circiter XI equites ad aquatores nostros excucurrerunt: nonnullos interfecerunt, item alios vivos abduxerunt. Ex equitibus capti sunt equites IIX. Insequenti die Pompeius securi percussit homines LXXIV, qui dicebantur esse fautores Cæsaris victoriæ. Reliquos in oppidum jussit deduci; ex quibus effugerunt CXX, et ad Cæsarem venerunt.

XXII. Hoc præterito tempore, qui in oppido Ategua Bursavolenses capti sunt, legati profecti sunt cum nostris, uti rem gestam Bursavolensibus referrent, quid sperarent de Cn. Pompeio, cum vi-

derent hospites jugulari; præterea multa scelera ab iis fieri, qui præsidii causa ab his reciperentur. Qui cum ad oppidum venissent; nostri, qui fuissent equites Rom. et senatores, non sunt ausi introire in oppidum, præterquam qui ejus civitatis fuissent. Quorum responsis ultro citroque acceptis et redditis, cum ad nostros se reciperent qui extra oppidum fuissent, illi de præsidio insecuti, ex aversione legatos jugularunt. Duo reliqui, qui ex eis fugerunt, Cæsari rem gestam detulerunt. Et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt: qui cum certum comperissent legatorum responsa ita esse gesta, quemadmodum illi retulissent; ab oppidanis concursu facto, eum, qui legatos jugulasset, lapidare, et ei manus intentare cœperunt; illius opera se perisse. Ita vix periculo liberatus, petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Cæsarem proficisci: illi se satisfacturum. Potestate data, cum inde esset profectus, præsidio comparato, cum bene magnam manum fecisset; et nocturno tempore, per fallaciam, in oppidum esset receptus, jugulationem magnam facit; principibusque, qui sibi contrarii fuissent, interfectis, oppidum in suam potestatem recipit. Hoc præterito tempore, servi transfugæ nunciaverunt, oppidanorum bona

vendi, nec cui extra vallum licere exire, nisi discinctum; idcircoque, ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu conterritos complures profugere in Bæturiam, neque sibi ullam spem victoriæ propositam habere; et si quis ex nostris transfugerit, in levem armaturam conjici, eumque non amplius XVI accipere.

XXIII. Insequenti tempore Cæsar castris castra contulit, et brachium ad flumen Salsum ducere cœpit. Hic dum in opere nostri distenti essent, complures ex superiore loco adversariorum decucurrerunt: nec detinentibus ** nostris, multis telis injectis, complures vulneribus affecere. Hic tamen, ut ait Ennius, *nostri cessere parumper.* Itaque, præter consuetudinem, cum a nostris animadversum esset cedere; centuriones ex legione V flumen transgressi duo, restituerunt aciem; acriterque eximia virtute plures cum agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum concidit. Ita, cum is compar prœlium facere cœpisset, et cum undique se circumveniri animadvertisset, parumper ingressus pedem offendit. Hujus concidentis viri casu passim audito, cum complures adversariorum concursum facerent, equites nostri transgressi interiore loco adversarios ad vallum agere

cœperunt. Ita, dum cupidius intra præsidia illorum student cædem facere, a turmis, et levi armatura sunt interclusi: quorum nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent; nam et munitione præsidii ita coangustabantur, ut eques spatio intercluso vix se defendere posset. Ex his, utroque genere pugnæ, complures sunt vulneribus affecti; in quis etiam Clodius Aquitius: inter quos ita cominus est pugnatum, ut ex nostris, præter II centuriones, sit nemo desideratus, gloria se efferentes.

XXIV. Postero die ab Soricaria utrorumque convenere copiæ. Nostri brachia ducere cœperunt. Pompeius cum animadverteret castello se excludi Aspavia, quod ab Ucubi millia passuum V distat; hæc res necessario devocabat, ut ad dimicandum descenderet: neque tamen æquo loco sui potestatem faciebat, sed ex grumo excelsum tumulum capiebat, usque eo, ut necessario cogeretur iniquum locum subire. Quo de facto, cum utrorumque copiæ tumulum excellentem petissent, prohibiti a nostris sunt, dejectique planitie: quæ res secundum nostris efficiebat prœlium. Undique autem cedentibus adversariis, nostri magna in cæde versabantur. Quibus mons, non virtus, saluti fuit. Quo subsidio tunc, nisi advesperasset, a paucioribus nostris

omni auxilio privati essent: nam ceciderunt ex levi armatura, CCCXXIV: ex legionariis CXXXIIX; præterquam quorum arma et spolia sunt allata. Ita pridie II centurionum interitio hac adversariorum pœna est litata.

XXV. Insequenti die, pari consuetudine, cum ad eumdem locum ejus præsidium venisset, pristino illo suo utebantur instituto: nam, præter equites, nullo loco æquo se committere audebant. Cum nostri in opere essent, equitum copiæ concursus facere cœperunt; simulque vociferantibus legionariis, cum locum efflagitarent, ut consueti insequi existimare possent se paratissimos esse ad dimicandum, nostri ex humili convalle bene longe sunt egressi, et planitie in æquo loco constiterunt. Illi tamen procul dubio ad congrediendum in æquum locum non sunt ausi descendere, præter unum Antistium Turpionem, qui, fidens viribus, ex adversariis sibi parem esse neminem agitare cœpit: hic, ut fertur, Achillis Memnonisque congressus. Q. Pompeius Niger, eques Romanus Italicensis, ex acie nostra ad congrediendum progressus est. Quoniam ferocitas Antistii omnium mentes converterat ab opere ad spectandum, acies sunt dispositæ: nam inter bellatores prin-

cipes dubia erat posita victoria, ut prope videretur finem bellandi duorum dirimere pugna. Ita avidi cupidique suarum quisque partium, (** expertorum virorum fautorumque voluntas habebatur. Quorum virtute alacri cum ad dimicandum in planitiem se contulissent, scutorumque laudis insignis præfulgens opus cælatum; quorum, ** pugna esset prope profecto dirempta, nisi, propter equitum concessum, ut supra demonstravimus, levis armatura præsidii causa non longe ab opere castrorum constitisset) ut nostros equites in receptu, dum ad castra redeunt, adversarii cupidius sunt insecuti; universi, clamore facto, impetum dederunt. Ita metu perterriti, cum in fuga essent, multis amissis, in castra se recipiunt.

XXVI. Cæsar, ob virtutem, turmæ Cassianæ donavit millia XIII, et præfecto torques aureos V, et levi armaturæ millia X. Hoc die A. Bæbius, et C. Flavius, et A. Trebellius equites Romani Astenses, argento prope tecti equites, ad Cæsarem transfugerunt: qui nunciaverunt, equites Romanos conjurasse omnes, qui in castris Pompeii essent, ut transitionem facerent; servi indicio omnes in custodiam esse conjectos; e quibus, occasione capta, se transfugisse. Item hoc die litteræ

sunt deprehensæ, quas mittebat Ursaonem Cn. Pompeius: *S. V. G. E. V. Etsi, prout nostra felicitas, ex sententia adversarios adhuc propulsos habemus; tamen, si æquo loco sui potestatem facerent, celerius, quam vestra opinio fert, bellum confecissem. Sed exercitum tironum non audent in campum deducere; nostrisque adhuc freti præsidiis, bellum ducunt: nam singulas civitates circumsederunt; inde sibi commeatus capiunt. Quare et civitates nostrarum partium conservabo, et bellum primo quoque tempore conficiam. Cohortes in animo habeo ad vos mittere. Profecto nostro commeatu privati, necessario ad dimicandum descendent.*

XXVII. Insequenti tempore, cum nostri temere in opere distenti essent; equites in oliveto, dum lignantur, interfecti sunt aliquot. Servi transfugerunt, qui nunciaverunt a. d. III nonarum Martii, prœlium ad Soriciam quod factum est, ex eo tempore metum esse magnum; et Attium Varum circum castella præesse. Eo die Pompeius castra movit; et contra Hispalim in oliveto constitit. Cæsar priusquam eodem est profectus, luna hora circiter VI visa est. Ita castris motis Ucubim, Pompeius præsidium, quod reliquit, jussit ut incenderent; et, deusto oppido, in castra majora

majora se reciperent. Insequenti tempore Ventisponte oppidum cum oppugnare cœpisset, deditione facta, iter fecit in Carrucam; contraque Pompeium castra posuit. Pompeius oppidum, quod contra sua præsidia portas clausisset, incendit: milesque, qui fratrem suum in castris jugulasset, interceptus est a nostris, et fusti percussus. Hinc itinere facto, in campum Mundensem cum esset ventum, castra contra Pompeium constituit.

XXVIII. Sequenti die cum iter facere Cæsar cum copiis vellet, renunciatum est ab speculatoribus, Pompeium de III vigilia in acie stetisse. Hoc nuncio allato, vexillum proposuit. Idcirco enim copias eduxerat, quod Versaonensium civitati, qui erant fautores, antea litteras miserat; *Cæsarem nolle in convallem descendere, quod majorem partem exercitus tironem haberet.* Hæ litteræ vehementer confirmabant mentes oppidanorum. Ita hac opinione fretus, totum se facere posse existimabat: etenim et natura loci defendebatur, et ipsius oppidi munitione, ubi castra habuit constituta; namque, ut superius demonstravimus, loca excellentia tumulis contineri * *; (interim nulla planities dividit.)

XXIX. Sed ratione nulla placuit ta-

ceri id, quod eo incidit tempore. Planities inter utraque castra intercedebat, circiter millia passuum v; ut auxilia Pompeii duabus defenderentur rebus, oppidi excelsi et loci natura. Hinc dirigens proxima planities æquabatur: cujus decursum antecedebat rivus, qui ad eorum accessum summam efficiebat loci iniquitatem; nam palustri et voraginoso solo currens erat ad dextrum. Et Cæsar, cum aciem directam vidisset, non habuit dubium, quin media planitie in æquum ad dimicandum adversarii procederent. Hoc erat in omnium conspectu. Huc accedebat, ut locus illa planitie equitatum ornaret, et diei Solisque serenitas: ut mirificum et optandum tempus prope ab Diis immortalibus illud tributum esset ad prœlium committendum. Nostri lætari, nonnulli etiam timere; quod in eum locum res fortunæque omnium deducerentur, ut, quidquid post horam casus tribuisset, in dubio poneretur. Itaque nostri ad dimicandum procedunt: id quod adversarios existimabamus esse facturos; qui tamen a munitione oppidi mille passibus longius non audebant procedere, in quo sibi prope murum adversarii prœliandum constituebant. Itaque nostri procedunt. Interdum æquitas loci adversarios efflagitabat,

ut tali conditione contenderent ad victoriam: neque tamen illi a sua consuetudine decedebant, ut aut ab excelso loco aut ab oppido discederent. Nostri pede presso propius rivum cum appropinquassent, adversarii patrocinari loco iniquo non desinunt.

XXX. Erat acies XIII aquilis constituta, quæ lateribus equitatu tegebatur, cum levi armatura millibus VI. Præterea auxiliares accedebant prope alterum tantum. Nostra præsidia LXXX cohortibus, et IIX millibus equitum. Ita, in extrema planitie iniquum in locum nostri cum appropinquassent, paratus hostis erat superior, ut transeundum superius iter vehementer esset periculosum. Quod cum a Cæsare esset animadversum; ne quid temere culpa sua sequius admitteretur, eum locum definire cœpit. Quod cum hominum auribus esset objectum; moleste et acerbe accipiebant se impediri, quo minus prœlium conficere possent. Hæc mora adversarios alacriores efficiebat; Cæsaris copias timore impediri ad committendum prœlium. Ita se efferentes, iniquo loco sui potestatem faciebant, ut magno tamen periculo accessus eorum haberetur. Hic Decumani suum locum cornu dextrum tenebant, sinistrum III et V legio, item

que cetera auxilia et equitatus. Prœlium clamore facto committitur.

XXXI. Hic etsi virtute nostri antecedebant, adversarii se loco superiore defendebant acerrime, et vehemens fiebat ab utrisque clamor, telorumque missu concursus; sic, ut prope nostri diffiderent victoriæ: congressus enim et clamor, quibus rebus maxime hostis conterretur, in collatu pari erant conditione. Itaque ex utroque genere pugnæ cum parem virtutem ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa cumulatur et concidit adversariorum multitudo. Dextrum demonstravimus Decumanos cornu tenuisse; qui, etsi erant pauci, tamen, propter virtutem, magno adversarios timore eorum opera afficiebant; quod a suo loco hostes vehementer premere cœperunt, ut ad subsidium, ne ab latere nostri occuparent, legio adversariorum transduci cœpta sit ad dextrum. Quæ simul est mota, equitatus Cæsaris sinistrum cornu premere cœpit. At ii eximia virtute prœlium facere incipiunt, ut locus in acie ad subsidium veniendi non daretur. Ita, cum clamori esset intermixtus gemitus, gladiorumque crepitus auribus oblatus; imperitorum mentes timore præpediebat. Hic, ut ait Ennius, *pes pede premitur, armis teruntur*

arma; adversariosque vehementissime pugnantes nostri agere cœperunt: quibus oppidum fuit subsidio. Ita ipsis Liberalibus fusi fugatique non superfuissent, nisi in eum locum confugissent, ex quo erant egressi. In quo prœlio ceciderunt millia hominum circiter XXX, et si quid amplius: præterea Labienus, Attius Varus; quibus occisis utrisque funus est factum: itemque equites Rom. partim ex urbe, partim ex provincia, ad millia III. Nostri desiderati ad hominum mille, partim peditum, partim equitum; saucii ad D. Adversariorum aquilæ sunt ablatæ XIII, et signa, et fasces. Præterea duces belli XVII capti sunt. Hos habuit res exitus.

XXXII. Ex fuga hac cum oppidum Mundam sibi constituissent præsidium, nostri cogebantur necessario eos circumvallare. Ex hostium armis, pro cespite cadavera collocabantur; scuta et pila pro vallo: ** insuper occisi, et gladii, et mucrones, et capita hominum ordinata, ad oppidum conversa universa; hostium timorem, virtutisque insignia ** proposita viderent; et vallo circumcluderentur adversarii: ** ita Galli tragulis jaculisque oppidum ex hostium cadaveribus sunt circumplexi, oppugnare cœperunt. Ex hoc prœlio Valerius adolescens Cordubam cum

paucis equitibus fugiens, Sex. Pompeio, qui Cordubæ fuisset, rem gestam refert. Cognito hoc negotio, quos equites secum habuit, quod pecuniæ secum, eis distribuit; et oppidanis dixit, se de pace ad Cæsarem proficisci; et secunda vigilia ab oppido discessit. Cn. Pompeius autem cum equitibus paucis, nonnullisque peditibus, ad navale præsidium parte altera contendit Carteiam; quod oppidum abest a Corduba millia passuum CLXX. Quo cum ad octavum milliarium venisset; P. Calvitius, qui castris antea Pompeii præpositus esset, ejus verbis nuncium mittit; *cum minus belle haberet, ut mitterent lecticam, qua in oppidum deferri posset.* Litteris missis, Pompeius Carteiam defertur. Qui illarum partium fautores erant, conveniunt in domum, quo erat delatus; (qui arbitrati sunt clanculum venisse;) ut ab eo, quæ vellet, de bello requirerent. Cum frequentia convenisset, de lectica Pompeius eorum in fidem confugit.

XXXIII. Cæsar, ex prœlio Munda munitione circumdata, Cordubam venit: qui ex cæde eo refugerant, pontem occupaverunt. Cum eo esset ventum, convitiari cœperunt, *nos ex prœlio paucos superesse: quo confugeremus?* Ita pugnare cœperunt de ponte. Cæsar flumen transjecit,

et castra posuit. Scapula, totius seditionis familiæ et libertinorum caput, ex prœlio Cordubam cum venisset, familiam et libertos convocavit, pyram sibi exstruxit, cœnam afferri quam opimam imperavit, item optimis insternendum vestimentis: pecuniam et argentum in præsentia familiæ donavit. Ipse de tempore cœnavit; resinam et nardum identidem sibi infundit. In novissimo tempore servum jussit, et libertum, qui fuisset ejus concubinus, alterum se jugulare, alterum pyram incendere.

XXXIV. Oppidani autem, simul Cæsar castra contra oppidum posuit, discordare cœperunt usque eo, ut clamor in castra nostra perveniret fere, inter Cæsarianos et inter Pompeianos. Erant hic legiones, quæ ex perfugis conscriptæ; partim oppidanorum servi, qui erant a Sex. Pompeio manumissi, tunc in Cæsaris adventum descendere cœperunt. Legio XIII oppidum defendere cœpit: nam cum jam repugnarent, turres ex parte et murum occuparunt. Denuo legatos ad Cæsarem mittunt, ut sibi legiones subsidio intromitteret. Hoc cum animadverterent homines fugitivi, oppidum incendere cœperunt: qui superati a nostris, sunt interfecti hominum millia XXII; præterquam extra

murum qui perierunt. Ita Cæsar oppido potitus. Dum hic detinetur, ex prœlio quos circummunitos superius demonstravimus, eruptionem fecerunt; et, bene multis interfectis, in oppidum sunt redacti.

XXXV. Cæsar Hispalim cum contendisset, legati deprecatum venerunt. Ita cum oppidum sese tueri dixisset, Caninium legatum cum præsidio intromittit: ipse castra ad oppidum ponit. Erat bene magnum intra Pompeianarum partium præsidium, quod Cæsaris præsidium receptum indignaretur, clam quemdam Philonem, illum, qui Pompeianarum partium fuisset defensor acerrimus. Is tota Lusitania notissimus erat. Hic clam præsidia in Lusitaniam proficiscitur: et Cæcilium Nigrum, nomine Barbarum, ad Lenium convenit; qui bene magnam manum Lusitanorum haberet. Reversus, in Hispalim oppidum denuo noctu per murum recipitur: præsidium vigilesque jugulant, portas præcludunt, de integro pugnare cœperunt.

XXXVI. Dum hæc geruntur, legati Carteienses renunciarunt, quod Pompeium in potestatem haberent; quod ante Cæsari portas præclusissent, illo beneficio suum maleficium existimabant se lucrifacere. Lusitani Hispali pugnare nullo tem-

pore desistebant. Quod Cæsar cum animadverteret; si oppidum capere contenderet, ut homines perditi incenderent, et mœnia delerent, ita consilio habito noctu, patitur Lusitanos eruptionem facere: id quod consulto non existimabant fieri. Ita erumpendo, naves, quæ ad Bætim flumen fuissent, incendunt. Nostri dum incendio detinentur; illi profugiunt, et ab equitibus conciduntur. Quo facto, oppido recuperato, Astam iter facere cœpit: ex qua civitate legati ad deditionem venerunt; Mundensesque, qui ex prœlio in oppidum confugerant, cum diutius circumsiderentur, bene multi deditionem faciunt; et, cum essent in legionem distributi, conjurant inter se, ut, noctu signo dato, qui in oppido fuissent, eruptionem facerent: illi cædem in castris administrarent. Hac re cognita, insequenti nocte, vigilia tertia, tessera data, extra vallum omnes sunt concisi.

XXXVII. Carteienses, dum Cæsar in itinere reliqua oppida oppugnat, propter Pompeium dissentire cœperunt. Pars erat, quæ legatos ad Cæsarem miserat; pars, qui Pompeianarum partium essent fautores. Seditione concitata, portas occupant: cædes fit magna: saucius Pompeius naves XXX occupat longas, et profugit. Didius, qui Ga-

dis classi præfuisset, ad quem simul nuncius allatus est, confestim sequi cœpit; partim peditatibus et equitatibus ad persequendum celeriter iter faciebat. Item IV die, navigatione confecta, consequuntur. Qui imparati a Carteia profecti sine aqua fuissent, ad terram applicant. Dum aquantur, Didius classe occurrit, naves incendit, nonnullas capit.

XXXVIII. Pompeius cum paucis profugit, et locum quemdam munitum natura occupat. Equites et cohortes, quæ ad persequendum missæ essent, speculatoribus ante missis, certiores fiunt: diem et noctem iter faciunt. Pompeius humero et sinistro crure vehementer erat saucius. Huc accedebat, ut etiam talum intorsisset: quæ res maxime impediebat. Ita lectica a turre qua esset allatus, in ea ferebatur. Lusitanus more militari, cum a Cæsaris præsidio fuisset conspectus, celeriter equitatu cohortibusque circumcluditur. Erat accessus loci difficultas: nam idcirco quod propter suos a nostro præsidio fuisset conspectus, celeriter munitum locum natura quem ceperat sibi Pompeius, quamvis magna multitudine deducti homines ex superiore loco defendere possent, subeunt. In adventu nostri depelluntur telis; quibus cedentibus, cupidius insequebantur adversa-

rii, et confestim tardabant ab accessu. Hoc sæpius facto, animadvertebatur nostro magno id fieri periculo. Opere circummunire instituit; pari autem et celeri festinatione circummunitiones in jugo dirigunt, ut æquo pede cum adversariis congredi possent: a quibus cum animadversum esset, fuga sibi præsidium capiunt.

XXXIX. Pompeius, ut supra demonstravimus, saucius, et intorto talo, idcirco tardabatur ad fugiendum: itemque propter loci difficultatem, neque equo, neque vehiculo saluti suæ præsidium parare poterat. Cædes a nostris undique administrabatur, exclusa munitione, amissisque auxiliis. Ad convallem autem atque exesum locum, ut in speluncam, Pompeius se occultare cœpit; ut a nostris non facile inveniretur, nisi captivorum indicio. Ita ibi interficitur. Cum Cæsar Gadibus esset, Hispalim, pridie id. Aprilis, caput allatum, et populo datum est in conspectum.

XL. Interfecto Cn. Pompeio adolescente; Didius, quem supra demonstravimus, illa affectus lætitia, proximo se recepit castello, nonnullasque naves ad reficiendum subduxit. Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad signum se receperunt; et, bene magna manu comparata, ad Didium se reportant. Huic etsi non aberat diligentia ad naves tuendas, tamen

nonnunquam ex castello propter eorum crebras excursiones eliciebatur ; et sic prope quotidianis pugnis insidias ponunt, et tripartito signa distribuunt. Erant parati, qui naves incenderent ; incensisque qui subsidium repeterent : ii sic dispositi erant, ut, a nullo conspecti omnium, ad pugnam contenderent. Ita, cum ex castello Didius ad propellendum processisset cum copiis, signum a Lusitanis tollitur, naves incenduntur ; simulque qui e castello ad pugnam processerant, eodem signo fugientes latrones dum persequuntur, a tergo insidiæ clamore sublato circumveniunt. Didius magna cum virtute cum compluribus interficitur : nonnulli ea pugna scaphas, quæ ad littus fuerant, occupant : item complures nando, ad naves, quæ in salo fuerunt, se recipiunt : anchoris sublatis, pelagus remis petere cœperunt ; quæ res eorum vitæ subsidio fuit. Lusitani præda potiuntur. Cæsar a Gadibus rursus ad Hispalim recurrit.

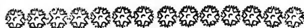
XLI. Fabius Maximus, quem ipse ad Mundæ præsidium oppugnandum reliquerat, operibus assiduis ** ; hostesque circum sese interclusi, inter se decernere : facta cæde bene magna, ** eruptionem faciunt. Nostri ad oppidum recuperandum occasionem non prætermittunt ; et reliquos vivos capiunt : ac deinde Ursaonem pro-

ficiscuntur; quod oppidum magna munitione continebatur, sic, ut ipse locus non solum opere, sed etiam natura editus, ad oppugnandum hostem abverteret. Huc accedebat, quod aqua, præterquam in ipso oppido, non erat: nam circumcirca rivus nusquam reperiebatur propius millia passuum IIX; quæ res magno erat adjumento oppidanis. Tum præterea accedebat, ut agger materiesque, unde solitæ sunt turres agi, propius millia passuum VI non reperiebantur. Ac Pompeius, ut oppidi oppugnationem tutiorem efficeret, omnem materiem circum oppidum succisam intro congessit. Ita necessario deducebantur nostri, ut a Munda, quam proxime ceperant, materiem illo deportarent.

XLII. Dum hæc ad Mundam geruntur et Ursaonem; Cæsar, cum a Gadibus ad Hispalim se recepisset, insequenti die, concione advocata, commemorat: *Initio quæsturæ suæ eam provinciam ex omnibus provinciis peculiarem sibi constituisse; et, quæ potuisset, eo tempore beneficia largitum esse: insequenti prætura, ampliato honore, vectigalia, quæ Metellus imposuisset, a Senatu petisse, et eis pecuniis provinciam liberasse; simulque, patrocinio suscepto, multis legationibus ab se in Senatum inductis, simul publicas priva-*

tasque causas, multorum inimicitiis susceptis, defendisse: suo item in consulatu absentem, quæ potuisset, commoda provinciæ tribuisse: eorum omnium commodorum esse et immemores et ingratos in se et in populum Rom. hoc bello, et in præterito tempore, cognosse. Vos, jure gentium, inquit, *et civium Rom. institutis cognitis, more barbarorum, Populi R. Magistratibus sacrosanctis manus sæpe et sæpius attulistis: luce clara Cassium in medio foro nefarie interficere voluistis. Vos ita pacem semper odistis, ut nullo tempore legiones desint Populi Rom. in hac provincia haberi. Apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur. Ita neque in otio concordiam, neque in bello virtutem, ullo tempore retinere potuistis. Privatus ex fuga Cn. Pompeius adolescens a vobis receptus, fasces imperiumque sibi arripuit. Multis interfectis civibus, auxilia contra populum Rom. comparavit: agros vestramque provinciam vestro impulsu depopulavit. In quos vos victores existimabatis? An, me deleto, non animum advertebatis,* x *habere legiones Populum Rom. quæ non solum vobis obsistere, sed etiam cælum diruere possent? Quorum laudibus et virtute* ***

Desunt reliqua.

C. JULII CÆSARIS
FRAGMENTA.

Ex libris Epistolarum ad Marcum Tullium Ciceronem.

Cæsar Imp. S. D. Ciceroni Imp.

CUm Furnium nostrum tantum vidissem, neque loqui, neque audire meo commodo potuissem; properarem, atque essem in itinere, præmissis jam legionibus; præterire tamen non potui, quin et scriberem ad te, et illum mitterem, gratiasque agerem. Etsi hoc officium et feci sæpe, et sæpius mihi facturus videor: ita de me mereris. Inprimis a tè peto, quoniam confido me celeriter ad Urbem venturum, ut te ibi videam; ut tuo consilio, gratia, dignitate, ope omnium rerum uti possim. Ad propositum revertar: festinationi meæ, brevitatique litterarum ignosces, reliqua ex Furnio cognosces. *Ex* Ciceronis *lib.* I X. *ad Attic. Epist.* V.

Cæsar Imp. Ciceroni Imp. S. D.

Recte auguraris de me (bene enim tibi cognitus sum) nihil a me abesse longius crudelitate: atque ego cum ex ipsa re magnam capio voluptatem, tum meum factum probari ab te, triumpho gaudio; neque illud me movet, quod ii qui a me dimissi sunt, discessisse dicuntur, ut mihi rursus bellum inferrent: nihil enim malo, quam et me mei similem esse, et illos sui. Tu velim mihi ad Urbem præsto sis, ut tuis consiliis atque opibus, ut consuevi, in omnibus rebus utar. Dolabella tuo nihil scito mihi esse jucundius: hanc adeo habebo gratiam illi: neque enim aliter facere poterit: tanta ejus humanitas, is sensus, ea in me est benivolentia. *Ex* Ciceronis *lib.* IX. *ad Attic. Epist.* XVI. *Reperitur etiam apud* Jul. Celsum, *pagg.* 187, 188. *edit. Lond.*

Cæsar Imp. Ciceroni Imp. S.

Etsi te nihil temere, nihil imprudenter facturum judicaram, tamen permotus hominum fama, scribendum ad te existimavi, et pro nostra benivolentia petendum, ne quo progredereris proclinata jam re, qua integra etiam progrediendum tibi non existimasses: namque et amicitiæ graviorem injuriam feceris, et tibi minus commode

mode consulueris, si non fortunæ obsecutus videbere; (omnia enim secundissima nobis, adversissima illis accidisse videntur:) nec causam secutus; (eadem enim tum fuit, cum ab eorum consiliis abesse judicasti,) sed meum aliquod factum condemnavisse; quo mihi gravius abs te nil accidere potest: quod ne facias, pro jure nostræ amicitiæ a te peto. Postremo, quid viro bono, et quieto, et bono civi magis convenit, quam abesse a civilibus controversiis? quod nonnulli cum probarent, periculi causa sequi non potuerunt: tu, explorato et vitæ meæ testimonio, et amicitiæ judicio, neque tutius, neque honestius reperies quidquam, quam ab omni contentione abesse. XV kal. Maj. ex itinere. *Ex* Ciceronis *lib.* X. *ad Attic. Epist.* IX.

M. Orfium quem mihi commendas, vel regem Galliæ faciam, vel hunc Leptæ delega: si vis tu, ad me alium mitte, quem ornem. *Ex* Ciceronis *lib.* VII. *ad Fam. Epist.* V. *ad Cæs.*

Neque pro cauto ac diligente se castris continuit. *Ex* Charisii *lib.* I. *Inst. Grammat. col.* 101. *ed. Puts.*

Quod quæris quid Cæsar ad me scripserit? quod sæpe, gratissimum sibi esse, quod quierim: oratque in eo ut perseve-

rem. *Ex* Ciceronis *lib.* VIII. *ad Attic. Epist.* XI.

Quod quidem propemodum videor ex Cæsaris litteris, ipsius voluntate facere posse: qui negat neque honestius neque tutius quidquam esse, quam ab omni contentione abesse. *Ex* Ciceronis *lib.* X. *ad Attic. Epist.* X.

Cæsar mihi ignoscit per litteras, quod non venerim, seseque in optimam partem id accipere dicit. Facile patior quod scribit, secum Tullum et Servium questos esse; quia non idem sibi quod mihi remisisset, &c. sed tamen exemplum misi ad te Cæsaris litterarum. *Ex* Ciceronis *lib.* X. *ad Attic. Epist.* III.

Sestius apud me fuit; et Theopompus pridie: venisse a Cæsare narrabat litteras: hoc scribere, sibi certum esse Romæ manere; causamque eam adscribere, quæ erat in epistola nostra, ne se absente leges suæ negligerentur, sicut esset neglecta Sumptuaria. *Ex* Ciceronis *lib.* XIII. *ad Attic. Epist.* VII.

Sed heus tu, celari videor a te! quomodonam, mi Frater, de nostris versibus Cæsar? Nam primum librum se legisse scripsit ad me ante: et prima, sic, ut neget se ne Græca quidem meliora legisse. Reliqua ad quemdam locum ῥαθυμό-

τεῖα, hoc enim utitur verbo, &c. *Ex Ciceronis lib.* II. *ad Quinctum Fratrem, Epist.* XV.

Cum hanc jam epistolam complicarem, tabellarii a vobis venerunt a. d. XI kal. Septembr. vicesimo die. O me sollicitum! quantum ego dolui in Cæsaris suavissimis litteris! sed quo erant suaviores, eo majorem dolorem illius ille casus afferebat. *Ex* Ciceronis *lib.* III. *ad Quinctum Fratrem, Epist.* I.

De tribunatu quod scribis, ego vero nominatim petivi Curtio, et mihi ipse Cæsar nominatim Curtio paratum esse rescripsit, meamque in rogando verecundiam objurgavit. *Ex* Ciceronis *lib.* III. *ad Quinctum Fratrem, Epist.* I.

Ex Britannia Cæsar ad me kal. Septembr. dedit litteras, quas ego accepi a. d. IV kal. Octob. satis commodas de Britannicis rebus: quibus, ne admirer, quod a te nullas acceperim, scribit se sine te fuisse cum ad mare accesserit, &c. *Ex* Ciceronis *lib.* III. *ad Quinctum Fratrem, Epist.* I.

Ex libris Epistolarum ad C. Oppium et Balbum Cornelium.

Cæsar Oppio et Cornelio S.

Gaudeo mehercule vos significare litteris, quam valde probetis ea, quæ apud Corfinium sunt gesta. Consilio vestro utar libenter, et hoc libentius, quod mea sponte facere constitueram, ut quam lenissimum me præberem, et Pompeium darem operam ut reconciliarem. Tentemus hoc modo si possumus omnium voluntates recuperare, et diuturna victoria uti: quoniam reliqui crudelitate odium effugere non potuerunt, neque victoriam diutius tenere, præter unum L. Sullam, quem imitaturus non sum. Hæc nova sit ratio vincendi; ut misericordia et liberalitate nos muniamus. Id quemadmodum fieri possit, nonnulla mihi in mentem veniunt, et multa reperiri possunt: de his rebus, rogo vos, ut cogitationem suscipiatis. Cn. Magium, Pompeii præfectum, deprehendi: scilicet meo instituto usus sum, et eum statim missum feci. Jam duo Præfecti Fabrûm Pompeii in meam potestatem venerunt, et a me missi sunt; si volent grati esse, debebunt Pompeium hortari, ut malit mihi esse amicus, quam iis, qui et illi, et mihi semper fuerunt inimicissimi:

quorum artificiis effectum est, ut Resp. in hunc statum perveniret. *Ex* Ciceronis *lib.* IX. *ad Attic. Epist.* VIII. *Exstat et apud* Jul. Celsum *de vit. Cæsaris*, *p.* 187.

Cæsar Oppio et Cornelio S.

A. d. VII id. Mart. Brundisium veni: ad murum castra posui. Pompeius est Brundisii: misit ad me Cn. Magium de pace: quæ visa sunt respondi. Hoc vos statim scire volui. Cum in spem venero, compositione aliquid me conficere, statim vos certiores faciam. *Ex* Ciceronis *lib.* IX. *ad Attic. Epist.* XVI. *Habet et* Jul. Celsus, *p.* 188.

De Cæsare fugerat me ad te scribere. Video enim quas tu litteras exspectaris. Sed ille scripsit ad Balbum, fasciculum illum epistolarum, in quo fuerat et mea, et Balbi, totum sibi aqua madidum redditum esse; ut ne illud quidem sciat, meam fuisse aliquam epistolam: sed ex Balbi epistola pauca verba intellexerat, ad quæ rescripsit his verbis: *De Cicerone video te quiddam scripsisse, quod ego non intellexi: quantum autem conjectura consequebar, id erat hujusmodi, ut magis optandum quam sperandum putarem.* Itaque postea misi ad Cæsarem eodem illo exemplo litteras. Jocum autem illius de sua

egestate ne sis aspernatus, &c. *Ex Ciceronis lib.* II. *ad Quinctum Fratrem, Epist.* XI.

Libri sunt epistolarum C. Cæsaris ad C. Oppium et Balbum Cornelium, qui res ejus absentis curabant. In his epistolis quibusdam in locis inveniuntur litteræ singulariæ, sine coagmentis syllabarum, quas tu putes positas incondite: nam verba ex his litteris confici nulla possunt. Erat autem conventum inter eos clandestinum, de commutando situ litterarum, ut in scripto quidem alia aliæ locum et nomen teneret; sed in legendo locus cuique suus et potestas restitueretur, &c. Est adeo Probi Grammatici commentarius satis curiose factus, de occulta litterarum significatione epistolarum C. Cæsaris scriptarum. *Ex A. Gellii lib.* XVII. *cap.* IX.

Ex libro Epistolarum ad Q. Pedium.
Cæsar Q. Pedio S.

Pompeius se oppido tenet: nos ad portas castra habemus: conamur opus magnum, et multorum dierum, propter altitudinem maris; sed tamen nihil est, quod potius faciamus. Ab utroque portus cornu moles jacimus, ut aut illum quamprimum trajicere quod habet Brundisii copiarum cogamus, aut exitu prohibeamus.

Ex Ciceronis *lib.* IX. *ad Attic. Epist.* XVII. *Vide et* Julium Celsum, *pag.* 188.

Ex libro Epistolarum ad Pisonem.

Locellum tibi signatum remisi. *Ex* Charisii *lib.* I. *col.* 60.

Ex libro Epistolarum ad Antonium.

Ad me misit Antonius exemplum Cæsaris ad se litterarum, in quibus erat: se audisse Catonem et L. Metellum in Italiam venisse, Romæ ut essent palam: id sibi non placere; ne qui motus ex eo fierent; prohiberique omnes Italia, nisi quorum ipse causam cognovisset: deque eo vehementius erat scriptum. *Ex* Ciceronis *ad Attic. lib.* XI. *Epist.* VII.

Ex libro Epistolarum ad Servilium.

P. Servilius pater ex litteris quas sibi a Cæsare missas esse dicebat, significat valde te sibi gratum fecisse, quod de sua voluntate erga Cæsarem humanissime diligentissimeque locutus esses. *Ex* Ciceronis *lib.* III. *ad Quinctum Fratrem, Epist.* I.

Ex Epistola ad Regem Dejotarum.

Non dubito quin tuis (*Cæsarem alloquitur*) litteris, quarum exemplum legi, quas ad eum (*Dejotarum*) Tarracone huic Blesamio dedisti, se magis etiam erexerit, ab omnique sollicitudine abstraxerit: ju-

bes enim eum *bene sperare et bono esse animo*, quod scio te non frustra scribere solere. *Apud* Ciceronem *pro Dejotaro*, *c.* XIV.

Epistola ad Amantium.

* C. Julius Cæsar Amantio S. D.

Veni, vidi, vici. Vale. *Ex* Ponto.

Ex incertis Epistolis.

Πομπήιος -- ἐκέλευε τοῖς πεζοῖς μήτ᾽ ἐπεκθεῖν ἔτι, μήτ᾽ ἐκτρέχειν ἐκ τῆς φάλαγγος, μηδ᾽ ἀκοντίζειν, ἀλλ᾽ ἐν προβολῇ διαστάντας ἀμύνεσθαι διὰ χειρὸς τοῖς δόρασι τοὺς ἐπιόντας. καὶ τόδε τινὲς αὐτοῦ στρατήγημα ἐπαινοῦσιν, ὡς ἄριστον ἐν περικυκλώσει, ὁ δὲ ΚΑΙΣΑΡ ΕΝ ΤΑΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙΣ καταμέμφεται. τάς τε γὰρ πληγὰς ὑπὸ τῆς βολῆς εὐτονωτέρας γίγνεσθαι, ἑστῶτας δ᾽ ἀποψύχεσθαί τε, καὶ τοῖς ἐπιθέουσιν εὐβλήτους δι᾽ ἀτρεμίαν; οἷα σκοποὺς, εἶναι: *Ex* Appiani *lib.* II. *B. C. pag.* 477. *ed. Steph.*

Quam (*Britanniam*) Cæsar, ille auctor vestri nominis, cum Romanorum primus intrasset, alium se orbem terrarum scripsit reperisse, tantæ magnitudinis arbitratus, ut non circumfusa Oceano, sed complexa ipsum Oceanum videretur. *Ex* Eumenii *Paneg.* IV. *cap.* XI, 2.

De

De C. Julii Cæsaris Epistolis testimonia.

* Epistolæ quoque ejus ad Senatum exstant: quas primus videtur ad paginas et formam memorialis libelli convertisse; cum antea Consules et Duces non nisi transversa charta mitterent scriptas. Exstant et ad Ciceronem, item ad Familiares domesticis de rebus: in quibus si qua occultius perferenda erant, per notas scripsit, id est, sic structo litterarum ordine, ut nullum verbum effici posset. Quæ si quis investigare et persequi vellet, quartam elementorum litteram, id est, D pro A, et perinde reliquas commutet. *Ex* Suetonio *in Cæs. cap.* LVI. * *Harum mentio apud* Ciceronem *in lib.* XVI, *ad Fam. Epist.* XI.

* Scribere, et legere simul, dictare et audire solitum accepimus; epistolas vero tantarum rerum quaternas pariter librariis dictare, aut si nihil aliud ageret, septenas. *Ex* Plinii *H. N. lib.* VII. *cap.* XXV.

Ἐν ἐκείνῃ δὲ τῇ στρατείᾳ προσεξήσκησεν ἱππαζόμενος τὰς ἐπιστολὰς ὑπαγορεύειν, καὶ δυσὶν ὁμοῦ γράφουσιν ἐξαρκεῖν, ὡς δὲ Ὄππιός φησι, καὶ πλείοσιν. Λέγεται δὲ καὶ τὸ διὰ γραμμάτων τοῖς φίλοις ὁμιλεῖν, Καίσαρα πρῶτον μηχανήσασθαι. *Ex* Plutarcho *in Cæsare pag.* 716. *A. ed. Francof.*

Ex Oratione in funere Juliæ.

Quæstor Juliam amitam uxoremque Corneliam defunctas laudavit e more pro rostris; sed in amitæ quidem laudatione, de ejus ac patris sui utraque origine sic refert: *Amitæ meæ Juliæ maternum genus ab regibus ortum, paternum cum diis immortalibus conjunctum est: nam ab Anco Marcio sunt Marcii Reges, quo nomine fuit mater; a Venere Julii, cujus gentis familia est nostra. Est ergo in genere et sanctitas regum, qui plurimum inter homines pollent; et cærimonia deorum, quorum ipsi in potestate sunt reges.* Ex Suetonii *Cæs. cap.* VI.

Τῆς Μαρίου γυναικὸς ἀποθανούσης, ἀδελφιδοῦς ὢν αὐτῆς, ἐγκώμιόν τε λαμπρὸν ἐν ἀγορᾷ διῆλθεν, καὶ περὶ τὴν ἐκφορὰν ἐτόλμησεν εἰκόνας Μαρίου προθέσθαι. Ex Plutarcho *in Cæs. pag.* 709. C.

Ex Oratione pro Bithynis.

C. Cæsar Pont. Max. in oratione, quam pro Bithynis dixit, hoc principio usus est: Vel pro hospitio regis Nicomedis, vel pro horum necessitate, quorum res agitur, refugere hoc munus, M. Vinici, non potui: nam neque hominum morte memoria deleri debet, quin a proximis retineatur; neque clientes sine summa infa-

mia deseri possunt: quibus etiam a propinquis nostris opem ferre instituimus. *Ex* A. Gellii *lib.* v. *cap.* XIII.

Quid ergo? syngraphæ non sunt; sed res aliena est. *Ex* Julio Rufiniano *de Figuris.*

Ex Oratione pro lege Plautia.

Reperi tamen in oratione C. Cæsaris, qua Plautiam rogationem suasit; *necessitatem* dictam pro *necessitudine*, id est, jure adfinitatis. Verba hæc sunt: *Equidem mihi videor pro nostra necessitate, non labore, non opera, non industria defuisse.* *Ex* A. Gellii *lib.* XIII. *cap.* III. *et* Nonio *in voce* Necessitas.

Ex Oratione in Cn. Dolabellam.

Cæsar in Dolabellam Actionis III. *Ibi isti, quorum in ædibus fanisque posita, et honori erant, et ornatu.* *Ex* A. Gellii *lib.* IV. *cap.* XVI.

Nono decimo ætatis anno L. Crassus C. Carbonem, uno et vicesimo Cæsar Dolabellam, altero et XX Asinius Pollio C. Catonem, non multo ætate antecedens Calvus Vatinium, iis orationibus insecuti sunt, quas hodieque cum admiratione legimus. *Ex Auctore Dialogi de Oratoribus cap.* XXXIV.

Composita seditione civili, Cornelium Dolabellam, consularem et triumphalem

virum, repetundarum postulavit, absolutoque Rhodum secedere statuit. *Ex* Suetonii *Cæs. cap.* v.

Divus quoque Julius, quam cœlestis numinis, tam etiam humani ingenii perfectissimum columen, vim facundiæ propriæ expressit, dicendo in accusatione Cn. Dolabellæ, quem reum egit, extorqueri sibi causam optimam L. Cottæ patrocinio. *Ex* Valerii Maximi *lib.* VIII. *cap.* IX.

C. Cæsar Cn. Dolabellam accusavit, nec damnavit. *Ex* Pediano *in orat. pro M. Scauro.*

Significat et Cæsarem, item adolescentem, in Dolabella reo ex Sicilia, qui quidem damnatus est quantum oportuit per Hortensium, &c. *Ex* Pediano *in Divin.*

Ἐπανελθὼν δὲ εἰς Ῥώμην, Δολαβέλλαν ἔκρινε κακώσεως ἐπαρχίας, καὶ πολλαὶ ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος τῶν πόλεων μαρτυρίας αὐτῷ παρέσχον. Ὁ μὲν οὖν Δολαβέλλας ἀπέφυγε την δίκην. *Ex* Plutarcho *in Cæsare pag.* 708. *E.*

Ex Oratione ad milites.

Fama hostilium copiarum perterritos, non negando minuendove, sed insuper amplificando ementiendoque confirmabat: itaque cum exspectatio adventus Jubæ terribilis esset, convocatis ad concionem militibus; *Scitote*, inquit, *paucissimis his*

diebus regem affuturum cum x *legionibus, equitum* x x x, *levis armaturæ* c *millibus, elephantis* c c c : *proinde desinant quidam quærere ultra, aut opinari; mihique, qui compertum habeo, credant: aut quidem vetustissima nave impositos quocumque vento in quascumque terras jubebo avehi. Ex* Suetonii *Cæs. cap.* LXVI.

Frustro, ait C. Cæsar apud milites de commodis eorum: *Non frustrabo vos, milites. Ex* Diomede *lib.* I. *col.* 395.

Ex Oratione pro Decio Samnite.

Nisi forte quisquam aut Cæsaris pro Decio Samnite, aut Bruti pro Dejotaro rege, ceterosque ejusdem lentitudinis ac teporis libros legit, &c. *Ex Auctore Dial. de Orator. cap.* XXI.

Ex Oratione pro Sextilio.

Quo enim nimbo, qua procella verborum, impium Sextilii caput obrui meretur? quod C. Cæsarem, a quo cum studiose, tum etiam feliciter gravissimi criminis reus defensus fuerat, &c. *Ex* Valerii Maximi *lib.* III. *cap.* V, 3.

Ex Oratione de conjuratis.

Catonem primum sententiam putat de animadversione dixisse, quam omnes ante dixerant præter Cæsarem: et cum ipsius

Cæsaris tam severa fuerit, qui tum Prætorio loco dixerit, &c. *Ex* Ciceronis *ad Attic. lib.* XII. *Epist.* XXI.

Sed Cæsar, ubi ad eum perventum est, rogatus sententiam a Consule, hujuscemodi verba locutus est: *Omnes homines*, &c. *Ex* Sallustii *Bell. Catil. cap.* LI.

Ὁ δὲ Καῖσαρ ἀναστὰς, λόγον διῆλθεν πεφροντισμένον, ὡς ἀποκτεῖναι μὲν ἀκρίτους ἄνδρας ἀξιώματι καὶ γένει λαμπροὺς, οὐ δοκεῖ πάτριον οὐδὲ δίκαιον εἶναι, μὴ μετὰ τῆς ἐσχάτης ἀνάγκης. Εἰ δὲ φρουροῖντο δεθέντες ἐν πόλεσι τῆς Ἰταλίας, ἃς ἂν αὐτὸς ἕληται Κικέρων, μέχρι οὗ καταπολεμηθῇ Κατιλίνας, ὕστερον ἐν εἰρήνῃ καὶ καθ' ἡσυχίαν περὶ ἑκάστου τῇ βουλῇ γνῶναι πράξει. Οὕτω δὲ τῆς γνώμης φιλανθρώπου φανείσης, καὶ τοῦ λόγου δυνατῶς ἐπ' αὐτῇ ῥηθέντος, οὐ μόνον οἱ μετὰ τοῦτον ἀνιστάμενοι προσετίθεντο, πολλοὶ δὲ καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ τὰς εἰρημένας γνώμας ἀπειπάμενοι, πρὸς τὴν ἐκείνου κατέστησαν, ἕως ἐπὶ Κάτωνα τὸ πρᾶγμα καὶ Κάτουλον περιῆλθεν. *Ex* Plutarchi *Cæs. pag.* 710. *seq.*

Ex Oratione in : : : :

Sic fac existimes, post has miserias, id est, postquam armis disceptari cœptum est de jure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate. Nam et ipse Cæsar accusata acerbitate Marcelli, (sic enim appellabat,) laudataque honorificentissime et

æquitate tua et prudentia, repente præter spem dixit, *se Senatui roganti de Marcello, ne ominis quidem causa negaturum*. *Ex* Ciceronis *lib.* IV. *ad Fam. Epist.* IV.

Ex Oratione in funere Corneliæ.

Quæstor Juliam amitam, uxoremque Corneliam, defunctas laudavit e more pro rostris. *Ex* Suetonio *in Cæs. cap.* VI.

Τὸ μὲν οὖν ἐπὶ γυναιξὶ πρεσβυτέραις λόγους ἐπιταφίους διεξιέναι πάτριον ἦν Ῥωμαίοις· νέαις δ' οὐκ ὂν ἐν ἔθει, πρῶτος εἶπεν Καῖσαρ ἐπὶ τῆς ἑαυτοῦ γυναικὸς ἀποθανούσης. *Ex* Plutarchi *Cæs. pag.* 709.

De C. Julii Cæsaris Orationibus testimonia.

Tum Brutus: Orationes quidem ejus mihi vehementer probantur; complures autem legi, &c. *Ex* Cicerone *in Bruto cap.* LXXV.

Orationes aliquas reliquit, inter quas temere quædam feruntur; ut *pro Q. Metello*, quam non immerito Augustus existimat magis ab actuariis exceptam, male subsequentibus verba dicentis, quam ab ipso editam: nam in quibusdam exemplaribus invenio ne inscriptam quidem *pro Metello*, sed, *quam scripsit Metello*, cum ex persona Cæsaris sermo sit, Metellum, seque adversus communium obtrectatorum criminationes purgantis. Apud milites quoque

in Hispania idem Augustus orationem esse vix ipsius putat: quæ tamen duplex fertur; una, quasi priore habita prœlio; altera, posteriore, quo Asinius Pollio ne tempus quidem concionandi habuisse eum dicit, subita hostium incursione. *Ex* Suetonio *cap.* LV.

Ex libris in Catonem.

Reliquit et de Analogia duos libros, et Anticatones totidem. Suetonius *in Cæs. cap.* LVI.

Cæsar, bello civili, cognita Catonis morte, (cujus virtutem dialogo illo qui inscribitur Cato, Cicero etiam laudavit,) libros duos famosissimos in vitam Catonis edidit, quos *Anticatones* inscripsit. Vetus Scholiastes ad *Juvenalis* Satyr. VI, 337.

Ex lib. I.

Cæsar in Anticatone priore: *Uno enim excepto, quem aliusmodi, atque omnis, natura finxit, suos quisque habet charos.* Priscianus *lib.* VI. *col.* 694, *ac* 717. *et lib.* VII. *col.* 740. *et lib.* XIII. *col.* 960.

Incerta ex iisdem.

Erunt officia antelucana, in quæ incidere impune ne Catoni quidem licuit; quem tamen C. Cæsar ita reprehendit, ut laudet: describit enim eos, quibus ob-

vius fuerit, cum caput ebrii retexissent, erubuisse: deinde adjicit; *Putares non ab illis Catonem, sed illos a Catone deprehensos.* Potuitne plus auctoritatis tribui Catoni, quam si ebrius tam venerabilis erat? Notræ tamen cœnæ ut apparatus et impendii, sic temporis modus constet. Neque enim ii sumus, quos vituperare ne inimici quidem possunt, nisi ut simul laudent. *Ex* Plinii *lib.* III. *Epist.* XII.

C. etiam Cæsar, gravis auctor linguæ Latinæ, in Anticatone: *Unius*, inquit, *arrogantiæ superbiæque, dominatuque. Ex* A. Gellii *lib.* IV. *cap.* XVI.

De C. Julii Cæsaris in Catonem scriptis testimonia.

Qualis futura sit Cæsaris vituperatio contra laudationem meam, perspexi ex eo libro, quem Hirtius ad me misit, in quo colligit vitia Catonis, sed cum maximis laudibus meis: itaque misi librum ad Muscam, ut tuis librariis daret: volo enim eum divulgari. *Ex* Ciceronis *lib.* XII. *ad Att. Epist.* XL.

Hirtii epistolam si legeris, quæ mihi quasi προπλασμα videtur ejus vituperationis, quam Cæsar scripsit de Catone. *Ex lib.* XII. *ad Attic. Epist.* XLI.

Cum mihi Balbus nuper in Lanuvino

dixisset, se et Oppium scripsisse ad Cæsarem, me legisse libros contra Catonem, et vehementer probasse. *Ex* Ciceronis *ad Attic. lib.* XIII. *Epist.* 1.

Quibus omnibus generibus usus est nimis impudenter Cæsar contra Catonem meum. *Ex* Ciceronis *Topic. cap.* XXV.

M. Ciceronis libro, quo Catonem cœlo æquavit, quid aliud Dictator Cæsar, quam rescripta oratione, velut apud Judices respondit? *Ex* Taciti *lib.* IV. *Annal. cap.* XXXIV.

Hisque usum C. Cæsarem in vituperando Catone notaverit Cicero. *Ex* Quinctiliani *lib.* III. *Inst. Orat. cap.* VII.

Ut Catonem Tullius laudans; et duobus voluminibus Cæsar accusans. *Ex* Martiani Capellæ *lib.* V. *pag.* 152.

Majorem, quam sint duo Cæsaris Anticatones.

Ex Juvenalis *Sat.* VI. 334.

Πυθόμενος δὲ ὡς ἑαυτὸν διηργάσατο, δῆλος μὲν ἦν δηχθεὶς, ἐφ' ᾧ δὲ, ἄδηλον, εἶπε δ' οὖν, ὦ Κάτων, φθονῶ σοι τοῦ θανάτου, καὶ γὰρ σύ μοι τῆς σωτηρίας ἐφθόνησας. Ὁ μὲν οὖν μετὰ ταῦτα γραφεὶς ὑπ' αὐτοῦ πρὸς Κάτωνα τεθνεῶτα λόγος, οὐ δοκεῖ πράως ἔχοντος, οὐδὲ εὐδιαλλάκτως σημεῖον εἶναι. πῶς γὰρ ἂν ἐφείσατο ζῶντος, εἰς ἀναίσθητον ἐγχέας ὀργὴν τοσαύτην; Paulo post: Τεκμαίρονται καὶ τὸν

λόγον ἐκεῖνον οὐκ ἐξ ἀπεχθείας, ἀλλὰ φιλοτιμίας πολιτικῆς συντετάχθαι διὰ τοιαύτην αἰτίαν. Ἔγραψε Κικέρων ἐγκώμιον Κάτωνος, ὄνομα τῷ λόγῳ θέμενος Κάτωνα· καὶ πολλοῖς ὁ λόγος ἦν διὰ σπουδῆς, ὡς εἰκὸς, ὑπὸ τοῦ δεινοτάτου τῶν ῥητόρων εἰς τὴν καλλίστην πεποιημένος ὑπόθεσιν. Τοῦτο ἠνία Καίσαρα, κατηγορίαν αὐτοῦ νομίζοντα, τὸν τοῦ τεθνεῶτος δι' αὐτὸν ἔπαινον· ἔγραψεν οὖν πολλάς τινας κατὰ τοῦ Κάτωνος αἰτίας συναγαγών. τὸ δὲ βιβλίον Ἀντικάτων ἐπιγέγραπται, καὶ σπουδαστὰς ἔχει τῶν λόγων ἑκάτερος διὰ Καίσαρα καὶ Κάτωνα πολλούς. Ex Plutarcho *in Cæs. pag.* 733.

Αὐτὸς δ' οὖν ὕστερον ἐν τῇ πρὸς Κικέρωνα περὶ Κάτωνος ἀντιγραφῇ, παραιτεῖται, μὴ στρατιωτικοῦ λόγον ἀνδρὸς ἀντεξετάζειν πρὸς δεινότητα ῥήτορος εὐφυοῦς, καὶ σχολὴν ἐπὶ τοῦτο πολλὴν ἄγοντος. Ex Plutarcho *in Cæs. pag.* 708.

Ἐκ δὲ τούτου διετέλει τιμῶν καὶ φιλοφρονούμενος, ὥστε καὶ γράψαντι λόγον ἐγκώμιον Κάτωνος, ἀντιγράφων, τόντε λόγον αὐτοῦ καὶ τὸν βίον, ὡς μάλιστα τῷ Περικλέους ἐοικότα καὶ Θηραμένους ἐπαινεῖν. Ὁ μὲν οὖν Κικέρωνος λόγος Κάτων, ὁ δὲ Καίσαρος, Ἀντικάτων ἐπιγέγραπται. Ex Plutarcho *in Cicer. pag.* 880.

Κικέρωνος δὲ ποιήσαντος ἐγκώμιον εἰς αὐτὸν (Κάτωνα) καὶ ἐπιγράψαντος ΚΑΤΩΝ, ἀντέγραψε κατηγορίαν ὁ Καῖσαρ, καὶ ἐπέγραψεν ΑΝΤΙΚΑΤΩΝ. Ex Appiani *lib.* II. *B. C. pag.* 490.

Οὕτω γὰρ ἀντεθαυμάκει, ὥστε, τοῦ Κικέρωνος ἐγκώμιον μετὰ ταῦτα αὐτοῦ (Κάτωνος) γράψαντος, ἀγανακτῆσαι μὲν μηδὲν, καίπερ καὶ ἐκείνου οἱ προσπολεμήσαντος, βιβλίον δέ τι γράψαι, ὃ καὶ ΑΝΤΙΚΑΤΩΝ ἐκάλεσεν. *Ex* Dionis Cassii *lib.* XLIII. *pag.* 219. *ed. Hanov.*

Ex libris de Analogia ad M. T. Ciceronem.

Reliquit et de Analogia duos libros, &c. *Ex* Suetonio *in Cæsare cap.* LVI.

C. Cæsar de Analogia libros edidit, sciens sine ea, neque ad philosophiam, in qua peritissimus erat, neque ad eloquentiam, in qua potentissimus, posse quempiam pervenire. *Ex* Joannis Sarisberiensis *Metalog. lib.* I. *cap.* XXI. *pag.* 777.

Ex lib. I.

Quin etiam in maximis occupationibus cum ad te ipsum, (inquit, in me intuens,) de ratione Latine loquendi accuratissime scripserit, primoque in libro dixerit, verborum delectum originem esse eloquentiæ; tribueritque, mi Brute, huic nostro, qui me de illo maluit, quam se dicere, laudem singularem: (nam scripsit his verbis, cum hunc nomine esset affatus; *Ac, si cogitata præclare eloqui possent, nonnulli studio et usu laboraverunt: cujus te pene principem copiæ atque invento-*

rem, bene de nomine ac dignitate Populi Romani meritum esse, existimare debemus:) hunc facilem et quotidianum novisse sermonem, nunc pro relicto est habendum. Tum Brutus, amice hercule, inquit, et magnifice te laudatum puto; quem non solum principem atque inventorem copiæ dixerit, quæ erat magna laus, sed etiam bene meritum de Populi Romani nomine et dignitate. *Ex* Cicerone, *in Bruto*, *cap.* LXXII.

C. Cæsar ille perpetuus Dictator, Cn. Pompeii socer, a quo familia et appellatio Cæsarum deinceps propagata est, vir ingenii præcellentis, sermonis præter alios suæ ætatis castissimi, in libris quos ad M. Ciceronem de Analogia scripsit, *Harenas* vitiose dici existimabat, quod *Harena* nunquam multitudinis numero appellanda sit, sicuti neque *Cælum*, neque *Triticum;* contra autem *Quadrigas*, etiamsi currus unus equorum quatuor junctorum unum sit, plurativo semper numero dicendas putat, sicut *Arma*, et *Mœnia*, et *Comitia*, et *Inimicitias*, &c. *Paulo post;* Tunc prolato libro de Analogia primo, verba hæc ex eo pauca memoriæ mandavi; nam cum prædixisset, neque *Cælum*, *Triticumve*, neque *Harenam* multitudinis significationem pati: *Num tu*, inquit, *harum rerum na-*

tura accidere arbitraris, quod unam Terram, et plures Terras, et Urbem, et Urbes, et Imperium, et Imperia dicamus; neque Quadrigas *in unam nominis figuram redigere, neque* Harenam *in multitudinis appellationem convertere possimus? Ex* A. Gellii *lib.* XIX. *cap.* VIII.

* Atque id quod a C. Cæsare excellentis ingenii ac prudentiæ (*ita A. Gellius; Macrobius* providentiæ) viro in primo de Analogia libro scriptum est, habe semper in memoria atque in pectore, *ut tanquam scopulum, sic fugias inauditum atque insolens verbum. Ex* A. Gellii *lib.* I. *cap.* X. *et Macrobii lib.* I. *Saturnal. cap.* V.

Ex libro II.

Cæsar in libro de Analogia secundo, *hujus die* et *hujus specie* dicendum putat. *Ex* A. Gellii *lib.* IX. *cap.* XIV.

Cæsar de Analogia *panium* dixit; sed Verrius *Panum* sine *i. Ex* Charisii *lib.* I. *col.* 69.

Cæsar de Analogia secundo, *Fagos, Populos, Ulmos. Ex* Charisii *lib.* I. *col.* 104.

Lacer an Laceris, &c. Cæsar de Analogia secundo, nec non Valgius de Rebus per epistolam quæsitis. *Ex* Charisii *lib.* I. *col.* 109.

Cæsar de Analogia secundo, *Turbonem*

non *Turbinem* etiam in tempestate dici debere ait, ut *Cato Catonis*, non ut *homo hominis*. *Ex* Charisii *lib.* I. *col.* 117.

Is homo, *Idem* compositum facit, nisi quia Cæsar libro secundo (*de Analogia videlicet*) singulariter *Idem*, pluraliter *Iidem* dicendum affirmat; sed consuetudo hoc non servat. *Ex* Charisii *lib.* I.

Ex iisdem, non distincto libro.

C. Cæsar, gravis auctor linguæ Latinæ, in libris Analogicis omnia istiusmodi (*puta Senatu, Victu, Aspectu, &c.*) sine *i* littera dicenda censet. *Ex* A. Gellii *lib.* IV. *cap.* XVI.

Hic et hæc Samnis, hujus Samnitis. Sic Cæsar de Analogia. *Ex* Prisciani *lib.* VI. *col.* 707.

Partum. Cæsar de Analogicis, *harum partum*. *Ex* Charisii *lib.* I. *col.* 114.

Ex iisdem, uti verosimile est, non adscripto tamen ubi laudantur libro.

Mihi autem placet Latinam rationem sequi quousque patitur decor; neque enim jam *Calypsonem* dixerim, ut *Junonem*: quanquam secutus antiquos C. Cæsar, utitur hac ratione declinandi. Quinctilianus *lib.* V. *cap.* V.

M. Tullius et C. Cæsar *mordeo memordi; pungo pepugi; spondeo spepondi* dixerunt. A. Gellii *lib.* VII. *cap.* IX.

C. Cæsar ait, *L* littera nominativo singulari neutro finita nomina, eamdem definitionem capere, quam capiant *E* littera terminata. *Huic animali*, et *ab hoc animali*; *huic puteali*, et *ab hoc puteali*. Charisius *lib.* 1. *col.* 95.

Aplustre. Omnium nominum, quæ sunt neutri generis et in *E* terminantur, ait Plinius, Cæsarem scisse eosdem esse ablativos, quales sunt dativi singulares. Charisius *lib.* 1. *col.* 98.

A R litteris nomina neutralia terminata, ait Cæsar, quod dativo et ablativo pari jure funguntur, ut idem Plinius scribit. Charisius *lib.* 1. *col.* 98.

Jubar. Plinius ait inter cetera etiam istud Cæsarem dedisse præceptum, quod neutra nomina *A R* nominativo clausa, per *i* Dativum Ablativumque singulares ostendant; *Jubar* tamen et *Far* ab hac regula dissidere: nam *huic jubari* dicimus, *ab hoc jubare*; et *huic farri*, *ab hoc farre*. Charisius *lib.* 1. *col.* 108.

Ac ne illa ratio recepta est, quam Cæsar ponit in femininis, ut puppim, vestim, pelvim: hoc enim modo et ab hoc cani, et ab hoc cane. Charisius *lib.* 1.

Tribus *III* junctis qualis posset syllaba pronunciari? nam postremum *I* pro vocali est accipiendum, quod Cæsari artis

Grammaticæ

Grammaticæ doctissimo placitum fuisse, a Victore quoque in arte Grammatica de syllabis comprobatur. Priscianus *lib.* I. *col.* 545.

V, loco consonantis posita, eamdem prorsus in omnibus vim habuit apud Latinos, quam apud Æoles digamma *F*, pro quo Cæsar hanc figuram Ⅎ scribere voluit. Quod quamvis illi recte visum est, tamen consuetudo antiqua superavit. Priscianus *lib.* I. *col.* 545.

Hæc pollis pollinis, sic Charisius. Probus autem et Cæsar, *hoc pollen pollinis* declinaverunt. Priscianus *lib.* VI. *col.* 708.

Præterea Cæsar declinat, *pubis puberis*: quidam, ut Probus, *pubes puberis*: quidam, *puber puberis*. Priscianus *lib.* VI. *col.* 707.

Quamvis Cæsar non incongrue protulit *ens* a verbo *sum*, *es*, *est*. Priscianus *lib.* XVIII.

Hoc lutum atque *macellum* singulariter exire memento, licet Memmius, *ista macella* dicat, et Cæsar, *luta*. *Ex* Velio Longo *de Orthogr. col.* 2244.

Lacrumæ an *Lacrimæ*, *Maxumus* an *Maximus*, et si quæ similia sunt, scribi debeant, quæsitum est. Terentius Varro tradidit Cæsarem per *I* ejusmodi verba solitum esse nunciare et scribere: inde prop-

ter auctoritatem tanti viri consuetudinem factam. Sed ego in antiquorum, &c. Cassiodorus *ex* Annæo Cornuto *de Orthographia col.* 2284. *Vide et* Quinctilianum *Inst. Orat. lib.* I. *cap.* VII.

Varie etiam scriptitatum est, *Mancupium*, *Aucupium*, *Manubiæ :* siquidem C. Cæsar per *I* scripsit, ut apparet ex titulis ipsius. *Ex* Velio *de Orthographia col.* 2228.

An ideo minor est M. Tullius Orator, quod idem artis hujus (*Grammaticæ*) diligentissimus fuit; et in filio, ut in epistolis apparet, recte loquendi usquequaque asper quoque exactor? Aut vim C. Cæsaris fregerunt editi de Analogia libri? Quinctilianus *lib.* I. *cap.* VII.

Apophthegmata.

Sed tamen ipse Cæsar habet peracre judicium, et, ut Servius frater tuus, quem litteratissimum fuisse judico, facile diceret, *hic versus Plauti non est*, *hic est*, quod tritas haberet aures notandis generibus Poetarum, et consuetudine legendi: sic audio Cæsarem, cum volumina jam confecerit Ἀποφθεγμάτων, si quid afferatur ad eum pro meo, quod meum non sit, rejicere solere; quod eo nunc magis facit, quia vivunt mecum fere quotidie illius fa-

miliares. Incidunt autem in sermone vario multa, quæ fortasse illis, cum dixi, nec illiterata, nec insulsa esse videantur. Hæc ad illum cum reliquis actis perferuntur. Ita enim ipse mandavit. Sic fit, ut, si quid præterea de me audiat, non audiendum putet. Cicero *lib.* IX. *ad Famil. Epist.* XVI.

Dicta collectanea.

Feruntur et a puero et ab adolescentulo quædam scripta, &c. item *Dicta collectanea.* Quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. Suetonius *in Cæs. cap.* LVI.

Ephemerides.

* C. Julius Cæsar cum dimicaret in Gallia, et ab hoste raptus, equo ejus portaretur armatus, occurrit quidam ex hostibus, qui eum nosset; et insultans ait, *Cæsar, Cæsar*, quod Gallorum lingua, *Dimitte*, significat: et ita factum est, ut dimitteretur. Hoc autem ipse Cæsar in Ephemeride sua dicit, ubi propriam commemorat felicitatem. Servius *in lib.* XI. *Æn. vs.* 743.

Libri Auspiciorum.

Contra Julius Cæsar XVI Auspiciorum libro negat nundinis concionem advocari posse, id est, cum populo agi; ideoque nundinis Romanorum haberi comitia non posse. Macrobius *lib.* I. *Saturnal. cap.* XVI.

Auguralia.

Cæsar in auguralibus: *Si sincera pecus erat.* Priscianus *lib.* vi. *col.* 719.

De Divinatione.

Genus eloquentiæ duntaxat adolescens adhuc Strabonis Cæsaris secutus videtur: cujus etiam ex Oratione, quæ inscribitur *Pro Sardis*, ad verbum nonnulla transtulit in Divinationem suam. Suetonius *in Cæsare cap.* lv. *Erunt forte qui hoc ad Orationum Fragmenta pertinere existimabunt, me non multum repugnante.* Scalig.

Astronomica.

Julius Cæsar, ut Siderum motus, de quibus non indoctos libros reliquit, ab Ægyptiis disciplinis hausit; ita hoc quoque ex eadem institutione mutuatus est, ut ad Solis cursum finiendi anni tempus extenderet. Macrobius *lib.* i. *Saturnal. cap.* xvi.

Tres autem fuere sectæ, Chaldæa, Ægyptia, Græca: his addidit apud nos quartam Cæsar Dictator, annos ad Solis cursum redigens singulos, Sosigene perito scientiæ ejus adhibito. *Ex* Plinii *lib.* xviii. *cap.* xxv.

A Bruma in Favonium Cæsari nobilia sidera significant, iii kal. Januarii matutino Canis occidens. *Paulo post:* Pridie nonas Januarii Cæsari Delphinus matu-

fino exoritur, et postero die Fidicula, quo Ægypto Sagitta vesperi occidit. *Paulo post:* A Favonio in æquinoctium vernum Cæsari significat XVII kal. Martii triduum varie: et VIII kal. Hirundinis visu, et postero die Arcturi exortu vespertino. Item III nonas Martii Cæsar Cancri exortu id fieri observavit. *Paulo post:* Cæsar et idus Martias ferales sibi annotavit Scorpionis occasu. *Paulo post:* III nonas Aprilis in Attica Vergiliæ vesperi occultantur. Eædem postridie in Bœotia: Cæsari autem et Chaldæis, nonis. *Paulo post:* Cæsari VI idus significatur imber Libræ occasu: XIV kal. Maii Ægypto Suculæ occidunt vesperi, sidus vehemens, et terræ marique turbidum, XVI Atticæ, XV Cæsari, continuoque triduo significat. *Paulo post:* VI nonas Maii Cæsari Suculæ matutino exoriuntur, et VIII idus Capella pluvialis. Plinius *lib.* XVIII. *cap.* XXVI.

A Vergiliarum exortu significant Cæsari postridie Arcturi occasus matutini. *Paulo post:* XI kal. Cæsari Orionis gladius occidere incipit: III non. Junii Cæsari, et, Assyriæ, Aquila vesperi oritur, &c. XI kal. ejusdem Orionis gladius Cæsari occidere incipit. *Ex* Plinii *lib.* XVIII. *cap.* XXVII.

A solstitio ad Fidiculæ occasum VI kal. Junii Cæsari Orion exoritur. *Paulo post:* XVIII kal. Augusti, Ægypto Aquila occidit matutino, Etesiarumque prodromi flatus incipiunt, quod Cæsar X kal. sentire Italiam existimavit. *Paulo post :* Aquila Atticæ matutino occidit : III kal. regia in pectore Leonis stella matutino Cæsari immergitur. *Ex* Plinii *lib.* XVIII. *cap.* XXVIII.

De Sideribus.

Etiam aliquid poeticum edidit.

* Sed nec aliquis pene Latinorum de hac arte Institutionis libros scripsit, nisi paucos versus Julius Cæsar, et ipsos tamen de alieno opere mutuatus. Jul. Firmicus *Mathes. lib.* II. *initio.*

Exsecutus est etiam horum Siderum numerum Græce Aratus, Poeta disertissimus; Latine vero Cæsar, et decus eloquentiæ Tullius. Sed hi tantum nomina ipsorum et ortus, non autem apotelesmatum auctoritatem ediderunt; ita ut mihi videantur non aliqua Astrologiæ scientia, sed Poetica potius elati licentia, docilis sermonis studia protulisse. Jul. Firmicus *Mathes. lib.* VIII. *cap.* V.

Poemata.

. Reliquit et de Analogia libros duos, et Anticatones totidem, ac præterea Poema

quod inscribitur Iter. Quorum librorum primos, in transitu Alpium, cum ex citeriore Gallia, conventibus peractis, ad exercitum rediret; sequentes, sub tempus Mundensis prœlii fecit: novissimum, dum ab Urbe in Hispaniam ulteriorem IV et XX die pervenit. Suetonius *in Cæs. cap.* LVI. *Vide et* Julium Celsum, *pag.* 239.

Feruntur et a puero et ab adolescentulo quædam scripta: ut *Laudes Herculis*, tragœdia *Œdipus*, &c. quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. Suetonius *in Cæsare cap.* LVI.

Olus quoque silvestre est trium foliorum, D. Julii carminibus præcipue jocisque militaribus celebratum: alternis quippe versibus exprobravere lapsana se vixisse apud Dyrrhachium, præmiorum parsimoniam cavillantes. Est autem id cymà silvestris. Plinius *lib.* XIX. *cap.* VIII.

Donatus, seu potius Suetonius, in vita Terentii hos sub C. Julii Cæsaris nomine versus producit.

Tu quoque, tu in summis, ô dimidiate Menander,
Poneris, et merito, puri sermonis amator:
Lenibus atque utinam scriptis adjuncta foret vis
Comica, ut æquato virtus polleret honore
Cum Græcis, neque in hac despectus parte jaceres.
Unum hoc maceror, et doleo tibi deesse, Terenti.

Sequens etiam Epigramma C. Julio Cæsari quidam inscribunt, alii Germanico.

Thrax puer astricto glacie dum ludit in Hebro,
Pondere concretas frigore rupit aquas.
Dumque imæ partes rapido traherentur ab amne,
Abscidit tenerum lubrica testa caput:
Orba quod inventum mater dum conderet urna,
Hoc peperi flammis, cetera dixit aquis.

Illud vero distichon,

FELTRIA. PERPETUO. NIVIUM.
DAMNATA. RIGORE.
TERRA. MIHI. POSTHAC. NON.
HABITANDA. VALE.

falso Cæsari inscriptum est, etsi quidam in membrana, alii in saxo exstare dicant. Aiunt quoque Cæsaris Decretum Viterbii in Hetruria inventum, hoc exemplo:

C. JULIUS. CÆSAR. M. TULLIUM. CICERONEM. OB. EGREGIAS. EJUS. VIRTUTES. SINGULARES. ANIMI. DOTES. PER. TOTUM. ORBEM. NOSTRIS. ARMIS. VIRTUTEQUE. PERDOMITUM. SALVUM. ET. INCOLUMEM. ESSE. JUBEMUS. C. JABOLENUS. *Nugæ, nugæ.* Scalig.

Incerta.

Unguenta dicuntur a locis, ut Telinum, cujus Julius Cæsar meminit dicens:

Corpusque

Corpusque suavi Telino unguimur. Hoc conficiebatur in Insula Telo, quæ est una ex Cycladibus, &c. Isidorus *lib.* IV. *Origin. cap.* XII.

Insertum hoc ab Fulvio Ursino *Fragmentis de Analogia; ut et illud ex* Nonio *in Voce* Cinis, *nec non locus* Plinii *ex lib.* VII. *cap.* XXX. *ubi alloquitur M. T. Ciceronem. Quid habuerit causæ, cur hoc fecerit, comminisci non potui. Quocirca inter* INCERTA *referendum duxi. Nisi quis potius* Cæsari Straboni, *non Dictatori tribuendum arbitretur. Si ad hunc modum addita una vocula scripseris, erit integer Senarius:*

Corpusque suavi Telini unguine unguimur.

Idem Ursinus *ex* Prisciani *lib.* VIII. *Fragmentum hoc,*

C. Cæsar, quæ res augurantur, οἰωνοσκοποῦνται, *ad Auguralia transtulerat: ego prætermisi, cum isto Prisciani loco non* Caius Cæsar, *sed* Lucius Cæsar *legatur. Non est quod corruptum aliquis existimet. Citatur nominatim* L. Cæsar *a* Festo, *in voce* Majorem. *Ex eodem fortassis est quod apud* Servium *nuper ex* Petri Danielis *et Fuldanæ bibliothecæ membranis editum habemus, Commentario ad Æneidos* Virgilii *lib.* I. Occiso, *inquit*, Mezentio, Asca-

nium, sicut J. Cæsar (*verosimile mihi fit legendum*, L. Cæsar) scribit, Iulum cœptum vocari dicunt; vel quasi ἰοβόλον, id est, sagittandi peritum; vel a prima barbæ lanugine, quam ἴουλον Græci dicunt, quæ ei tempore victoriæ nascebatur. *Hæc ibi. Similiter expunxi quod inter Fragmenta Epistolarum legebatur;*

Vespera fatigatus, luce dormitans.

Non enim apud Charisium *lib.* II. *unde hæc descripta sunt*, *nominatur* Julius Cæsar, *sed* Aurelius Cæsar *lib.* II, *sive* XI, Epistolarum ad Frontonem. *Quo comperto, auctoritatem Civis Romani insuper habui. Sed quid spuriis his diutius immoror, quin legitima, si quæ porro restant, Fragmenta colligo?*

Apud Cæsarem et Catulum et Calvum lectum est: *cum jam fulva cinis fueris.* Nonius *in voce* Cinis *p.* 224.

Salve, primus omnium parens Patriæ appellate, primus in toga triumphum linguæque lauream merite, et facundiæ Latinarumque litterarum parens; atque (ut Dictator Cæsar, hostis quondam tuus, de te scripsit) omnium triumphorum lauream adepte majorem, quanto plus est ingenii Romani terminos in tantum promovisse, quam imperii. Plinius *lib.* VII. *cap.* XXX. *in fine*, *ubi de Cicerone.*

Cicero, Causarum XIII : *Re vendita iterum empta* ; unde manifestum fit *venita* non dici, sed aut *venundata* aut *vendita*, ut Cicero. C. Cæsar : *Possessiones redimi*, *eas postea pluris venditas*. Diomedes *lib.* I. *col.* 366.

Esseda, vehiculi vel currus genus, quo soliti sunt pugnare Galli. Cæsar testis est libro ad Ciceronem III. *Multa millia equitum atque essedariorum habet*. Hinc et gladiatores essedarii dicuntur, qui curru certant. Junius Philargyrus *in* Virgilii Georg. III. *vs.* 204.

Augustus quoque in Epistolis ad C. Cæsarem scriptis emendat, quod is *Calidum* dicere quam *Caldum* (*in libris forte de Analogia*) malit : non quia illud non sit Latinum, sed quia sit odiosum, et, ut ipse Græco verbo significavit, περίεργον. Quinctilianus *lib.* I. *cap.* VI. *pag.* 41.

Castulonenses, qui Cæsari *venales* appellantur. Plinius *Hist. Nat. lib.* III. *cap.* III.

C. Julii Cæsaris dicta.

Tu, quæso, quidquid novi (multa autem exspecto) scribere ne pigrere : in his, de Sexto, satisne certum ; maxime autem de Bruto nostro : de quo quidem ille, ad quem diverti, Cæsarem solitum dicere :

Magni refert, hic quid velit; sed quidquid volt, valde volt. Idque eum animadvertisse, cum pro Dejotaro Niceæ dixerit, valde vehementer eum visum et libere dicere. Cicero *lib.* XIV. *ad Atticum Epist.* I.

Proxime cum, Sextii rogatu, apud eum fuissem, exspectaremque sedens, quoad vocarer; dixisse eum: *Ego dubitem, quin summo in odio sim, cum M. Cicero sedeat, nec suo commodo me convenire possit? Atqui, si quisquam est facilis, hic est: tamen non dubito, quin me male oderit.* Cicero *lib.* XIV. *ad Attic. Epist.* I.

Aiebat Cæsarem secum, quo tempore Sextii rogatu veni ad eum, cum exspectarem sedens, dixisse: *Ego nunc tam sim stultus, ut hunc ipsum, facilem hominem, putem mihi esse amicum, cum tam diu sedens meum commodum exspectet?* Cicero *lib.* XIV. *ad Attic. Epist.* II.

Quo gaudio elatus, non temperavit quin paucos post dies frequenti curia jactaret, invitis et gementibus adversariis adeptum se quæ concupisset; proinde ex eo insultaturum omnium capitibus: ac, negante quodam per contumeliam, *Facile hoc ulli feminæ fore;* responderit quasi alludens: *In Assyria quoque regnasse Semiramin; magnamque Asiæ partem Amazonas tenuisse quondam.* Suetonius *in Cæsare cap.* XXII.

Pharsalica acie cæsos profligatosque adversarios prospicientem, hæc eum ad verbum dixisse refert Asinius Pollio: *Hoc voluerunt: tantis rebus gestis C. Cæsar condemnatus essem, nisi ab exercitu auxilium petiissem.* Suetonius *in Cæsare cap.* XXX. *Vide et* Plutarchum *in Cæs. pag.* 730. *A.*

Consecutusque cohortes ad Rubiconem flumen, qui provinciæ ejus finis erat, paululum constitit; ac, reputans quantum moliretur, conversus ad proximos, *Etiam nunc, inquit, regredi possumus: quod si ponticulum transierimus, omnia armis agenda erunt.* Suetonius *in Cæsare cap.* XXXI.

Cunctanti, ostentum tale factum est. Quidam eximia magnitudine et forma, &c. Tunc Cæsar, *Eatur*, inquit, *quo Deorum ostenta et inimicorum iniquitas vocat. Jacta alea est*, inquit. Suetonius *in Cæsare cap.* XXXII.

Romam iter convertit; appellatisque de Rep. Patribus, validissimas Pompeii copias, quæ sub tribus legatis M. Petreio et L. Afranio et M. Varrone in Hispania erant, invasit; professus ante inter suos, *Ire se ad exercitum sine duce, et inde reversurum ad ducem sine exercitu.* Suetonius *in Cæsare cap.* XXXIV.

Prolapsus in egressu navis, verso ad melius omine, *Teneo te*, inquit, *Africa.* Suetonius *in Cæsare cap.* LIX.

Jactare solitus, *Milites suos etiam unguentatos bene pugnare posse*: nec *Milites* eos pro concione; sed blandiori nomine *Commilitones* appellabat. Suetonius *in Cæsare cap.* LXVII.

Quosdam infimi generis ad amplissimos honores provexit. Cum ob id culparetur; professus est palam, *si grassatorum et sicariorum ope in tuenda sua dignitate usus esset, talibus quoque se parem gratiam relaturum.* Suetonius *in Cæsare cap.* LXXII.

Interrogatus cur repudiasset uxorem, *Quoniam*, inquit, *meos tam suspicione, quam crimine judico carere oportere.* Suetonius *in Cæsare cap.* LXXIV.

Acie Pharsalica proclamavit, *Ut civibus parceretur.* Suetonius *in Cæsare cap.* LXXV. *Vide et* Florum *lib.* IV. *cap.* II, 50.

Nec minoris impotentiæ voces propalam edebat, ut T. Ampius scribit: *Nihil esse Rempublicam; appellationem modo, sine corpore ac specie. Sullam nescisse litteras, qui Dictaturam deposuerit. Debere homines consideratius jam loqui secum, ac pro legibus habere quæ dicat.* Suetonius *in Cæsare cap.* LXXVII.

Eoque arrogantiæ progressus est, ut Ha-

ruspice tristia et sine corde exta sacro quodam nunciante, *Futura* diceret *lætiora, cum vellet*; *nec pro ostento ducendum, si pecudi cor defuisset.* Suetonius *in Cæsare cap.* LXXVII.

Triumphanti et subsellia Tribunitia prætervehenti sibi unum e collegio Pontium Aquilam non assurrexisse, adeo indignatus, ut proclamaverit: *Repete ergo a me Aquila Rempublicam Tribunus*; nec destiterit per continuos dies quidquam cuiquam, nisi sub exceptione, polliceri, *Si tamen per Pontium Aquilam licuerit.* Suetonius *in Cæsare cap.* LXXVIII.

Plebi Regem se salutanti, *Cæsarem se, non Regem esse*, respondit. Suetonius *in Cæsare cap.* LXXIX.

De quo genere optime C. Cæsarem prætextatum adhuc accepimus dixisse, *Si cantas, male cantas: si legis, cantas.* Quinctilianus *lib.* I. *cap.* VIII. *Habet et* Joan. Sarisberiensis *Metal. lib.* I. *cap.* XXI. *pag.* 777.

Elevandi ratio est duplex, ut aut veniam quis aut jactantiam minuat: quemadmodum C. Cæsar Pomponio ostendenti vulnus ore exceptum in seditione Sulpiciana, quod ipse se passum pro Cæsare pugnantem gloriabatur, *Nunquam fugiens respexeris*, inquit: aut crimen ob-

jectum, ut Cicero, &c. Quinctilianus *lib.* vi. *cap.* iii.

Est et illa ex ironia fictio, qua usus est C. Cæsar. Nam cum testis diceret, a reo femina sua ferro petita; et esset facilis reprehensio, cur illam potissimum partem corporis vulnerare voluisset: *quid enim faceret*, inquit, *cum tu galeam et loricam haberes?* Quinctilianus *lib.* vi. *cap.* iii.

Demetrio Megæ Siculo Dolabella rogatu meo civitatem a Cæsare impetravit: qua in re ego interfui. Itaque nunc P. Cornelius vocatur. Cumque propter quosdam sordidos homines, qui Cæsaris beneficia vendebant, tabulam, in qua nomina civitate donatorum incisa essent, revelli jussisset; eidem Dolabellæ, me audiente, Cæsar dixit, *Nihil esse, quod de Mega vereretur; beneficium suum in eo manere.* Cicero *lib.* xiii. *ad Famil. Epist.* xxxvi. *ad Acilium.*

C. Cæsar cum forte conscendens navem lapsus esset, *Teneo te, terra mater*, inquit; qua interpretatione effecit, ut repetiturus illas, a quibus proficiscebatur, terras videretur. *Ex* Frontini *Strateg. lib.* i. *cap.* xii, 2.

Cæsar dicebat, *idem esse sibi consilium adversus hostem, quod plerisque medicis contra vitia corporum, fame potius quam fer-*

ro superandi. Ex Frontini *Strateg. lib.* IV. *cap.* VII, I.

Τῆς δ' ἡμέρας ἐνςάσης (qua pontifex maximus erat eligendus,) καὶ τῆς μητρὸς (Καίσαρος) ἐπὶ τὰς θύρας αὐτὸν ὐκ ἀδακρυτὶ προπεμπούσης, ἀσπασάμενος αὐτὴν, Ὦ μῆτερ, εἶπεν, τήμερον ἢ ἀρχιερέα τὸν υἱὸν, ἢ φυγάδα ὄψει. Plutarchus *in Cæſ. pag.* 710.

Τὸν δὲ Καίσαρα ζπουδάσαντα πρὸς αὐτοὺς εἰπεῖν, Ἐγὼ μὲν ἐβουλόμην παρὰ τούτοις εἶναι μᾶλλον πρῶτος, ἢ παρὰ Ῥωμαίοις δεύτερος. *Ex* Plutarcho *in Cæſ. pag.* 712.

Οὐ δοκεῖ ὑμῖν ἄξιον εἶναι λύπης, εἰ τηλικοῦτος μὲν ὢν Ἀλέξανδρος, ἤδη τοσούτων ἐβασίλευεν, ἐμοὶ δὲ λαμπρὸν οὐδὲν πέπρακται. Plutarchus *in Cæſ. pag.* 713.

Ἤρκει γὰρ (ἔφη Καῖσαρ) τὸ μὴ χρῆσθαι τοῖς ἀπαρέσκουσιν. ὁ δὲ τὴν τοιαύτην ἀγροικίαν ἐξελέγχων, αὐτός ἐστιν ἄγροικος. Plutarchus *in Cæſ. pag.* 716.

Οὐκ, ἔφη, τὸν αὐτὸν ὅπλων καὶ νόμων καιρὸν εἶναι· σὺ δὲ εἰ τοῖς πραττομένοις δυσκολαίνεις, νῦν μὲν ἐκποδὼν ἄπιθι· παῤῥησίας γὰρ οὐ δεῖται πόλεμος· ὅταν δὲ καταθῶμαι τὰ ὅπλα, ζυμβάσεων γενομένων, τότε παριὼν δημαγωγήσεις, &c. *Ex* Plutarcho *in Cæſ. pag.* 725.

Ἴθι, γενναῖε, τόλμα καὶ δέδιθι μηδέν· Καίσαρα φέρεις, καὶ τὴν Καίσαρος. τύχην ζυμπλέουσαν. Plutarchus *in Cæſare pag.* 726.

Vide & Appianum *lib.* II. *B.* C. *p.* 463.

Ὡς ἵππος αὐτῷ προσήχθη, τούτῳ μὲν, ἔφη, νικήσας χρήσομαι πρὸς τὴν δίωξιν, νῦν δὲ ἴωμεν ἐπὶ τοὺς πολεμίους. καὶ πεζὸς ὁρμήσας ἐνέβαλεν. *Ibid.*

Σήμερον ἂν ἡ νίκη παρὰ τοῖς πολεμίοις ἦν, εἰ τὸν νικῶντα εἶχον. Plutarchus *in Cæs. p.* 727. & Appianus *lib.* II. *B.* C. *pag.* 467.

Ὦ Κάτων, φθονῶ σοι τοῦ θανάτου· καὶ γὰρ σύ μοι τῆς σωτηρίας ἐφθόνησας. Plutarchus *in Cæs. pag.* 733. & Appianus *lib.* II. B. C. *pag.* 490.

Λέγεται ὁ Καῖσαρ εἰπεῖν, ὡς δικαιότερα λέγοι μὲν Κάσσιος, αὐτὸς μέντοι Βροῦτον οὐκ ἂν παρέλθοι. Plutarchus *in Cæs. pag.* 737. & Appianus *lib.* II. *B.* C. *pag.* 498.

Ἀναμένει τοῦτο τὸ δέρμα Βροῦτον. *Ex* Plutarcho *in Cæs. pag.* 737.

Τί φαίνεται βουλόμενος ὑμῖν Κάσσιος; ἐμοὶ μὲν γὰρ οὐ λίαν ἀρέσκει, λίαν ὠχρὸς ὤν. Et paulo post. Οὐ πάνυ τούτους δέδοικα τοὺς παχεῖς καὶ κομήτας, μᾶλλον δὲ τοὺς ὠχροὺς καὶ λεπτοὺς ἐκείνους. Κάσσιον λέγων καὶ Βροῦτον. *Ex* Plutarchi *Cæs. pag.* 737.

Αἱ μὲν δὴ Μάρτιαι εἰδοὶ πάρεισιν· ὁ δὲ ἡσυχῇ πρὸς αὐτὸν εἶπε, Ναὶ πάρεισιν, ἀλλ' οὐ παρεληλύθασιν. Plutarchus *in Cæs. p.* 737.

Ἐμπεσόντος λόγου, ποῖος ἄρα τῶν θανάτων ἄριστος, ἅπαντας φθάσας ἐξεβόησεν, Ὁ ἀπροσδόκητος. *Ex* Plutarcho *in Cæs. pag.* 737.

Vide & Appianum *lib.* II. *B. C. pag.* 500.

Φασὶ τὸν Καίσαρα τῷ μηνύοντι ἀποκρίνασθαι, κόπτοντα τὴν λαβὴν τοῦ ξίφους, Ἥδε μοι δώσει. *Ex* Appiani *lib.* II. *B. C pag.* 443.

Ἀθηναίοις αἰτήσασι συγγνώμην ἐπεδίδου, καὶ ἐπεῖπε, Ποσάκις ὑμᾶς ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἀπολλυμένους ἡ δόξα τῶν προγόνων περισώσει. Appianus *lib.* II. *B. C. pag.* 482.

Ἔσται τοῦτο τέλος ἐμοί τε τοῦ βίου, καὶ ὑμῖν τῶν στρατειῶν. Et paulo post. Φασὶν αὐτὸν (Καίσαρα) εἰπεῖν, Ὅτι πολλάκις μὲν ἀγωνίσαιτο περὶ νίκης, νῦν δὲ περὶ ψυχῆς. *Ex* Appiani *lib.* II. *B. C. pag.* 493.

Οὐδὲν ἀτυχέστερον, ἔφη, διηνεκοῦς φυλακῆς· ἔστι γὰρ αἰεὶ δεδιότος. Appianus *lib.* II. *B. C. pag.* 496.

De C. Julio Cæsare.

Sed tamen, Brute, inquit Atticus, de Cæsare et ipse ita judico, et de hoc hujus generis acerrimo æstimatore sæpissime audio, illum fere omnium Oratorum Latine loqui elegantissime; nec id solum domestica consuetudine, ut dudum de Læliorum et Domitiorum familiis audiebamus; sed quamquam id quoque credo fuisse, tamen ut esset perfecta illa bene loquendi laus, multis litteris, et iis quidem reconditis et exquisitis, est consecutus. *Ex* Cicerone *in Bruto cap.* LXXII.

Sed perge, Pomponi, de Cæsare, et redde quæ restant. Solum quidem, inquit ille, et quasi fundamentum Oratoris, &c. Cæsar autem rationem adhibens, consuetudinem vitiosam et corruptam pura et incorrupta consuetudine emendat. Itaque cum ad hanc elegantiam verborum Latinorum, (quæ, etiamsi Orator non sis, et sis ingenuus civis Romanus, tamen necessaria est) adjungit ille oratoria ornamenta dicendi: tum videtur tamquam tabulas bene pictas collocare in bono lumine. Hanc cum habeat præcipuam laudem in communibus, non video cui debeat cedere: splendidam quamdam minimeque veteratoriam rationem dicendi tenet, voce, motu, forma etiam magnifica, et generosa quodammodo. Tum Brutus: Orationes quidem ejus, &c. atque etiam Commentarios quosdam scripsit rerum suarum, valde quidem, inquam, probandos: nudi enim sunt, recti, et venusti, omni ornatu orationis tamquam veste detracta: sed dum voluit alios habere parata unde sumerent, qui vellent scribere historiam; ineptis gratum fortasse fecit, qui volunt illa calamistris inurere; sanos quidem homines a scribendo deterruit, &c. *Ex* Cicerone *in Bruto cap.* LXXV.

C. Julius Cæsar historiographus Roma-

norum nullus est. Commentarii belli Gallici, quorum ad vos manavit opinio, tantum exstant: nec, quantum ad historiam, quod compertum habeam, quidquam aliud: nam ceterarum ejus rerum gestarum, postquam idem Julius totius pene orbis causarum molibus est oppressus, Hirtius ejus notarius in commentarios seriem referendam suscepit. *Ex* Lupi *Abbatis Ferrariensis Epist.* XXXVII.

Quid Oratorum? quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? quis sententiis aut acutior aut crebrior? quis verbis aut ornatior, aut elegantior? *Ex* Cicerone *ad* Corn. Nepotem *apud* Suetonium *in Cæsare cap.* LV. *Vide amplissimam Cæsaris laudationem apud* Plinium *Hist. Nat. lib.* VII. *cap.* XXV *&* *apud* Ciceronem *pro* M. Marcello.

Sed bene loquendi de Catulis opinio non minor; sale vero, et facetiis Cæsar vicit omnes. *Ex* Ciceronis *lib.* I. *de Offic. cap.* XXXVII.

Reliquit et rerum suarum Commentarios, Gallici, civilisque belli Pompeiani; nam Alexandrini, Africique et Hispaniensis, incertus auctor est: alii enim Oppium putant, alii Hirtium; qui etiam Gallici belli novissimum imperfectumque librum supplevit. *Paulo post:* Pollio Asinius

parum diligenter, parumque integra veritate compositos putat; cum Cæsar pleraque et quæ per alios erant gesta, temere crediderit; et quæ per se, vel consulto, vel etiam memoria lapsus, perperam ediderit : existimatque rescripturum et correcturum fuisse. *Ex* Suetonio *in Cæsare cap.* LVI.

C. vero Cæsar si tantum foro vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur; tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse, quo bellavit, appareat : exornat tamen hæc omnia mira sermonis, cujus proprie studiosus fuit, elegantia. *Ex* Quinctiliano, *lib.* x. *cap.* I.

Quid tamen nocet vim Cæsaris, asperitatem Cœlii, diligentiam Pollionis, judicium Calvi quibusdam in locis assumere? *Ex* Quinctiliani *lib.* x. *cap.* II.

Hinc vim Cæsaris, indolem Cœlii, subtilitatem Calidii, gravitatem Bruti, acumen Sulpicii, acerbitatem Cassii, diligentiam Pollionis, dignitatem Messallæ, sanctitatem Calvi reperiemus. *Ex* Quinctiliani *lib.* XII. *cap.* X.

At strictior Calvus, numerosior Asinius, splendidior Cæsar, amarior Cœlius, gravior Brutus, vehementior et plenior et valentior Cicero. *Ex Auctore Dialogi de oratoribus cap.* XXV.

Λέγεται δὲ καὶ φῦναι πρὸς λόγους πολιτικοὺς ὁ Καῖσαρ ἄριστα, καὶ διαπονῆσαι φιλοτιμότατα τὴν φύσιν, ὡς τὰ δευτερεῖα μὲν ἀδηρίτως ἔχειν, &c. *Ex* Plutarcho *in Cæs. pag.* 708.

Ἐν δὲ Ῥώμῃ πολλὴ μὲν ἐπὶ τῷ λόγῳ περὶ τὰς συνηγορίας αὐτοῦ χάρις ἐξέλαμπεν. *Ex* Plutarcho *in Cæs. pag.* 708.

Ac mihi ex Græcis, orationes Lysiæ ostentat; ex nostris, Gracchorum Catonisque; quorum sane plurimæ sunt circumcisæ & breves. Ego Lysiæ Demosthenem, Æschinem, Hyperidem, multosque præterea; Gracchis & Catoni Pollionem, Cæsarem, Cœlium, inprimis M. Tullium oppono; cujus oratio optima fertur esse, quæ maxima. *Ex* Plinii *lib.* I. *Epist.* xx.

Sed ego verear ne me non satis deceat, quod decuit M. Tullium, C. Calvum, Asinium Pollionem, M. Messalam, &c. Divum Julium, Divum Augustum, Divum Nervam, Tib. Cæsarem, &c. *Ex* Plinii *lib.* v. *Epist.* III.

Dictator Cæsar summis oratoribus æmulus. *Ex* Taciti *Ann. lib.* XIII. *cap.* III.

Summus auctorum D. Julius. *Ex* Tacito *de Mor. Germ. cap.* XXVIII.

C. Cæsarem Dictatorem —— studia certandi, dictandi, lectitandique sibi mutuo vindicavere. Et licet in persona unius ejusdemque tempore suo principis viri, cas-

trensis oratoriæque scientiæ cura certaverit ferme gloria æquipari; idem tamen nunquam se satis duxit in utriusque artis arce compositum, priusquam vestri Arpinatis testimonio anteferretur ceteris mortalibus. *Ex* Sidonii Apollinaris *lib.* VIII. *Epist.* VI. *Vide et lib.* IX. *Ep.* XIV.

FINIS.

GALLIÆ PARS
Pyrenæi
Summi
Montes
Pyrenæi
Jacca
Suessa.
Suessitani
Lacetani
Narbo Martius
GALLICUS SINUS
Illiberis
Pompei Tropæa
Veneris Fanum et pr:
Juncaria
Rhoda
Bortina
Osca
Calagurris
Fibularia
Cerretani
Julia Libyca
Cæsar Augusta
Pertusa
Ileosca
Ausona
Gerunda
Emporiæ
Ilergetes
Celsa
Ilerda
Carthago Vetus
Lacetani
Ausetani
Tambraca Fl
Blanda
Laletani
Barcino
Ilercaones
Dertosa
Tarraco
Iberus Fl.
Incibilis
Ildum
Sagobriga
Edetania
Edeta
Saguntum
Valentia
Sucro
Bigerra
Dianium
Sucronensis Sinus
Baleares Sive Gymnesiæ Ins
Maior
Minor
Pollentia
Palma
Iamna
Ebusus
Pityusæ Ins
Ophiusa
Contestani
Illicitanus Sinus
Carthago Nova
MEDITERRANEUM

HISPANIA
ANTIQUA

CATALOGUS

Editionum C. JULII CÆSARIS.

1469. ROMÆ, cura *Jo. Andreæ*, episcopi Aleriensis. *in-fol.*

1471. Venetiis, apud Nicolaum Jenson. *in-fol.*

1472. Romæ, *Petrus de Maximis*. *in-fol.*

1476. Romæ, *in-fol.*

1477. Mediolani, Ant. Zarothus. *in-fol.*

1482. Venetiis, Octavian. Scoti. *in-fol.*

1490. Ibidem, *Theod. de Ragazonibus*. *in-fol.*

1499. Ibidem, Benedict. Fontana. *in-fol.*

1504. Bononiæ, cura *Phil. Beroaldi*. *in-fol.*

1508. Ibidem, anno.
1513. Venetiis, Aldus. *in-8.*
1517. Venetiis, per *Aug. de Zannis de Portesio. in-fol.*
1519. Ibidem, Aldus. *in-8.*
1521. Basileæ, Th. Wolfius. *in-8.*
1522. Parisiis, curante *Petro Danesio. in-4.*
1523. Florentiæ, apud Juntas.
1523. Lugduni, cum picturis *Jo. Jucundi Veron. in-8.*
1535. Basileæ, apud Hervagium. *in-8.*
1535. Ibidem, apud Brylingerum. *in-8.*
1536. Lugduni, Seb. Gryphius. *in-8.*
1538. Ibidem, anno.
1540. Ibidem, cum expos. *Jo. Jucundi Veron. in-8.*
1543. Basileæ, cum *Jo. Rhellicani*, Tigur. notis. *in-8.*
1543. Parisiis, cum descript. Galliæ, per *Raym. Marlianum.* Mich.

Vascosan. *in-fol.*

1544. Parisiis, cum notis *H. Glareani.* Rob. Stephanus. *in-8.*

1549. Lugduni, anno.

1551. Lipsiæ, cum *Jo. Glandorpii* notis. *in-8.*

1555. Lugduni, anno. *in-12.*

1560. Ibidem, *in-12.*

1564. Venetiis, cum scholiis *Jo. Mich. Bruti. in-8.*

1566. Ibidem, cum iisdem scholiis. *in-8.*

1566. Basileæ, cum notis *Glareani. in-8.*

1570. Antuerpiæ, additis *a Fulv. Ursino* fragm. Plantin. *in-8.*

1571. Lausannæ, per *Joan. Rossetum. in-fol.*

1571. Venetiis, cum fragm. et scholiis. *in-8.*

1572. Lugduni, ex recognit. *Jo. Jucundi Veron. in-16.*

1574. Ibidem, cum comment. *Franc. Hottomanni. in-fol.*

1574. Antuerpiæ, cum spicileg. *Jo. Sambuci. in-8.*

1574. Lipsiæ, cum *Glandorpii* notis. *in-8.*

1575. Venetiis, typis Aldi Manutii. *in-8.* et *in-4.*

1575. Francofurti, ex museo *Ja. Stradæ. in-fol.*

1584. Ibidem, per *Raym. Marlianum. in-8.*

1586. Antuerpiæ, Plantin. *in-8.*

1589. Francofurti, *in-fol.*

1590. Venetiis, *in-8.*

1593. Lipsiæ, ex recens. *Justi Lipsii*, apud Rapheleng. *in-8.*

1595. Antuerpiæ, *in-8.*

1596. Argentorati, *in-12.*

1606. Lugduni Bat. ex recognit. *Jos. Scaligeri. in-8.*

1606. Francofurti, per *Jungermannum. in-4.*

1606. Lipsiæ, *in-8.*

1613. Lugduni, cum notis *Ciacconii. in-8.*

1619. Lugduni, *in*-8.
1623. Genevæ, inter Hist. Rom. Scriptores lat. *in-fol.*
1635. Lugduni Batav. ex recens. *Boxhornii*, Elzevir. *in-fol.*
1635. Ibidem, et emendat. *Jos. Scaligeri.* Elzevir. *in*-16.
1638. Parisiis, ex emendat. *Scaligeri. in*-16.
1651. Lugd. Batav. per *Arnold. Montanum. in*-8.
1658. Argentorati, ex biblioth. *Boecleri. in*-8.
1658. Lugduni Batav. *in*-8.
1661. Amstelod. cum variorum notis, Elzevir. *in*-8.
1665. Lugduni Batav. *in*-8.
1669. Francofurti, ex edit. *Jungermanni. in*-4.
1670. Ibidem, *in*-8.
1678. Parisiis, in usum Delphini, curâ *Jo. Goduini. in*-4.
1681. Amstelod. Elzevir. *in*-12.
1686. Lugd. Batav. *in*-8.

1693. Londini, ex edit. *Jo. Goduini*, *in*-8.

1695. Patavii. *in*-12.

1697. Londini, ex edit. *Goduini*. *in*-8.

1697. Amstelod. per *Jo. Georgium Gravium*. *in*-8.

1703. Francofurti, curâ *Jo. Valent. Merbitzii*. *in*-8.

1703. Lipsiæ, ex edit. *Merbitzii*. *in*-8.

1705. Ibidem, curâ *Christoph. Cellarii*. *in*-8.

1706. Cantabrigiæ, per *Jo. Davisium*. *in*-4.

1706. Londini, ex edit. *Jo. Goduini*, *in*-8.

1712. Ibidem, cum annotat. *Sam. Clarke*. Tonson. *in-fol.* et *in*-12.

1722. Lipsiæ, ex editione *Christoph. Cellarii*. *in*-8.

1731. Ibidem, ex eadem editione. *in*-8.

1737. Lugd.Batavorum, curâ Franc. Oudendorpii. *in*-4.
1744. Ibidem. Brindley. *in*-18.
1750. Glasguæ, Foulis. *in-fol*. *in*-4. *in*-12.
1755. Parisiis, typis J. BARBOU. *in*-12. duob. tomis.

Typis JOSEPHI BARBOU, 1755.

BIBLIOTECA NAZIONALE CENTRALE
FIRENZE

